

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

MAJOR NÁNDOR MARXIZMUS ÉS KULTÚRA CÍMŰ
TANULMÁNYÁNAK I. RÉSZE
PAP JÓZSEF VERSEI
DUDÁS KÁROLY: HOLLÓHAZÁBAN
GÁL LÁSZLÓ HAGYATÉKÁBÓL — HÁTRAHAGYOTT
VERSEK, ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉK
UTASI CSABA: A KALANGYA KÖLTÉSZETE
BORI IMRE TANULMÁNYA KOMJÁTHY
MUNKÁSSÁGÁRÓL
SLAVKO GORDIĆ: A KÖLTÉSZET A XX. SZÁZAD VÉGÉN

KÖNYV-
SZÍNI- KRIKKA

1982

December

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLVI. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Acs Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, [Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szelei István és
Vicek Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József

Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János

Szerkesztő bizottság: Bordás Győző, Böndör Pál és Gerold László

Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

<i>Major Nándor:</i> Marxizmus és kultúra (I.) (tanulmány)	1349
<i>Pap József:</i> Haiku (versek)	1361
<i>Brasnyó István:</i> Gyöngyöm, virágom (regényrészlet)	1365
<i>Dudás Károly:</i> Hollóházában	1375
<i>Ioan Flora</i> versei	1381
<i>Holti Mária:</i> Az ingatlanügy (novella)	1385
<i>Svetlana Velmar Janković:</i> Filip Višnjić utca (elbeszélés)	1392

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

<i>Utasi Csaba:</i> A Kalangya költészete (tanulmány)	1404
<i>Bori Imre:</i> A szimbolizmus költő-filozófusa (tanulmány)	1423
<i>Slavko Gordić:</i> A költészet a XX. század végén (tanulmány)	1435
<i>Radnóti Sándor:</i> Néma játék (tanulmány)	1441
<i>Hódi Sándor:</i> Lélektani feljegyzések (tanulmány)	1451

MARXIZMUS ÉS KULTÚRA (I.)

MAJOR NÁNDOR

Vizsgálódásunk első részében rövid vonalakban áttekintést adunk a kultúraelmélet területén folytatott marxista kutatásokról, másik részében pedig megmutatjuk, hogyan tartjuk lehetségesnek megközelíteni a kultúrát két különböző irányból: a társadalmi totalitás, majd pedig a mindennapi élet támpontjáról.

I.

BEVEZETŐ

A hatvanas években a nemzetközi munkásmozgalom jelentős részében tudatosodott, hogy a marxizmus filozófiai, gazdasági, antropológiai vonatkozásaihoz hasonlóan a kultúraelmélet tekintetében is okvetlenül felül kell vizsgálnia a II. és III. Internacionálé teoretikusaitól örökölt felfogásokat. E felfogások nyúga az alapról és felépítményről vallott marxi nézetek vulgarizálása, valamint a felépítménybe iktatott viszonyok determináltságának sematikus alkalmazása volt.¹ A felépítmény kétszintűségének dogmatikus értelmezése révén a kultúrát az eszmei szféra rezervációjába száműzte, mereven a társadalmi tudatformákra, így a tudományra, művészetre, erkölcsre, vallásra korlátozta, továbbá a köznevelésre, a tájékoztatásra, a kultúra intézményesített formáira. A kultúra leszűkítése szellemi dimenziójára maga után vonta azt, hogy az úgynevezett anyagi kultúra meghatározójaként meghonosodott a civilizáció fogalma. Ez valójában a kultúra dualisztikus értelmezése volt.

Ezeket a felfogásokat két szempontból is gúzsba kötötte a polgári gondolkodásmód. Először, mivel a kultúrát pusztán szellemi életnek tekintették, egyszerűen megfosztották saját anyagi dimenziójától, s ilyen jellegű alapjának mesterségesen megtették az úgynevezett anyagi termelést, a ket-

¹ Lásd Raymond Williams: Az alap és a felépítmény a marxista kultúraelméletben. (*New Left Review*, 1973, 11—12. szám. Szerb nyelven megjelent a *Kultúra* folyóirat, Belgrád, 1978.)

tőnek az áthidalása végett pedig merev determinációval éltek. Másodsor, a kultúrát az anyagi alap egyszerű túlközödésének, az élet passzív dimenziójának minősítették. Így hát a forradalmi dimenziójától megfosztott kultúra az elméllkedő pozitivizmus, legjobb esetben pedig a felvilágosító mesianizmus eszközüvé vált.

Nyilvánvaló lett, hogy mindenképpen vissza kell térni a marxizmus klasszikusainak forrásműveire, legelőbb is magának Marxnak a munkáihoz. Ismeretes, hogy sem Marx, sem pedig Engels nem tanulmányozta külön a kultúrát. Marx fő műveiben a kultúrát csak mellékesen említi, így például *A tőkében* a munkaerő értékmeghatározásának egyik összetevőjeként, vagy pedig olyan tényezőként, amelynek a kapitalizmus előtti társadalmakban még „elsődleges szerepe” volt a termelés fejlesztésében. Marx és Engels egyes kisebb irodalmi és művészeti vonatkozású munkáit,² amelyek jellegüket tekintve eltérőek, a művészet néhány jelenségéről írt körültekintő feljegyzésektől kezdve egészen az irodalmi kritikáig és a némely vizsgált esztétikai kérdésekről készített rövid elemző értekezésekig — jóllehet mindezek csak a hatvanas években jelentek meg — úgyszintén annak a szemléletmódnak a szellemében magyarázták, amely a társadalmi felépítménnyel kapcsolatosan a III. Internacionálén kialakult, s e visszaélés alapján használták fel őket a marxista esztétika és az úgynevezett szocialista realizmus elméletének megalkotásához.

Ennek megfelelően alakították át Lenin tanítását is a kultúráról. Lenin a kultúrát a szocialista forradalom egyik dimenziójának tekintette, olyasminek tehát, ami túlnő az ember és a társadalom szellemi létén, s ami a történelmi mozgások alkotórésze is. Mindez feledésbe merült. Idézetekkel mesterkedve Lenin tanítását arra a követelményre szűkítették le, hogy holmi proletarizált abszolút tudás legyen a tömegek forradalom utáni felvilágosítására, azaz egyféle polgári népneveléssé váljon.

Annak szükségét, hogy a kultúraelmélet megalapozása érdekében vissza kell térni a marxizmus klasszikusainak eredeti munkáihoz, még inkább nyomósították a marxista forradalomelmélet és a marxizmus filozófiai vonatkozásai, főleg pedig a marxista antropológia és ontológia terén szerzett új ismeretek, amelyek a fiatal Marx műveiről folytatott vitákban, valamint az éret Marxszal való mesterséges szembehelyezkedés túlháladásában kristályosodtak ki.

Az első eredmények a hatvanas években születtek, amikor is dogmamentes magyarázatok jelentek meg meghatározott Marx-idézetekhez kapcsolva, s kísérletek születtek a kultúra marxista értelmezése alapvonalainak meghatározására. Az idevágó legjobb szövegek³ — egyesek már a

² Lásd Dragan Jeremić: Marx és Engels esztétikai nézetei. Megjelent a Marx és Engels: O književnosti i umetni (Irodalomról, művészetről) c. könyvben, Rad, 1976, Belgrád.

³ Lásd Srdjan Vroan: A kultúra marxista értelmezése, *Kulturni radnik* folyóirat, Zágráb, 1975., 4. szám.

hetvenes évekből erednek — előtérbe helyezik, hogy a kultúra objektívizált folyamat és dolog, megvilágítják ennek értelmét, hogy a kultúra történelmi termék és egyben rámutatnak ezen, továbbá a kultúra többi hasonló jellegzetességének a jelentésére, hogy a kultúra valamiképpen tartalommal telíti az emberek életterét; hogy a kultúra nemcsak az ember létének külső tere, hanem belső lényege is; hogy közrejátsszik a személyiségformálásban, valamint az emberi szükségletek és képességek kifejlésében is; hogy a kultúra alkalmassá teszi az embert a megállapodott életfelfogások megkérdőjelezésére; hogy a kultúra valamiféle élő kollektív emlékezés, de egyben kollektív feledés is; hogy a kultúra egyszerűs mind az újnak a létrehozása és kibontakoztatása; hogy körébe csak az sorolható, ami összehatásával az élet humanizálását szolgálja és semmiképpen sem az, ami erre alkalmatlan; hogy a kultúra nem valami elkülönült emberi tevékenység, hanem a társadalmi élet minden területének tartozéka; hogy a kultúra osztályharcra terhes, ezért a forradalmi társadalmi változások alkotórésze.

Ezzel még nem soroltuk fel a kultúra valamennyi jellegzetességét, de ez nem is lehetséges. Az így szerzett ismeretek hasznosak és pontosak, de csak olyan mértékben, amilyenben a sajátságok mechanikus összessége pontos lehet, ha olyan dologra vonatkozik, amely szerves egészet alkot. Ez a korlátoltság abban is megmutatkozik, hogy a kultúra ismerveinek jegyzékbe vétele sohasem vezet el a kultúra fogalmához, geneziséig, valódi szerkezetének megismeréséig, tehát a kultúra rendszeréig és megnyilvánulásáig, azaz működéséig, ide értve az emberi történelemben végbent szerkezeti változásokat is.

Ugyanakkor a kultúra marxista tanulmányozásának szembe kellett néznie a többi jelenkori gondolati rendszer keretében végzett kutatások eredményeivel is. Ennek a szembekerülésnek kifejezésre kellett jutnia a kölcsönös kétségbevonásban és elismerésben, mindannak elvetésében és túlhaladásában, nemcsak nyilvántartásában, ami ellentétes a marxista kultúraszemlélettel. Dialógus folyik nemcsak a marxizmus vulgáris-materialista revíziója folyton változó formáinak a szószólóival, hanem annak az irányzatnak a képviselőivel is, amely a marxizmus absztrakt-materialista leszűkítésében nyilvánul meg, továbbá a marxizmus frankfurti iskolájának úgynevezett „kultúrkritikai” tanításával az angolszász antropológia kultúra felfogásával végül pedig a kultúrának a német klasszikus filozófia szellemében való hagyományos értelmezésével. Nyilván vita folyt, természetesen maguk között a marxisták között is.

Ezúttal helyszűke miatt nem vállalkozunk annak szemléltetésére, milyen összetettek azok a viszonyok, amelyek a marxizmus és a kultúrára vonatkozó említett gondolati rendszerek között létrejöttek azok tanításainak elvitatása és méltányolása tekintetében.

A KULTÚRA FOGALMÁNAK KUTATÁSA

1.

Már a hatvanas években megmutatkozott, hogy szükségszerűen vissza kell térni a kultúra meghatározásához. A választ arra a kérdésre, hogy mi a kultúra, annak a folyamatnak a vizsgálásától várták, amelyben az ember, a társadalom és a történelem születik, és pedig annak következményeként, hogy az ember a munka révén eltávolodik az elsődleges természettől. Ezekben a folyamatokban születik a kultúra is, amely napjainkig folyamatosan létrejön, megújul és öröklődik. A kultúra bizonyos értelemben e folyamatok szellemi dimenziója, ám sem ezeknek a folyamatoknak a szellemi oldala nem korlátozható teljes egészében a kultúrára, sem pedig a kultúra nem merül ki meghatározott folyamatok szellemi dimenziójában.

Ezért a kultúra, marxista kutatói megkülönböztető figyelmet fordítanak az objektiváció elméletének. Ebből kiindulva két nagy csoportra oszlanak. Egyesek közülük azt állítják, hogy a kultúra meghatározásának szükségszerű kiindulópontja az ember „biológiai programozásának túlhaladása”, „a természet korlátainak ledöntése” az ember életében, a „tevékenység nem-biológiai módjának kialakítása”,⁴ vagyis hogy a kultúra meghatározását — Marx szavaival élve — „a társadalom és a természet közötti anyagcsere” emberi módjának felfedése révén kell felkutatni. Más marxista gondolkodók pedig az objektiváció folyamatában megnyilvánuló emberi tevékenységformákra összpontosítják figyelmüket, s azok közül a munkának mint az ember tárgyi tevékenységének tulajdonítják az emberi lét egyedüli determinánsának szerepét, ezért a kultúra meghatározását a kultúrának a munkával való ontológiai egybekapcsoltságában keresik.⁵

Emlékeztetőül legelőbb is felvázoljuk az objektivációs folyamat legfontosabb mozzanatait, amelyek az összes marxista kultúrateoretikusok közös kiindulási pontjai, majd pedig kitérünk azokra az alapvető kérdésekre, amelyek a kultúra munkához kapcsolódó (ontológiai) és antropológiai meghatározásakor felvetődnek.

2.

A marxista objektivációelmélet szerint a munkát az ember kétoldalú tárgyi tevékenységként kell értelmezni, amelyben megnyilvánul a szubjektum és objektum közös és egyidejű hatásának egysége: az embernek

⁴ Elsősorban is azokról a kultúrával foglalkozó teoretikusokról van szó, akik L. Sz. Vigotszkij kutatásaira és pszichológiai iskolájára támaszkodnak.

⁵ Ezeknek a teoretikusoknak a legnagyobb része Lukács György felismeréseire támaszkodik. Lásd: *A társadalmi lét ontológiájáról*, I., II., III., Magvető, Budapest, 1976.

a tárgyra irányuló mozgása kivetíti az ember belső tartalmát, az emberi minőségeket átviszi a tárgyra, humanizálja a tárgyat, azok a mozgások pedig, amelyek a tárgyról az emberre irányulnak, visszahatnak rá, illetve az ember elsajátítja a természetes nyersanyagok vagy a jelenlegi munka már korábban is megformált tárgyának külső tartalmát, tehát az ember eltárgyiasul.

Ez az egységes folyamatnak egyfelől mindig új minőségek, azaz alkotások létrehozásából áll, másfelől a meglévő objektív-tárgyi tartalmak elsajátításából, megértéséből, felfogásából; adott esetben az egyik vagy a másik mozzanat van túlsúlyban. A tárgy megmunkálása elvben kielégít bizonyos életszükségletet.

A munka mint objektiváció még egy értelemben kétoldalú egységes folyamat: fizikai és intellektuális oldala van, s a kettő egybefonódik. A fizikai oldalon az ember és a tárgy közt közvetítőként megjelenik a tárgyra ható munkaeszköz, intellektuális oldalon közvetítőként az úgynevezett pszichikai eszköz jelenik meg, mármint az ember felé ható jel, nyelv, ami lehetővé teszi a gondolkodást, a célkitűzést, a megismerést, az értékelést, egyszóval a pusztá biológiai programozottság túlhaladását.

Másképp a biológiai programozottság háttérbe szorítása a feltétele annak, hogy az ember és a tárgy között megjelenjen a munkaeszköz: tudniillik a munkaeszközök készítése a szükségletek kielégítésének elhalasztását jelenti, olyan munkaráfordítást, ami nem szolgál a szükségletek közvetlen kielégítésére. A munkaeszközök és a pszichikai eszközök párhuzamos funkciója ebben a folyamatban egészen nyilvánvaló. Úgy látszik, hogy ontogenetikai szempontból a munkaeszköz eleinte kettős funkciót töltött be, mármint sajátját, de jelként is szerepelt, amely meghatározott pszichikai funkciót vált ki.

A munka eredményeként létrejött minden termék, tehát a munkaeszköz is, magában foglalja megalkotásának programját, amely „leolvasható” róla; mozgásba hozásával és megmunkálásával az ember valójában megismétli a munkaeszközben „megtestesült és sűrített, történelmileg kifejlesztett munka-eljárásokat”. A munkafolyamatban mindez tapasztalatként lerakódik az emberben, ezért a munka eredménye nemcsak a megmunkált tárgy, hanem az emberi képesség is.

Az emberi képesség azonban csak akkor rögzül, ha a munkafolyamat az ember olynemű pszichikai tevékenységével párosul, amely létrehozza a funkcionális pszichikai szerveket (vagy mint egyes teoretikusok mondják: az ember viselkedését szabályozó pszichikai apparátust). A szóban forgó pszichikai funkciók nem vésznek az agyba olyképpen, hogy az ember utódai örökölhetnék azokat. Ezeknek a funkcionális pszichikai szerveknek kétértelmű szerepük van: egyrészt megszabadítják az embert annak szükségétől, hogy az emberi nem valamennyi tapasztalata rögződjön az ember valamelyik szervében, s általa fejlődjön, hogy a faj minden egyede egyaránt örökölje azt. Ez lehetővé teszi, hogy az em-

ber az állatvilághoz és az egész természethez képest gyorsabb ütemben fejlődjön. Másrészt minden embernek aktív tárgyi tevékenységgel újból és újból ki kell képeznie pszichikai szerveit, hogy emberré válhasson. Ennek pedig az a következménye, hogy — miként a kérdésnek egy kiváló ismerője, figyelmeztet rá — ha valamilyen katasztrófa folytán a földön csak a gyerekek maradnának életben, az emberi objektiváció meglévő világa számukra néma maradna, képtelenek lennének arra, hogy a történelmileg elért szintnek megfelelően alakítsák ki saját funkcionális pszichikai szerveiket, s a folyamatosság megszakadása miatt az emberi fejlődésnek előlről kellene kezdődnie.⁶

A munka ugyan folyamat, de van kezdete, vége és vannak meghatározott szakaszai. A folyamat kezdetén a munka eszközei és tárgyai mellett indítként fellelhető az ember szükséglete, illetve szükségletei, aminek velejárója e szükségletek egymás közti értékelése, a jövődő munka céljának meghatározása, valamint az alternatívák közötti választás munka közben és előtt. Az embert tevékenységre serkentő valamennyi belső és külső ok „szervező elemeként” létrejön az akarát, amelynek társadalmi mértékben messzeható jelentősége lesz. „Az unalmi viszony előfeltétele idegen akarát elsajátítása” — írja egy helyen Marx.⁷

Hasonló a helyzet a célkitűzéssel is, amelyről Marx azt mondja, hogy a legrosszabb építőmestert is már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy az épületet a fejében már felépítette, mielőtt a munkát megkezdé.

Ez pedig eleve feltételezi a teleológia jelenlétét, méghozzá nemcsak a munka kezdetén és tartama alatt, hanem a munka végén is, tehát a munka esetleges következményeivel kapcsolatos alternatívát is, amiben társadalmi szempontból az emberi szabadság forrását kell keresni. Ezen a ponton, a munka termékével kapcsolatosan kell meglátni az emberi képességeket és az új emberi szükségleteket, ezek pedig az ember személyiségének alapvető tényezői. Az ember személyiségének a szerkezete attól függ, milyen tárgyi tevékenység lesz hozzáférhető számára, s milyen szükségleteket alakíthat ki magában és elégíthet ki az életfeltételek felosztásáért folyó, emberek közötti kölcsönös küzdelemben.

Mindezt az elvont ember és munkája szintjén tekintettük át, de már itt is a munkán kívül jelentkeznek a többi emberi tevékenység is, mármint a megismerés és az értékelés, egyet, az érintkezést kivéve. Ez az emberi tevékenység, az érintkezés az emberek közötti viszonyok kialakítása alapján, az emberi objektiváció áttekintésének másik, konkrétabb szintjéhez vezet, amelyen szubjektumként az emberi társadalom jelenik meg, a munka társadalmi termeléssé alakul, aminek eredménye többé nem az

⁶ Lásd A. Ny. Leontyev *Ember és kultúra* c. tanulmányát, megjelent a *Valóság* 1966. évi 7. számában.

⁷ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, *Nyersfogalmazvány*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., I., 379. o.

egyedi termék, hanem egy egész tárgyi világ: a humanizált természet, a társadalom és az ember, vagy Marx szavaival élve: „az ember szervetlen teste”, „az ember társadalmi teste”, és „az ember szerves teste”. Ezek keretében az ember tevékenysége is — akarata ellenére — olyan folyamatokat indít el, amelyek zajlásuk szférájának törvényszerűségeit is követik, s az emberrel szemben korlátozó vagy erőként is megnyilvánulnak.

Emlékeztetni kell arra, hogy az emberi objektiváció rendszerének ez a tömör áttekintése tulajdonképpen azt az utat járja, amelyet Marx megtett, amikor már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* kifejtette az emberi történelemmel kapcsolatos szemléletét, három szinten konkretizálva nézeteit: a munka, a társadalmi termelés és a történelem vonatkozásában.

Ezekből a felismerésekből ered az emberi lényeg (vagy emberi természet) marxista magyarázata, valamint az ember nembeliségének mibenléteére vonatkozó válasz. Az emberi lényeg nem adatott meg az embernek mint faja minden egyedének biológiailag örökölt természetes sajátága — mint ahogy az az állatvilágra jellemző —, hanem külsőleg az objektiváció világában jön létre, és örökségként hagyományozódik. Ezért is mondja Marx: „Az állat közvetlenül egy élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységet akarása és tudata tárgyává teszi.”⁸ Minden egyed csakis az új tárgyi világ termelésében való alkotó részvételével sajátítja el az emberi lényeget: azt is, amely a régebbi nemzedékek objektivációjában testesült meg, s amelyet születésekor hagyatékul kapott, de azt is, amelyet önmaga hoz létre. Ezért az emberi lényeg konkrétan mindig is a történelmi fejlődés elért szintjétől függően valósul meg, és egészében nem hozzáférhető az összes ember számára, mert az adott társadalmi viszonyok szelektálják az emberi lényeg elengedhetetlenül szükséges részeinek elosztását az emberek között.

Már maga az a körülmény, hogy az emberi lényeg külsőleg valósul meg, magában rejti annak lehetőségét, hogy az ember alkotásai elidegenedjenek az embertől, és ellene forduljanak. Ilyen történelmi körülmények között — amelyek napjainkban is jelen vannak, úgyszintén nálunk is — szétválik az emberi egyed és az emberi nem fejlődése, ezért „nembeli lényegi erőit” is, elvesztve és elidegenítve hozza létre. Az emberi nemet és annak egységét, az emberi nembeliséget az egymást követő nemzedékek, mind az előzők, mind pedig az eljövendők által létrehozott objektivációs rendszerek folyamatossága alkotja.

Ezen a ponton a legszembetűnőbb, hogy korlátozott terjedelmű dolgozatunkban csak hiányosan vázolhattuk az objektivációk társadalmi és történelmi dimenzióját. Csak arra hívnánk még fel a figyelmet, hogy a történelmi mozgásokat mindig is csak a legmagasabb szintű társadalmi

⁸ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok, 1844-ből*, 50. o., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

fejlődést hordozó társadalmi erők pozíciójáról kell és lehet reálisan felmérni. Innen van az, hogy Marx a munkásosztály és a kommunizmus sokoldalúan fejlett személyiségének álláspontjáról fejt ki történelemfelfogását, a történelmi mozgások és saját lehetőségei tudatában valós forradalmi tevékenységgel váltja valóra az elidegenült emberi lényeg elsajátítását. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy az embernek és kultúrájának meghatározása csak akkor kecsegtet eredménnyel, ha Marx forradalomelméletén alapul.

Végső ideje, hogy feltegyük a kérdést: hol van ezekben a folyamatokban a kultúra, ha egész idő alatt nem is említjük. Nincs teoretikus, aki ne értene egyet azzal, hogy a kultúra mindezekben a folyamatokban jelen van, de olyan teoretikus sincs, aki bennük közvetlenül ki tudná választani és azonosítani tudná a kultúrát, hasonlóképpen, mint ezt megteszi az akarat, a szükséglet, a pszichikai eszközök, a megismerés, a célmeghatározás esetében. A közvetlen azonosítás lehetetlensége csak két ok következménye lehet: vagy arról van szó, hogy a kultúra mindezeknek a dolgoknak, az objektíváció egész világának az összessége, vagy pedig arról, hogy a kultúra bizonyos mozzanatként fellelhető mindezekben a dolgokban, a feladat pedig az, hogy meghatározzák ezt a mozzanatot. Az utóbbi évtizedben a marxista teoretikusok éppen abban oszlanak meg, hogy milyen választ adnak erre a kérdésre. Akár az egyik, akár a másik megoldás mellett állnak ki, egyetértenek abban, hogy amikor az objektívációról beszélünk, noha meg sem említjük a kultúrát, mégis szüntelenül róla beszélünk.

„Az ember lényege tehát a kultúrában, annak történelmi dinamikájában van, s nem létezik semmiféle történelem feletti, individuális emberi lényeg”,⁹ írja az egyik teoretikus, aki, mivel az emberi lényeg ezoterikusán megtestesül az objektíváció világában, nyilvánvalóan az ember objektívációjának összességét tekinti kultúrájának.

3.

Az utóbbi évtizedekben a marxista filozófusok számos kísérletet tettek, hogy a társadalmi létről szóló tanítást a munka kategóriájából kiindulva dolgozzák ki.

Ehhez fűződik a gondolkodók egy részének arra irányuló törekvése, hogy a kultúrát a munka kategóriájával determinálja. Ezeknek a kutatóknak az eredményeként jelentős ismereteket szereztünk a munka és a kultúra némely egymás közti viszonyáról, alapjában véve azonban nem kielégítőek azok a próbálkozások, hogy a kultúrát a munka révén határozzák meg. Az említett kísérletek ellen elvi kifogások is elhangzottak, ezeket azonban a munkának mint minden létező általános determinálásá-

⁹ Ágh Attila: *Humanizmus és kultúra, Kritika*, Budapest, 1966/9.

nak divatos, kritikátlan és apologetikus felfogása következtében egyszerűen elhanyagolják.

Ezt a kritikátlanságot példázza a következő meghatározás: „A munka nem csupán az egyik lehetséges téma vagy kategória, hanem előtéma a lényeg bármínemű megragadásához. A munka az ember esszenciája és egzisztenciája, az, ami mint lényeg megkülönbözteti az összes többi lénytől. Ez azt jelenti, hogy az ember, bármi módon is létezik, a munka által, a munka alapján létezik.”¹⁰

Amikor megköveteljük a munkához való kritikussabb hozzáállást, Marxra hivatkozunk, aki nyilván azok közé tartozik, akik a legtöbbet tudnak a munkáról. Köztudomású, hogy nagyra értékelte a munka jelentőségét az emberi történelemben, egyebek között azt állította, hogy a munka révén „a szabadság igazolódik tevőlegesen”. Ugyanakkor azonban nem vonakodott nemcsak az elidegenült munkáról kimondani a legnagyobb igazságokat, hanem a gothai programba foglalt téziszről sem, miszerint a munka minden gazdagság és az egyetemes kultúra forrása a világon. „A munka nem forrása minden gazdagságnak — írja Marx. — A természet éppannyira forrása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek. A polgároknak nagyon alapos okuk van rá, hogy a munkának természetfeletti termelőerőt tulajdonítsanak, mert éppen a munkának természeti feltételekhez kötöttségéből következik, hogy az ember, akinek munkaerején kívül egyéb tulajdona nincsen, minden társadalmi és kulturális állapotban más emberek rabszolgája kell, hogy legyen, azoké, akik a tárgyi munkafeltételeket tulajdonukba kerítették.”¹¹

A munka és a kultúra összefüggéseinek elméleti vizsgálatához való kritikai hozzáállást főként azért várjuk el, mert gyakran megesik, hogy az elméleti művekben a munkát és a kultúrát megjelenési formájuk szintjén hozzák egymással összefüggésbe, s egyáltalán nem kutatják e viszonyok lényegét. Egy felmérés alapján¹² a munka és a kultúra egybekapcsolását taglaló, a marxista ismérvre igényt tartó összes vizsgálódások a következő öt csoportra oszthatók: az első csoportba azok tartoznak, akik a munkát olyan területnek tekintik, amelyet kultiválni kell; a második csoporthoz tartozók abból indulnak ki, hogy a munka és a kultúra egymást kiegészítő területek; a harmadik csoportba sorolhatók azok a felfogások, melyek szerint a munka a kultúra összetevője; a negyedik csoportban

¹⁰ Lásd Jovan Mirić: *Kultúra — otudena moć rada?* (A kultúra — a munka elidegenített hatalma?). Esszé a *Kulturni radnik* c. folyóiratban, Zágráb, 1975. évi 2. szám.

¹¹ Marx és Engels Művei, a továbbiakban MEM, XIX., 3. kötet, 13. o.

¹² Lásd W. D. Hund és D. Kramer: A materialista kultúraelméletért, megjelenik a *Socialistische Politik* c. folyóiratban, 6. szám, Berlin, 1974. Szerbhorvát nyelvű fordítását a *Marksizam u svetu* közölte, 1975. évi 1. számában.

azok vannak, akik a munkát a kultúra alapjának tekintik; az ötödik csoportban levők a munkát a kultúra forrásaként fogják fel. Ezzel szemben mi úgy vélekedünk, hogy az emberi világ totalitásában esetről esetre a munka és a kultúra egymás közötti viszonyának bármelyik felsorolt változata jelentkezhethet, s hogy ennek a ténynek nincs különös jelentősége a kultúra meghatározásában.

Az arra irányuló kísérletekben, hogy a társadalmi létet, s közvetve a kultúrát, a munkával határozzák meg, már az első lépésnél nehézségek támadnak, elsősorban is a következő kérdések megválaszolásakor: Milyen munkaformából kell leszűrni a determinánsokat? Vajon a munkaforma helyett nem a munkafolyamatban kellene-e megjelenni a támpontot? Ebben az esetben a munkafolyamat melyik eleme lehet meghatározó jellegű?

A teoretikusok szerint ugyanis abból a munkaformából, amelyben az ember fizikai ereje közvetlenül a tárgy megmunkálására irányul, egészen más döntő felismerések származnak az ember társadalmi létének meghatározására nézve, mint abból a munkaformából, amelyben az ember mesterségesen összeütközésbe hozza és saját javára célszerűen hatni kívánó szeríti a különböző természeti erőket. A nehézségek onnan erednek, hogy nincs elegendő meggyőző bizonyíték ennek vagy annak a munkaformának a megválasztására.

Hasonlóképpen járnak azok, akik abban reménykednek, hogy a munkafolyamatból kiindulva megoldják a kérdést. Mint ismeretes, egyes teoretikusok már évtizedek óta lanekadatlanul bizonygatják, hogy a társadalmi lét meghatározásában nem a maga egészében vett munka játsza a döntő szerepet, hanem a munka teleológiai jellege, a cél kijelölésének mozzanata, egyszóval a tudatosság. Ezzel szemben mások a munkafolyamat döntő mozzanataként azt a körülményt emelik ki, hogy az ember maga és szükségletei közé iktatta az eszközt, a szerszámot, az arra irányuló munkát, ami majd csak közvetve elégíti ki szükségleteit. Ez pedig az eszköznek a céllal szembeni fölényét bizonyítja, mert az ember a konkrét cél elérése vagy elhibázása után is megtartja az eszközt (szerszámot), amellyel a következő, mind újabb más jellegű célokat is elérheti és eléri, ezért hát a cél változó, az eszköz pedig állandó. A harmadik teoretikus meg ugyanazzal a hívvel hangsúlyozza, hogy az ember mindazok után, amit éppen leírtunk, sem vált volna emberré, ha a döntő pillanatban a munkaeszköz mint jel nem vált volna pszichikai eszközzé, amelyből azután kifejlődhetek az úgynevezett magasabb pszichikai funkciók és funkcionális pszichikai szervek, megteremtve az alapfeltételt annak, hogy megjelenjen a nyelv, a beszéd, a gondolkodás, így tehát a munka céltudatossága. A negyedik teoretikus szerint a döntő mozzanatot abban kell látnunk, hogy meghatározott cél elérése érdekében az egyik ember ráveszi a másikat az egybehangolt tevékenységre, azaz a determináns — a munka társadalmi volta, mert ha az ember munkája az emberi világ születésének történelmi pillanataiban más módon lett volna, pél-

dául elszigetelten egyéni vagy pedig csoport, esetleg kollektív munka, nem pedig társadalmi munka, a munka többi tényezője önmaga sohasem vezetett volna az ember létrejöttéhez.

Mivel ez az érvelés előtérbe helyezi az emberek egymás közti viszonyát, ez pedig érintkezés, azaz másféle emberi tevékenység, nem pedig munka, felvetődik a kérdés: elegendő okunk van-e rá, hogy az ember társadalmi létének és a kultúrának a meghatározását csakis a munkában keressük, nem pedig a többi emberi tevékenységben is, vagy hogy éppen ezek egyikében keressük, vagy metán ezt a meghatározást másutt is kutatni kell, nemcsak az emberi tevékenységekben.

Ismeretes, hogy Marx esetről esetre egyenként kiemelte hol az egyik, hol a másik mozzanat rendkívüli jelentőségét, azaz többé-kevésbé a munka összes felsorolt mozzanatait, amelyek lehetővé tették az ember létrejöttét. Ugyanakkor azonban éppúgy kidomborította a munkán kívüli dolgok sokaságának döntő jelentőségét az ember társadalmi létének meghatározásában. Emlékeztetni kell Marx sejtelmére, de nagy igazságot magában rejtő szavaira: „Senki, még a jövő zenésze sem élhet jövőbeni termékeken, tehát olyan használati értékeken sem, amelyeknek termelése még nem kész, és akárcsak a föld színpadán való megjelenésének az első napján, az embernek most is mindennap fogyasztania kell, mielőtt és miközben termel.”¹³

Ez a megállapítás nemcsak arra utal, hogy a munkát megelőzik és vele egyidejűleg folynak másfajta emberi tevékenységek is, mint amilyen a megismerés, az értéktételezés, az érintkezés, amelyekből azután a felelősség, az alternatív magatartás ered, hanem arra is, hogy vannak egyéb előzmények és dolgok is, amelyek a munkát meghatározzák, és pedig az ember akarata, képessége és szükségletei. De ez még nem minden. Amikor munkába fog, az ember akaratlanul is seregnyi párhuzamos és mellékfolyamatot indít el, amelyek nemcsak módosítják a munka céljának megvalósítását, hanem az ember akarata ellenére hoznak létre „termékeket”, gyakran pedig döntő módon befolyásolják az ember társadalmi létét, s természetesen a kultúrát is.

E nehézségek a társadalmi lét és a kultúra meghatározásában kicsit sem lebecsülendők. A legnagyobb akadálynak azonban az mutatkozik, hogy a munka alapjában véve statikus fogalom. Igaz, a munka folyamata állandóan kiterjeszti és gazdagítja az emberi objektíváció világát, a munka alkotó jellege pedig biztosítja az előrehaladást és fejlődést. Ez a fejlődés azonban csak lineáris, evolúciós, kvantitatív, akár az adottságok között, akár pedig a végtelenre vonatkoztatva fogjuk fel — idézzük csak fel emlékezetünkben az úgynevezett rossz végtelent. A munka szerkezetében semmi sincs, ami meghatározott törvényszerűség révén forradalmat vinne be ebbe a lineáris fejlődési folyamatba. Marx *A tőkében* a

¹³ Marx: *A tőke*, I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978., 160—161. o.

munka elemzéséből indult ki, nem véletlen azonban, hogy a társadalom forradalmi átalakulását és annak törvényszerűségeit csak akkor vehette be fejtegetéseibe, amikor megmagyarázta az emberi világ totalitásának többi kategóriáját és fogalmát is.

Meg kell tehát vizsgálni, mire jutott a marxista gondolkodók másik csoportja a kultúra meghatározásában.

(Folytatjuk)

HAIKU

PAP JÓZSEF

A KOCÁRÓL

Míg vakargatom
röfög s emeli lábát.
Csupa kéj és háj.

A REPESŐ ÖRÖMRŐL

„Ni, az unokám!
Az én szívem gyökere.” —
mondja nagyanyó.

A TÁRSTALANRÓL

— Tarthatna kutyát,
ha már oly egyedül van.
— És ha szeretőt?

TELEPI FOGADTATÁSOMRÓL

Széken lavór víz,
és vasalt törülköző,
s a néma „Tessék . . .”

A SÖTÉTSÉGRŐL

Szárny suhog? Felhő?
Csillagfaló borulás?
Meresztem szemem.

TAKÁTS GYULÁRÓL

Én már csak Becsém,
Te meg becézzed Becéd —
cacogó költőm!

RÖGESZMÉMÉRŐL

Mert ott hallottam,
pacsírta csak Becsén van,
Becsém kék egén.

KÖZÖS VÁGTÁNKRÓL

Térdemre veszem.
„Gyí te! Gyí te!” — kiáltja
s már vágtatunk is.

A JÁTÉKAINKRÓL

Vittelek dócsit.
Aztán sőt törtem veled.
Most lovacskáznál?

A MACSKAJÁTÉKRÓL

Egész délután
a farkát pofozgatja
az én kis cicám.

AZ ORNITOLÓGIÁRÓL

Mondta a tudós:
„A gólyának térképe
s iránytűje van.”

EGY MORCOS ASSZONYRÓL

Lerí róla, no,
hogy unja már a férjét.
Meg a világot.

A VENDEGLÁTÁSRÓL

Bármikor jöhetsz.
Ha más nem, vendégül lát
viruló kertünk.

AZ ÁRULÓ JELRŐL

Az estikét, lám,
az este árulja el.
Vagy az illata?

AZ ESŐVÁRÁSRÓL

Várjuk az esőt,
a csiga meg én. Vajon
melyikünk jobban?

AZ ÉLETRŐL

Bizony, csak ennyi.
Csak készülődés. Nem több
a földi élet.

A KÉSŐ NAPSUGÁRRÓL

De aranyos is
ez a napsugaracska!
Mert novemberi?

A MELEG SZOBÁRÓL

Mondhatom, nem rossz,
a melegből bámulni
a Fruska gorát.

A DÉRCSÍPTE FÁKRÓL

Szél se érinti
és mégis szállong a lomb
a kerti fákról.

ARRÓL, HOGY TÉL LESZ

Hamarosan hó
ropog majd talpam alatt,
frissen esett hó.

A TÉLI LIGETRŐL

A csupasz ágon
csüggő fagyöngy-gubancok
zöld lampionok.

P. ZS. VERSÉRŐL

Egyetlen versét
a fagyban is eleven
fagyöngyről írta.

A NAPRAFORGÓRÓL

A napraforgó
kifogyott a sárgából:
feketén gubbaszt.

A MADÁRRÓL

A madarak is:
egyik fennen énekel,
a másik csipog.

A MAKACS SZÉPSÉGRŐL

A csapzott buga
felszáradt és kivirult.
Hát, süt rá a Nap.

GYÖNGYÖM, VIRÁGOM

(Regényrészlet)

BRASNYÓ ISTVÁN

Kiáltások, de nem ritkulnak, szinte várakozó üvöltések az éjszakában. Sajnálhatjuk, hogy ilyen gyorsan beesteledett, alig tudunk intézni valamit a magunk hasznára, legalábbis ahhoz képest, amit terveztünk.

Dél körül a tolmács fejébe illesztette sapkáját, megnézte magát a csiszolt peremű tükörben, amelyet valaki már megpróbált összetörni, de nem sikerült, csupán egy kivakult, szürke csillag maradt az ütés helyén, majd a tükör előtt állva végigszaglásztta zubbonya mindkét ujját, „Szar szaga van” — állapította meg, utána tisztelt, és távozott, azzal a megjegyzéssel, hogy hívatják.

Ki az ördög hívhatta és főleg milyen úton-módon, ez eszébe sem jut olyankor az embernek. Elment a gazember a saját feje után, és valószínűleg lelőtték; úgy kell neki. Most már meg lehetne kezdeni a kihallgatást, ha az a disznó visszajönne, de ez így közönséges naplopásszámba megy. És még elvárják, hogy valaki elnéző legyen, türelmes, vakargassa a hátukat meg a nagy seggüket. Katonaság!

A sötétben meg kimenni már nem is érdemes, az őrség annyira körülrondította a házat, hogy az ember vagy a vizeletük sarában, vagy a lekvárjukban gázol; valami alkalmatosságot kellett volna összetákolni nekik, de ki gondolhatott arra, hogy leragadunk, s az egyetlen klozetot a házban a tisztai szakácsnőnek meg a személyzetnek tartják fenn a járványokat megelőzendő, még a tisztéknek sem szabad arrafelé mászkálniuk, „Tessék igénybe venni a serbliket!” Méghogy serbliket! Különben is épp elég bűdös van benn, minden szaglik az ammóniáktól, jobban, mint az istállóban, mert azt leg-

alább rendben tartják, ha másért nem is, hát maguknak, mert ott alszanak.

Ha legalább valami könyve volna ilyenkor az embernek, valami szerencsétlen, nyomorúságtól megkrepált egyén irományaiba mélyedhetne, hogy büszkén érezhesse a tulajdon bölcsességét, amely végeredményben mégiscsak gyümölcsözőbb egy halomnyi, haszontalan betűvel telinyomtatott papírnál, amibe — ha az esetleges olvasó már ráunt, vagy a sok lamentálásba megfájdult a feje — legfeljebb szivart sodorhat a zsebe sarkában visszamaradt dohánytörmelékből. Mert ha itt bárki is lemond legnagyobb erényéről, a cinizmusáról és ostobaságáról, már vonulhat is vissza az elmeháborodottak kórházába, hidegvizes kezelésre vagy korbácsolásos gyógymódra.

Am a kiáltások mindenképpen (ilyen állapotban is) nyugtalanítóak, emellett rendkívül nehéz meghatározni a forrásukat: jajgatás, jajveszékelés, kétségbeesett rimánkodás hatja át valamennyit féi éjszakán keresztül, olykor közönséges üvöltözés¹, s néha hajnalig is eltart, mire elül vagy legalább csendesedik, akár az éjszakai madarak zivajgása. Külön fülre van szükség a bemérésükhöz, osztályozásukhoz, rendszerezésükhöz, s ezt csak hosszas tapasztalat eredményezheti.

A tolmács képes volt a lapos, unalmas éjszalkák során hosszú időn át birkatürelemmel hallgatózni, akár napokig is fülelt a napvilágnál pusztán elképzelhető (ilyenkor lehunyta a szemét) feketeségbe, amíg csak füle alkalmassá nem vált arra, hogy megbízható pontossággal igazodjon el az éjszakai kiáltások, zajongások és sikolyok szövevénye között, végül már a hangforrás távolságát is megközelítő pontossággal közölni tudta, s a kiáltozás okaként néha eléggé háttorzongató — rá jellemző — ötleteket hozott fel:

— Nem messze innen réti farkas² támadott meg valami magára maradt sebesültet — állította.

¹ Báró Hruziánszky Frigyes hadtápszázlój-parancsnok véleménye szerint — erről be is számolt a Jelentés az alakulatok legcélszerűbb csoportosításának módzatairól az utánpótlás megkönnyítésének szemszögéből címmel megírt memorandumban, amiért a legerélyesebb figyelmeztetésben részesült — pusztán hallucinációról van szó, amely lapályos vidékeken a talaj kigőzölgésének hatására lép fel, főként az esti és éjszakai órákban, amikor a legénység (többek között ezért is) legkevésbé hasznavehető, legyűri a civil életből magával hozott tünyaság szokása, úgyhogy a fenyítések végrehajtását legalkalmasabb volna erre az időpontra süríteni, ami effektíven elejét venné az említett jelenség fellépésének is.

² A *Canis lupus* szóban forgó alfajának leírása nem fordul elő a tudományos irodalomban.

— Ki kellene menni érte valakinek, vagy majd csak elboldogul vele; talán lelövi...

— Nem lövi le, és már nem érdemes kimenni érte — fordította fülét az általa feltételezett irányba, mintha hallásával az égboltról visszaverődő hangokat is be szeretné fogni. — Késő, el fog banni vele...

Ezt látszott bizonyítani egy hangosabb ordítás is (vagy az állaté, vagy a katonáé), amely szinte tüként döfködte át a sötétséget, olyan ingert váltott ki az emberben, akár a gerjesztett villamosság, a tolmács ezután pedig már csupán annyit tartott érdemesnek közölni:

— Vége... Átharapta a torkát.

Éjszakánként újabban a kutyák is sokkal többet nyugtalankodnak, mint amikor megérkeztünk, pedig akkor természetes volt, hogy az idegenek szaga megvadította őket³. Most meg, sokan úgy vélik, beléjük költözött volna a halottak lelke, mert le-fel somfordálnak az utcákon, mintha búvóhelyet keresnének maguknak, és hosszan szaglásszák a kapuk szegleteit, majd belevonítanak a csöndbe. A bestiák... Nem tudni, a helybeliek hogyan képesek aludni tőlük, s mikor. Ha rájuk kiáltanak, összevizek magukat, majd gyáván és szűkülve megfutamodnak.

De most nincs itt a tolmács, engedély nélkül eltávozott, és nélküle nem lehet jegyzőkönyvet összeállítani, egyáltalán semmit sem lehet csinálni, csak a szertevonagló üvöltözést lehet hallgatni hajnalig, meg ahogy az őrszem időnként elhalad az épület sarka mellett, és szellent egyet a saját szórakoztatására, amíg csak meg nem érkezik a mocskokban tocsogó váltás: vinné már az ördög a sok ocsmány katonáját, mert mi a csudát kellene itt őrizniük? Ki találhatta ezt ki?

Közben mintha ismét megeredne az eső, nem is csoda, minden nap esni szokott; ilyenkor egy szememnyivel világosabb lesz az ég alja, valami jeges fény permetezi be a felhőket, s végre elhallgatnak a kutyák is, abbamarad az örökös, égaljig hullámzó jajongás, ázik csak csendben, egy időre hangtalanul, a már amúgy is átázott, szennybe tapodott világ.

A tolmács, megfélelkezve a szolgálati szabályzatról, nem húzta fel, az asztalán hagyta piszkos fehér kesztyűjét, alighanem alapo-

³ E syndroma vadászebeknél is lehetséges, olyan esetekben, ha elővigyázatlanul fegyverből megsebesítették őket. A katonák egy része lövöldözött a kutyákra.

sabban beletenyerejlhetett már ebbe-abba, mert csupán a felső része dereng még át halványan a kora est sötétjén, de legalább valami világosság ez is, amelyet több híján szűkösségekben is meg kell becsülni; ám ha addigra nem ér vissza, mire kihamvad a kesztyű fehérsége, jobb lesz a példáját követni, és idejekorán kilopakodni innen, mintha csakugyan valami dolga akadt volna az embernek; az istállóban nagy hangon nyergeltetni, s így legalább másnapig nyugalom (nyugtunk?) lesz. Vajon hol? A levegőben? Vagy ebben a trágyarakásban, amelyben mindannyian előbb-utóbb el fogunk mérülni? Egyszerűen belesüllyedünk, és bugyborogva elnyel bennünket, jobb sorsra érdemesült armadát.

Ma feltehetően a tolmács volt soron; utána következhet, akár melyik közlegény, sorsában osztoznak végül a törzsisztek, az egész törzskar, legvégül az egész lakosság: szaporodik, gyűrűzik a horizont felé, fortyogva veti felszínre a tetemetek, akár a frissen pergetett méz a beléje fült bábokat, de ha már egyszer úgyszólván beléje fúltak...

Ezzel az elképzeléssel azután végleg szedelőzködhet is az ember, a lucokban megforgatott madárijesztő, amíg csak a körmére nem néz vagy koppint a sorsa — de minek erről előre beszélni? Elkiabálni szerencsétlenségünket? Épp elegenden ordítanak már szerte az éjszakában... A lovak különben is többet szenvednek talán mindenkinél arra a nagy darab rongyra lefestett és -kicsinyített földeken. És a lovaknak merőben más a véleményük az egészről, mert tisztában vannak vele, hogy nem akarnak az égvilágon semmit sem, semmi keresnivalójuk azon a földabroszon, a valós föld az övéké, amelyet mindenképpen vissza fognak szerezni. Ideje lesz tehát nekilátni lófejet műveszteni, odaadással vizsgálgatni a tükörben és ápolgatni hajnalonként a lófogakat, és bánatos szemmel felnyeríteni... Csakugyan, miért szomorkodnak újabban szakadatlanul a lovaink? Mert meg fognak döglenni az utolsóig? Hát a tolmács miért volt szomorú? A fenébe is, ideje volna már megjegyezni a nevét, ha még nem késő. De szomorú volt, és mihez lehet kezdeni egy szomorú tolmáccsal? Amikor tönkreteszi a hangulatot, elveszi az étvágyat: arcát még most is itt látni a csillagtalán égbolthoz igazodó tükörben, az elhomályosodó piszkos kesztyűje háttérben.

Vagy az egészen felül kellene emelkedni, a Szolgálati szabályzatot? Pontatlanul fogalmazni, vagy legalábbis megkísérelni a pontatlan fogalmazást...

Úszunk már, fokozatosan úszni kezdünk, neki-nekilendülve, akárha lebegnénk, véget nem érő imitációjaként egy másik úrnek, elszabadulva, zászlók vásznára feszítve!... Így álmodni tépett selymeket.

(KIHALLGATÁSI JEGYZŐKÖNYV)

Nem a szavakat mondom én, ezeket az apró, reszelős, bizonytalan hangokat, akár a szű láthatatlan rágása vagy a távoli tücsök-cirregés, hanem egyszerre mindent ki szeretnék fejezni, egyetlen gondolatban, oly világosan, akár egy fényesre sikált tavaszi délelőtt, túl az éjszakai vagy a kora hajnalban lehullott esőn, amikor még friss a levegő, kissé csípős is, de teljességében mozdulatlan, tehát valamire mindenképpen serkenteni szándékozik; így vágva neki a néptelen, macskaköves utcának, ahol a magasan elhelyezett, szűk, kőkeretes ablakokat fedő vaslemezeket épp ekkor kezdik nyitogatni, még most is a tél rozsdáját csikorgatva: de hát oly hirtelen jött ránk ez a tavasz, született meg elkalandozásainkban, akár egy felelőtlen gondolat, akaratlanul vagy megfontolatlanul kibökött ötlet — esetleg elszalasztott alkalmakra utalna, valahol a tél menedékhelyén, amelyeket csak a képzelet tapogathatna körül, mielőtt kibomlana a mindigtől tartó bizonytalanságból... most a teát kavargató kanál — tömör, ezüsttel befuttatott alpakka — egy pillanatra megáll, utána sebesen remegve nekiverődik a csésze szikrázóan fehér peremének, szinte vibrálva, mert ez már nem a test remegése, hanem inkább óriás szárny keltette reszketés, vonaglás vagy verdeség a bolyhosodó, mind sűrűbbé váló levegőben (miféle levegőben, amikor a képzeletben aligha létezhet levegő), és az arc hirtelen a kijárat felé fordul (ugyan kinek az arca lehetne, hogy képtelenség azonosulni vele, magunkra ölteni a formáját), majd a félig nyitva hagyott ajtószárny résén keresztül igyekszik egy látszólag felületesenek tetsző pillantással felmérni vagy kiértékelni leendő helyzetét, felbecsülni, majd egybevetni azt, ami itt belül van, azzal, ami odakint beteljesülhet vagy várakozhat rá — egyelőre valami kimondhatatlan —, s erről a legjobb belátás szerint nem állapítható meg más, hogy ítélet, amelyet ő maga már jó előre megfogalmazott, összegezett és indokolt, nem gondolatban, futólagosan, hanem a szervezetében, úgyhogy ebben a pillanatban ez képletének esszecenciája; a kanál tehát ismét körözni kezd a hűlő, bőrsödő teában, de már

nem az idebenti szürcsölést hallgatja, hanem ezentúl a kinti nyögdi-csélésekre figyel sokkalta elmerültebben, a pukkanó hangokra, mint-ha valami tetem gázai fakadnának fel, de más nem hallatszik, semmi beszéd, párbeszédfoszlány, úgyhogy kénytelen önmagából gerjeszteni a szavakat hozzá, szólni, szólítani valakit, nem, nem ismerős hang rezgésébe kapcsolódni, ellenkezőleg, sohasem hallottba, igyekeztén elképzelni a hangokat megformáló ajkakat, előbb a sutogót, ahogy megolvad, áttetszően csillogóvá válik rajtuk a vastag, darabos kárminréteg, fokozatosan befutja, előnti a felső metszőfogak zománcát is, de egyelőre érthetetlenek maradnak a fonáció zajai, összefüggéstelenek, cs-ssssssssss — csorog el valahová a hang egészen vékony csíkja, de mindkét ajak még mindig jól látható, sőt lassan az arc is megvilágosodik, a keskeny, méltóságteljes orr, a púderréteg alól tűhegyekként átszűrő, megcsillanó verejétkcsöppekkel: talán ezek a kicsiny villanások tűzdelnek majd össze valamennyi értelmet abból az erőfeszítésből, amely kiváltotta őket, vagy a szem, ha esetleg az is kibontakozna vagy felderengene a háttér homályából, sütni kezdene — az tudna talán legtöbbet mondani, de nem, már látni lehet a száj rózsaszín belsejét is, az egészséges mandulákat, a tehetetlenül előre-hátra rángó nyelvcsapot, s olyan az egész, akár valami egzotikus növény vagy virágkehely, beszöve a nyálcseppek alig kivehető, ezüst pókfonalalaival a vörös íny és a sértetlen fogak között: ám ez a száj váratlanul valami iszonyodó kiáltásra formálódik, hogy önkéntelenül is hátra kell tekintenie, a háta mögé, az árnyékára, vagy még messzebb, még attól is messzebb, nem abból az irányból fenyegeti-e valami közvetlen veszély, ezt a női szájat — valójában az érzést, amely látványát kiváltotta — vagy ezt a rettenetes kiáltást, ami egészen becéző hangokból indult, ezeknek rögeiből állt össze, szinte a tüll suhogásából sodródott ki, s most egyszerre kitör, a nyelvcsap vergődő mozgása mutatja, micsoda erővel, s ahogy az ajkak lassan rácsúsznak a fogsorra, egyszerre sötétedni kezd ebben a társalgóban vagy kórteremben is, alig dereng már át valamennyi fény az ajkak közötti szűk résen, legfeljebb egy utolsó, hosszan elnyújtott éééé hangra futná még belőle, de ez is fokozatosan elhalványodik, átalakul, aranyszínűre változik, akár az alkonyat, az alkonyatban még megcsillanó hullám: talán még el lehetne előle takarni a szemet, még volna mód védekezni tőle, de ha egyszer már nem érdemes, mert elhal az árnyék is, s lassanként szedelőzködni kell — a teáscsésze marad a tányéron, akár egy üres tekintet, benne a kanál már mozdulatlan, nem jelent semmit, érzé-

kelhetetlen lesz, éjszaka lesz, s nem is egy ilyet éltünk meg valami-
kor, válogatás nélkül gázoltunk keresztül valamennyin, amíg ide
eljutottunk. — A lejtő után az utca elkanyarodik, kiszélesedik, térbe
torkollik, s itt mintha egyszerre minden megdermedne, tágas, vilá-
gos felületek bomlanak ki, lebbsennek meg, az árnyékok pedig bevo-
nalkázódnak, zsugorodnak; füst terül széjjel felette, akár egy meg-
gyújtott metszeten, amely lassanként, a berajzolt szélrózsa mutatása
szerint déli irányból, apadni kezd, ahogyan valami sötét folyam
önthetné el, miközben a lakótoronyszerű városi fogda legfelső, rá-
csos ablakából egy kéz mered ki, talán kendőt lengetve, de lehet,
hogy csupán valami zászlónak a maradványa, amelyet a legutóbbi
ünnepkor tűztek fel, de ott feledtek, és selyméből mindössze ennyit
kíméltek meg az elszabadult, éjszakai elemek: vad szél tud fújni
télvégeken a hegyek alatt, mintha valami szűk zugból süvítene elő,
talán még a fészket is pontosan meg lehetne határozni, és hogy hol
vagy mit kellene eltorlaszolni ahhoz, hogy tűrhetővé és zavartalan-
ná váljon a kilátás, de nem most, amikor már egészen kiterjedt ez
a feketeség, eltérítve vagy semlegesítve a látótér betöltésére szánt
fellegetek, ahogyan ez a kép fokozatosan hamvadhatna az ujjaim
között, előbb a tornyok csúcsáig, és csak ezután engedni alá vékony
erekben a lángokat az örökké nyirkosnak tűnő papírlapon: és most
mégis a valóságban állok itt e kép, e térség előtt, és nincs felette
semmiféle hatalmam, még csak mozdulatlanak sem képzelhetem,
ezt tönkreteszi néhány cammogó ökörfogat, elvonja figyelmemet a
fogda előtt fel-alá sétáló őrszem, a túlbujánzott sövény ágainak
hajladozása itt, az előtérben, no meg az egész piaci nyüzsgés, ka-
vargás, áradat vagy forgatag — csupán azon lepődök meg, hogy a
látvány nem mutat semmiféle tarkaságot sem, inkább feneketlen
szürkeség itatja át mélyeit, ódon, megkopott épületszárnyakat látni,
amelyekben emlékezetem szerint sohasem fordultam meg, s elvadult
belső udvarokat, ahonnan semmiképpen sem származhatom, szánni-
valóan korcs és elcsenevészsedett öreg fákat, melyeknek feltehetően
sohasem is volt lombjuk azon a néhány árván ollózó, ujjasan össze-
tett levélen kívüül, s ezeket is oly hamar megperzseli majd a nyár,
hogy jóslásokban tapasztalt szemmel talán valami súlyos dologra
lehetne következtetni erezetük kiaszott rajzolataiból, hamarosan be-
következő csapásokra, vagy még erre sem jók, csak lengetik évről
évre az örökös szomorúságot, amitől itt lehetetlen megszabadulni,
egyszerűen hátat kell neki fordítani és örökre máshová költözni,
végre égaljat cserélni, amíg meg nem babonáznak mindent, egészen

a levegőn át a tetőkre ereszkedő elcsatangolt madarakig, melyek csak elhullatott tollukat hagyják emlékebe maguk után; képtelenség-számba menne most, ha így, ahogy vagyok, elvegyülnék odalenn a szájatók tömegében, sőt, még ismerősök után is kutatnék közöttük, vagy egyszerűen arra várnék, hogy megszólítsanak, miután felkeltettem tunya, valahol az agyuk legmélyén talán még pislákoló érdeklődésüket, ám idegen hangom, idegen szavaim, és a számukra idegen nyelv, amelyen szólnék vagy szólani próbálnék hozzájuk, visszarettené őket attól, hogy tovább tolongjanak körülöttem: arra gondolok, hogy sérthetlenségem teljes tudatában vonulhatnék közöttük tovább, még árnyékomat sem mernék érinteni, ellenkezőleg, ők maguk ügyelnének arra, nehogy véletlenül rájuk vetüljön, ha ebben a szitáló homályban egyáltalán volna árnyékom. Sokkal helyesebb, ha eleve úgy veszem, ez nem is történhet meg, és másfelé fordítom arcomat, mintha csakugyan sikerült volna megégetnem azt az ablakkerettől behatárolt képet, amely iránt akkora hajlandóságot, kifejezett vonzalmat érzek, hogy nem ártana felvázolnom legalább körvonalait, csak nehezen tudom rá elhatározni magamat, mert nem áll akaratomban sem teremtőjeként, sem pusztítójaként lépni fel jelenlegi, különben szájalmasnak is mondható helyzetemben. Inkább befejezem a mozdulatot, teljesen háttal fordulok, és igyekszem végre megállapodni valahol — mondjuk, ha nem jövök ki erre a térségre, inkább ott maradok a megbízható, vastag és megfontolt falak védelmében, egy pék házában esetleg, ahol egész éjszaka tart a sürgés-forgás, és senkinek sem tűnnének fel éjszakázásaim, olyan-nak tetszene az életem, mintha magam is kenyeret kelesztenék másnapra a gyertyavilágnál, tehát biztosítanék valamit, és állnám a helyemet, de amit én most biztosíthatok, az nem egyéb, mint bizonytalanság, kellemetlenség, legfeljebb a látszata más, mert pusztán csak engem, kizárólag engem érint személyemben, tehát minden felelősség is csupán énram hárulhat — de hogyan lehetek én mindennek a kiváltója, tehetetlenül, bágyadtan, végeredményben önmagam előtt is fölösleges kertelnem: őrizet alatt, amit én semmiképpen sem akartam, nem azért, mert véleményem vagy a törvények szerint ártatlannak tartanám magamat; véleményem változik, a törvényeket nem ismerem; tehát ha nem teszem meg ezt az utat gondolatban a térig, akkor semmiképpen sem láthattam volna az Arrest épületét sem az ellenkező, déli oldalon, ahol már huzamosabb ideje vagyok fogva, ám mivel a zárkából észak felé nem nyílik kilátás, megrendítőnek találom, hogy képes vagyok itt kiüsmerni magam,

hiszen éjszaka hoztak ide, szakadó esőben; a végsőig lehangolt voltam és egykedvű, az utóbbi nap folyamán már nem követte szemem az utat, mert kénytelen voltam közömbösen fogni fel mindazt, ami velem történik ebben a nyomorult, mocskos környezetben, amíg csak, túl a sötétedésen, az éjig nem sikoltott elázott, fagyos sarkain a lenti kapuszárnyak csikorgása.⁴ Amikor rám szakadt ez a fekete nyirkosság, lelkem elöntötte a megbékélés.

A jegyzőkönyv lapjai meg egyre szaporodnak, megfontolt, akkuratek írással, amelynek távolba futó betűi akár a felzavart hullámok hosszú, békülékény sora; mindenáron tartóztatni igyekszem magamat, visszafogni valamennyi kérdéssel kapcsolatos elképzeléseim kifejtését, amelyek kizárólag csak énra tartoznak, ám a szárguló toll nem az én kívánságaimnak engedelmeskedik a tintától befogott, különben is kétes tisztaságú, úgyszólván nőies finomult (talán a sok írástól), törekeny ujjak között, bár az eddigiekben sem volt, és a továbbiakban sem lesz semmiféle jelentősége az egésznek,

⁴ Novemberi nap, borús, ólomszínű, szinte az egész világ lobogni látszik a szélben, csak a sárgás falak színe ad valamennyi meleget, de ettől a látványtól még inkább fájni kezdek, mellemen összefogom barna köpenyemet; épp hogy csak el nem eredt az eső.

Amikor a hadnagy sapkáját szemébe húzva és fejét leszegezve a széllal szemben átvág az udvaron, még nem látom kezében a bilincset. Kelletlenül lépdel, s amikor a közelembel ér, hallok, a hátam mögött összecsapódnak a csizmasarkak. Ha rajtam állna, úgy éljek, megismételtem velük. A hadnagy azonban szó nélkül megáll előttem, karnyújtásnyira — Hajnalnak hívják, még egy kutya —, s megcsördíti a láncot.

— Elnézést, megbocsát? — csak ennyit mond, de nem néz az arcomba, mint aki a bilincs zárjával foglalataskodik.

Köpenyem elengedem, és szemem lehunyva feléje nyújtom két kezem, mint aki valamilyen fájdalmat készül elviselni, illetve már fel is készült rá: teljesen mindegy, mi következik. A vas csuklómon testmelegnek tűnik — hát persze, mindedig a tenyerében tartotta.

Ahogy a kocsit előáll, két legényt kapok magam elé, a vezényszóra őket kell követnem, de a kocsiba Hajnal száll be velem. Kellemes egy útítás lesz, csak tudnám, hová tartunk.

Miután kikanyarodunk a kapun, érzem, rám emeli tekintetét, de én úgy hátróztam korábban, hogy egész úton egy szót sem fogok szólni, hát ehhez tartom magamat.

— Tudja, hová iparkodunk? — kérdezi sokára, bár neki nem volna szabad szólnia. Azután, majd hognem észrevétlenül, megkínál szivarral: ezt nem utasítom el. Végeredményben jóindulatúan viselkedik.

A szürkesség odakinn a földig csap le, fátyolként, de még nem a sötétség árnya, hiszen reggel van. A szivar azonban megköhögget: illemből dohányzom.

Az éjszakát Sz...-on töltjük, fogadóban vacsorázunk. Szedett-vedett fegyelmetlen katonanapség tanyázik itt, üvöltözésüktől alig lehet éjszaka aludni, ismerem a fajtájukat; szerencsénk lesz, ha reggelre mindenünkből ki nem fosztanak bennünket.

(Feljegyzéseimből)

mégis eléggé elgondolkodtató ez a hivatalos érdeklődés sorsom alakulása iránt, vagy talán magam terelem rá akaratlanul is a figyelmet, meggondolatlanul, azokra a dolgokra, amelyekről a legkevésbé sem kellene, vagyis hiányos emlékezettel fölösleges szólnom, mert valamennyi rövid, bizonytalan fogalomhalmazzá, érzelmi beidegződéssé aszott, zsugorodott: a gyermekkori tartózkodástól kezdve valahol Csehországban egészen eddig a pillanatig, amikor állva és gesztikulálás nélkül igyekszem magyarázatát adni a közben eltelt időnek, amelyre vonatkozóan feljegyzik szavaimat, hogy a következő mondataimmal magam cáfoljam meg a korábban állítottakat, viszonyítani igyekezvén a jelenidőhöz, olyan összefüggések keresésébe hatolva előbbre és előbbre, amelyekbe csak beledermesdni lehet, s ezt addig folytatni, amíg szinte tagolatlanná nem válik a beszédem, s mivel ilyenkor már több lejegyezni való nem akadhat, az egészet félbe kell hagynom, mert különben is eltávolítanak; talán valami kétségbeesett hang hagyhatja el ilyenkor a számat, mert mindahányszor látom a türelmetlennék semmiképpen sem mondható, hanem szinte jóváhagyó kézlegyintést, amely nem is nekem szól már, csupán fennakad még pillantásomban, s valószínűleg azt jelenti, hogy az elkövetkezőkben szabadon rendelkezhetem magammal, kivéve testi mozdulataimát, vagyis egyáltalán a mozgást, ami továbbra is felügyelet alatt marad belőlem, mindössze a felhangolódás az enyém, mint eredmény, ezzel bátran foglalatostkodhatom, talán napokig is, vagy míg ismételen rám nem kerül a sor, hogy feszesen megállva a tágas, világos helyiség köpadlóján (innen láthatok le a széles ablakon át a térre!), újból elkezdjem tollba mondani kérdésekkel alig helyenként megszakított szavaimat, mintha magam mártanám időről időre fekete tintába a nyelvemet, hogy folyamatosan teleírjam a levegőt nehezen tisztázható fogalmakkal, amíg csak ezek sötétlő hártyáikkal el nem takarják szemem elől a kilátást, s utána huzamosabban kell várakozni arra, hogy az így kialakított vagy kiképzett zavaros, zagyva kép szerte foszoljon vagy leülepedjen, s ehhez már nincs szükség a jelenlétemre.

HOLLÓHAZÁBAN

(Tiszteletköri Szirmai Károly mondatai körül*)

DUDÁS KÁROLY

1.

HOLLÓÉLET. KÓBORLÁS, HA IDEJE JÖN. HAZÁTLAN, BITANG. HOLLÓSZÍVSZOMJÚSÁG. NEM TUDNI, HOVÁ, MERRE, MIÉRT, CSAK MENNI! Vagy maradni talán? Mert mégiscsak ez a táj, alattunk ez a nyárfasor, agyonrepedezett arcával ez a föld, melyen elmoshatatlanul ott sötétlik kifeszített denevérszárnyunk árnyéka, ez a megriadt, fogyatkozóban levő madár-csapat, amelyhez összetéveszthetetlenül odatartozunk. Hollószív-hűség? Amely mindig ilyenkor a legerősebb: a költözködés előtti pillanatban. Megtúrt, lebegő madárraj. Menni vagy maradni. Innen a szédítő magasságból már úgy tűnik: elmosódik a különbség.

UTOLSÓKAT NYÚJTÓZKODOTT A NYÁR, AMIKOR ÚTRA KEREKEDTEK ÉSZAKNAK, S ELSZAKADTAK EGYMÁSTÓL, KÜLÖN A VÉNEK, KÜLÖN A FIATALOK, HOGY TÖBBÉ SOHASE ISMERJENEK EGYMÁSRA. Tehát mégis a költözőmadár-öszön győzedelme, a hollószívszomjúságé a hollószív-hűségé felett. Pedig mennyire előre látható, parányi madáraggyal is pontosan kiszámítható volt a következmény: EGY KISSÉ TOVÁBB KÓBOROLTAK EL, EGY KISSÉ MEGKÉSTEK... A TAVASZ MEGÁLLÍTOTTA ŐKET A VÁNDORLÁS ORSZÁGÚTJÁN, ÉS MÁSUTT KELLETT FÉSZKET RAKNIUK, NEM A RÉGI HOLLÓHAZÁBAN. És mindez dehogyan a tavasz hóbertjából, de a hollótulajdonság hibájából: egy kissé mindig tovább kóborolni, mint a

* Elhangzott a Szirmai Károly Irodalmi Díj átvétele alkalmából, Temerinben, 1982. október 29-én.

marjok 1982

SIRMALI RADE ←

május 1992. SZIRMAI LÁZ ←→

madárhad, magasabban is repülve, persze, egy kissé mindig megkésni vagy picit korábban érkezni. Megtűrt, lebegő madarak. AKIK ERRE MEG TUDTAK MARADNI, AZOKNAK ÖRÖKKÉ RETTEGNIÜK KELLETT NYOMORÚSÁGBAN TENGŐDŐ ÉLETÜKÉRT. MERT A HÓDÍTÓK, HOGY TOVÁBBJUSSANAK, NEM ISMERTEK IRGALMAT. S EZEK A PILLANATOK CSÚNYÁK, SZÉGYENLETESEK VOLTAK, NEMEGYSZER MÉRGEZTÉK MEG A GYŐZELEMÉRZÉST.

A mérhetetlen kupola színes üveglablakait kétségbeesetten verdeste a véletlenül betévedt madár, szüntelen körbe-körbe, egyre erőteljesebben, mert egyre reménytelenebbül, amíg csak oda nem zuhant a miséző pap háta mögé a kőkockákra, szétcsapott szárnyú halott madár a márványmezőben, fölborzolt hastollazatú... feje fölött géppisztoly závarzatának csattanása, ahogy a helyére ugrik, aztán a rövid sorozat, majd a következő hosszabb, milyen távolról, s milyen közeli mégis, rádől egy test, fölötte rángatózik, éles szúrás a balvállában, horzsolódás a halántékán, mintha egy madár szárnya. És attól kezdve, most már az idők végezetéig, ez a drótozott szárnyú, gyűrűzött csőrű állapot: csak nem kiválni, nem különbözni, alacsonyan szállni, tollszínbén, hangszínbén azonosulni. Legfeljebb álomban ívelni, több hangon énekelni. Megtűrt, lebegő hollócsapat.

NEM ÉREZTEK VIDÁMSÁGOT, SZOMORÚSÁGOT. AZ ÉLET OLYAN VOLT SZÁMUKRA, AMILYEN KELLETT, HOGY LEGYEN. A FAJFENNTARTÁS URALTA ÖNTUDATLANUL MINDEN CSELEKEDETÜKET. GONDOLKOZÁS, NEHÉZSÉG NÉLKÜL. MINDEN TERMÉSZETES VOLT, EGYFÉLE LEHETŐSÉGŰ. A FAJ CSAK ÍGY MARADHATOTT MEG.

2.

MINDEN VEGETÁCIÓ LENYESVE, LECSONKÍTVÁ, HOGY VALAMIKÉPPEN AZ EMBERI REND FÖLÉ NE NŐJJON.

Nem értem magukat, emberek, hűledezett az irtási munkálatokkal megbízott csoportvezető. Ősz van, fairtás ideje. Igazán nem várhatunk tovább vele. Tudják maguk nagyon jól, hogy állandó fejlődésben vagyunk: változtatunk, építkezünk. Nem a magunk esze szerint, de ahogy a haladás megkívánja. A kivágott akácaik, nyárfáik, eperfáik helyére házakat építünk, sudármagas toronyhá-

zokat, ismerik ugye: sudármagas, sudármagas a nyárfa teteje, halvány sárga de halvány sárga annak a levele, a házak elé tágas parkolóhelyet, s amennyiben még marad üres hely, az utca egységes képének kialakítása érdekében díszcserjét ültetünk. Mi ez már megint: még hogy ebben a talajban nem ereszt gyökeret a díszcserje. De még mennyire gyökeret ereszt. Még a pálma is, ha úgy akarjuk, mert megeshet, hogy egyszer majd pálmát is ültetünk ide. Még hogy tövestül kellene kiszedni őket, más helyre átültetni, botorság, kérem. Mi szükség, lehetne rájuk? Ugyan kérem. Nagyon megfelel ezeknek a fejsze is, no meg persze a fűrész. Látják, ők nem tiltakoznak. Hát persze. Tanuljanak meg már végre maguk is korszerűen gondolkodni.

— ELMEGYÜNK INNEN MESSZIRE, TENGEREKEN TÚLRA — VÁLASZOLTA AZ EGYIK VÉNBÜTYKÖS FA.

— ELFÁRADT, MEGROKKANT MÁR A TI LÁBATOK AHOZ, MIÉRT HAGYNÁTOK ITT E FÖLDET?

— NEM KELLÜNK MI MÁR NEKI, KIÁSNAK BELŐLE, KISZAGGATJÁK GYÖKEREINKET, KEMÉNY FEJSZECSAPÁSOK IRTJÁK, PUSZTÍTJÁK A RÉGI ERDŐT.

— DE ELÁRVUL AZ ITTENI HEGYOLDALON A LOMBESZÉD.

3.

A VÉGELÁTHATATLAN SIVATAGBAN, AHOL KARAVÁNUTAK KERESZTEZIK EGYMÁST, AZ EGYEDÜLVALÓSÁG VÉKONY LEPLÉBEN LECSÜGGESZTETT FEJJEL ÜLDÖGÉLT EGY EMBER.

Mire is gondolhatott? Madarakra bizonyosan, pontosabban a madárfajra, amely KOPÁR, CSALÓDOTT CÉLHOZ ÉRÉSÉBEN, A NAGYSZERŰNEK FESTETT, KOLDUS ÁLOMVALÓSÁGBAN, a drótozott szárnyú, gyűrűzött csőrű hollómadarakra, a megtört, lebegő madárrajra, s a fákra is talán, melyeknek éppen most szaggatják a gyökereiket: KEMÉNY FEJSZECSAPÁSOK IRTJÁK, PUSZTÍTJÁK A RÉGI ERDŐT, ELÁRVUL AZ ITTENI HEGYOLDALON A LOMBESZÉD, de gondolhatott akár emberekre is, akik SZÓTLANUL ÜLDÖGÉLTEK A RÉMÜLET JEGES PÁNCÉLRUHÁJÁBAN. MINDENKI SEJTETTE, HOGY VALAMI VÉGZETES TÖRTÉNT, DE HOGY MICSODA, NEM

TUDTÁK ELKÉPZELNI. SENKINEK SEM VOLT EREJE, HOGY ERRŐL BESZÉLGETÉST KEZDJEN.

Számozott fakeresztek a tündéri tó partján, a tó tükre üveges, akár egykor a katonák szeme volt a csodálkozástól: úristen, miképpen kerülhettünk mi ide, s közvetlen utána a szem közé csapódó talján golyótól; katonaköpenyes férfi bukdácsol a végtelen hómezőben, a túlsúfolt teherszerelvény már mozog, nagyokat rándulva elindul, még jókor eléri, megfagyott ujjakkal kapaszkodik, a keze odafagy a tehervagon pereméhez, öklök csapnak le rá, puska-agyak, hanyatt esik, a vonatfütty már távol, fekszik a végtelen hómezőben; a községháza világítóan fehér fala előtt hajadonfős, fekete ruhás férfiak állnak, katonazubbonyos karok nyúlnak a férfiakért, megragadják őket, elvezetik ismeretlen irányba; lécgóréja előtt tehetetlenül ácsorog az öregember, három városiasan öltözött férfi nagy csalánzsákokba dobálja a góréсарokban sárgálló kevéské csöves kukoricát, a góré mögött kisüt a nap, a lécek árnyéka rávetődik az öregemberre; az észrevétlenül elnéptelenedő falu üres főutcáján lovat jártat egy férfi: a ló patája nyomán már egészen ki van taposva a fű, kör alakban mindenütt előbújik a keményre taposott sárgaföld, a ló gazdája erősen tartja a hosszú szárú kötőféket, úgyis kifogok rajta, hajtogatja, s órákig jártatja maga körül a mind csatakosabbá és mind bizonytalanabbá váló vasderest; mindenki mondja, vinnyogja a saját külön bejáratú, keserves vízióját.

A MEGVÁLTÓ SZÓ CSAK NEM TUD MEGSZÜLETNI.

IOAN FLORA VERSEI

ÁLDATLAN BOLYGÓ

A perspektíva hiány nem karrier.

(Hans Magnus Enzensberger)

Jaj, mekkora csapás! A világ vége mily közel!
Már nem tudsz áthatolni tengernyi íráson
akár a pár ezer éves babyloni feliraton.
A költői témákat mind csontig lerágták,
elfogyasztották.
Íme, hová vezet a közösség humánus fejlődése!
Micsoda áskálódás, galádság, végzetes nyár!

Jaj, mily csapás a mi bolygónk is.
Egymaga fortyog,
letörten, ádázul, gépesítve, nevetségesen,
nincs lapockája, csigolyája, nyelve,
egyetlen közös fejlődési terve,
puszta beton és sablon
világrészek, szérumok
és ötvenezer
éhező hal meg percenként,
vénáig kifáradt minden költői téma.

Milyen árulás, holdfogyatkozás,
hol a parfüm a nemeslélek
a bodza a berkenye
a mitológia
a szeretet a metafizika
a kézcsók a puritán származás
az áttáncolt esték

a szenvedély a kurázi
 a felhőtlen ég
 a tiszta lég
 a tükrök a csillárok
 emlékek
 csak szürkület álmatlanság
 örökös álca
 ... semmiség

jaj, micsoda áskálódás, galádság!
 Sorok ragadnak fekete égbolt ajkáról,
 mivel kötözzük be a lehetséges
 világok legszebbikét,
 hány pár kesztyűvel ragadjuk meg e sápadt
 földgolyót,

e feliratot,
 mikor vonuljunk
 az egyetem elé,
 mikor szögezzük magunkat a galaktikák
 kérgéhez,
 kiáltásként, árbocvitorla gyanánt?

Mily csapás a mi bolygónk is,
 örvenezer éhező hal meg percenként,
 és
 vénáig kifáradt az összes költői téma.

ÍRÁSDŰH DU NÉGYKOR

Épp arról cseverésztünk, fontolgattuk,
 mi lehet veied.
 Introvertált sürgönyoszlop, víz-
 medence,
 tárgyak, melyekbe naponta ütközöl,
 puszta tárgyak, és nem a nyelv való tényei.

Arcom mosom az udvari csapnál,
 lábam, leülök írni.

Natalia más gyermekeit neveli.
 Éjjelenként még jön egy-egy férfi, aki tudja mit akar,
 már elment, mondom —
 az nem lehet, legalább a kezét lássam, a nyakát,
 nyújtsa ki lábát az ablakon.
 Megértjük egymást, és te
 az örökös szexuális és etikai nyavalygásaiddal.

Előjössz Chopinnel, Vírsetről kellene
 írnom.
 Két házra tőlem a szilkvízbolt.
 Lapályos madarak, lapályos emberek,
 reggel húst, tejet, kenyeret szállító
 autók.

Arcom mosom az udvari csapnál,
 lábam.
 Hideg víz, mennyei.

A város fiziológiája, vidékiességünk.
 Fölállsz, fizetésed hozzák.
 Esküvő: dínomdánom, bor, az ara
 kereket oldott az ágyból
 a nászéjszakán,
 közsajnálkozás,
 sok-sok kidobott pénz.
 Az utcán faltörmelék, házat építenek.
 (1975—1977)

AZ ELSŐ TÍZ SOR VÁZLATÁHOZ

- 1, Akták közt turkálsz, jegyzeteket
 lapozgatsz,
 tiszta lapra másolod,
 meghatározod a betű formáját,
 újra ellenőrzöd a dátumokat.
- 2, Írni kezdesz hirtelen, minden hátsó gondolat nélkül.
- 3, Kiválasztod a neveket.
- 4, Időpontot.

- 5, Anekdotázót.
- 6, Belefulladsz a mázokba.
- 7, Minden lehetőség adott, hogy egy közepes krónikát írj.
- 8, A kéziratot egy különleges dossziéba teszed.
Talán tíz év múlva folytatod...

*SZLAFKAY Attila
fordításai*

AZ INGATLANÜGY

HOLTI MÁRIA

Az egész felfordulás akkor kezdődött, amikor nagyapánk olyan előnyösen eladta a telket. Fenemód elégedett volt az árral, amit kapott; ez is bizonyítja, hogy soha olyan értelmes dolgok nem kerültek ki a mi konyhánkából, mint éppen az adásvétel bonyolódását követő napokban. Ugyanis rákaptunk a rablólúsrá, és a hozzá tartozó salátát se forszírozták túlságosan (azt hiszem, azért, mert másból — húsból — volt elég).

Felejthetetlen napok voltak azok, nyilván anyánk számára is. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt mondom: a macskák is észrevehették a rezsimváltozást, valahogy többet doromboltak otthon, a csavargás rovására. Ahogy megzizzent a sárga hentescelofán a konyhában, talán még az Égei-tenger partjáról is előjöttek volna — és nem csatlakoztak.

Mindezt csak így, bevezető jellemzőképpen mondom, nagy vonalakban, hiszen költöttünk mi másra is azokban a napokban. Anyánk tudatalattija valahogy a bölcs előrelátásra volt kiképezve, ezért gyorsan elvitt bennünket egy közepesnek tartott könyvesboltba (számomra ez volt a város legjobb ilyen üzlete, de nem akartam vitatkozni), és azt mondta:

— Nem fontos ugyan ész nélkül költekeznünk, de azért egyszer az életben kedvünkre szétnézhetnénk ebben a boltban is.

Nagyon tetszett az ötlet, hiszen általában csak az önkiszolgáló boltok szappan, fogkrém és gépsonka tornyaihoz, pástétom felhőkarcolóihoz voltunk szokva, nagy néha a nagyáruház rövidáruosztályához, ahol a zoknikat és a harisnyákat vettük, ahol sorra próbáltuk az egész és közöttek számokat, miközben az eladónők különféle gorombaságokat vagdostak anyánk fejéhez. Szerintük az ilyesmit nem szokás próbálni, mindenki tudja a maga számát.

— Mit tegyek, ha mindig elfelejtem — suttozta anyánk.

Szívós volt (csak amikor házon kívül volt, akkor tudott ilyen szívós lenni); sorra bontogatta a kis csomagocskákat. Amikor végzett a bontogatással, az egész szédült pamuthalmot odatolta a leghangosabban méltatlankodó eladó elé, és galambhangján ezt mondta:

— Képném számlázni.

Nem részletezem az eladó arcának változásait és a rövidáru-osztályon hirtelen beállt csendet. Szó nélkül fizettünk, és kivonultunk, titokban anyánkat lestük, vajon mit gondol, kiült-e az elégtétel az arcára, vág-e lélekben egy lesajnáló grimaszt. De mind-ebből semmit nem láttunk.

A könyvesboltban valóban alaposan szétnéztünk, és valahányan csak voltunk, külön kis könyvhalmokat képeztünk a földön a nélkülözhetetlenek tartott kötetekből, és sajnálkozó pillantásokat vetettünk a másik kupacára. Anyánk volt a legszerényebb, ő csak a kétkötetes házi orvosi tanácsadót tartotta egyedül megvásárlásra méltónak a világirodalomból; igaz, egy vékony kis versfüzetet vagy négyszer is leemelt a polcra, de aztán mindig visszatette. Imponált nekünk ez a néma fegyelmezetség. Zárórára azért mi is összekapkodtuk valahogy az egymás tetején folyton csúszkálni akaró könyveinket, és a pénztárhoz vonultunk minden lökdösődés nélkül. Félre néztünk, amíg anyánk fizetett. Kint a járdán, a kirakat előtt anyánk gondterhelten megszólalt:

— Gyerekek, ma nagyon kiduhajkodtuk magunkat. Jó lesz spórolni.

Öcsém, akit mérhetetlenül zsugorinak tartottunk, aki képes volt két szem cukrát hetekig, a szétolvadásig és szétmaszatolódásig dugdosni előlünk, lefegyverző kedvességgel és találékonysággal mondta:

— Akkor ma vacsorára jó lesz egy tojásrántotta is. Sajt nélkül.

— Én is valami ilyesmire gondoltam — helyeselt anyánk. — Rántotta, sima kenyérral.

— Esetleg újhagyma — tódította a nővérem, ügyeletes és hivatásos elégedetlenkedőnk (morgónk, mondta egyszer apánk), akinek mindig nagy ötletei voltak.

— Majd rajzolok neked — kurjantotta öcsénk kétszínűen és boldogan, hogy olyan simán megúszta a könyvesbolti turnét, hiszen anyánk egyetlen füzetkét sem húzott ki idegesen vagy nyugtalanul az általa kiválasztott könyvekből, ez meg minek neked felkiáltással, pedig vásárlmányai közt olyasmik is akadtak, mint *A klasszi-*

kus balett alapjai. Balettre pedig egyikünk sem járt, nem is szándékozott.

— Csak ne az én filctollaimmal rajzold azt a hagyományt — morgott másik nővérem, aki soha nem engedett bennünket a holmijához nyúlni. Ha mégis hozzányúltunk valamelyik írószeréhez, vagy különleges engedély nélkül felhúztuk a tornacipőjét, minden további nélkül sírva fakadt. „Itt van, vidd. Nekem már nem kell.” Szerintünk egyszerűen irigy volt, apánk szerint pedáns egy kicsit, de majd idővel kinövi.

Így utánoztuk-majmoltuk pár napig a fogyasztói társadalmat. Semmiképpen nem állítom, hogy beleuntunk volna a dologba, fenét: jeles napok voltak azok. Ennek a periódusnak a végére a pontot, azaz a felkiáltójelet (apánk szerint a paragrafust) nagyapánk testvére tette, aki minden előzetes értesítés nélkül leutazott hozzánk. Ezt a leutazás szót is tőle idézem; minden, a házából való legkisebb kimoccanását is leutazásnak nevezte valahová, ebben az esetben hozzánk. Szokásos gyászos hangulatában érkezett, és már az előszobában megkezdte hagyományos morgolódását:

— Ezt a macskát meg mért engeditek be a lakásba? Állatnak kint a helye.

— Azért, mert ez szobamacska, és nem kintimacska — mondta találekonyan és nem titkolt ellenszenvvel az öcsénk. (Néha igazán jól jött a közreműködése.) — Szobamacskának pedig lakásban a helye. — Talán, hogy nagyobb nyomatékot adjon mondókájának, szemrebbelés nélkül hozzátette, ugyanilyen gerincesen: — Ez áll a Brehmben is, most vettük.

Azt, hogy most vettük, talán nem kellett volna mondania; nagyapánk testvére legyintett, és fúriaként támadt anyánkra:

— Teljesen félreneveled ezeket a gyerekeket. Ha így folytatják, még bűnöző is lehet belőlük.

Az ötlet — a bűnözőség — halálosan megtetszett mindnyájunknak; az este folyamán nyíltan bűnözőt játszottunk, betörősdít, kivégzéseket meg ilyesmit, hullottunk, mint a legyek a PIPS spray hatására, és olyan vadul bokszoltuk egymást lapocka alatt, hogy rossz volt hallgatni. (Csak úgy döngött.) A játéknak nagyapánk vetett véget. Megkért bennünket, viselkedjünk már, így képtelen a keresztretjvényt megoldani, márpedig a helyes megoldásért nyerhet egy teljes *Varázsfuvolat* is, Karl Böhm vezényletével, amennyiben az ő nevét húzzák ki.

— Az nem is lenne rossz — mondta apánk gyakorlatiasan —, egyetlen szál Mozart-lemez sincs a házban.

— Csak ez legyen a legnagyobb baj — mordult nagyapánk testvére. — Hány rendes és kiváló emberről tudok, akiknek nincs Mozartjuk.

Őcsénk már éppen készülődött bekapcsolódni a beszélgetésbe, de anyánk rávillantotta figyelmeztető pillantását: jelen esetben hagyja a szót úgy folyni, ahogy folyik. Őcsénk köhécselt tétován egy kicsit, aztán ördögi ügyességgel fenn termett emeletes ágyán (a tyúklétra mellőzésével), és az este folyamán berendezkedett anyánk pillantása értelmében arra, hogy néma szem- és fültanúja lesz a további eseményeknek.

Az este valóban eseményessé vált. Nagyapánk testvére kérdően nézegette a rántott borjúszelvények romjait az asztalon. Sehogy nem érthette, hogyan lehet, hogy annyi a maradék. Ilyen drága ételből. Először úgy tettünk, mintha észre sem vennénk, mit nézeget olyan helytelenítón, inkább szó nélkül segítettünk összeszedni a tányérokat, melyek közt nem akadt két egyforma. Ekkor húzott először a lesipuskáján:

— Ha jól tudom, ma itt senkinek nincs születésnapja.

— Á, dehog, dehogy — csipogta a zsupori nővérünk.

Anyánk szándékosan hagyhatta utoljára a húsos tálát, hogy ne legyen olyan feltűnő, ha kiviszi; nehogy azt higgye az öregember, nekünk valami takargatnivalónk van. Mikor már az asztalt is lesöpörte, akkor fogta meg a félretolt edényt, és sétált ki vele olyan könnyedén, ahogy azt *A klasszikus balett alapjaiban* leírták egyes nyitányok vagy zárótételek illusztrálására.

— Nektek pénzetek van. Ne is titkoljátok — repült a következő golyó.

Apa nevetgélve vetette oda:

— Akad. Csak nem tilos?

Nagyapánk a térdére tette a Mozart-igényes keresztretjvényt, és rögtön védőállásba húzódott:

— Nem loptuk.

— Szóval, pénzetek van. — Egyre könnyörtelenebb lett: — Menynyi?

Anyánk már visszajött, hogy leszedje az abroszt is:

— Mit tudom én. Meg se merem számolni. — Ő is nevetgélt: — Jobb, ha nem idegesítem magam.

— Ti eladtátok a telket.

— El — mondta harciasan nagyapánk. — Ha érdekel, tudd meg, hogy eladtuk. Mi a fenének, ha építeni úgysem tudunk rajta. Akkor minek. Hadd építsen rajta házat más, aki tud. Mi nem tudunk volna. Ezt tanúk nélkül is elhiheted.

— Szóval, eladtátok. Igaz, hogy a tetek volt, de azért szólhatatok volna.

— Nem szóltunk — mondta harciasan a nővérem. — Különben is, a nagyapáé volt, és azt csinálhatott vele, amit akart.

— De csak volt — húzta alá az előbbieket öcsénk emeletes ágya fedezékéből. — Volt telek, minc telek, kész.

Nagyapánk testvére szinte fuldoklott az indulattól. Hiúszemét villogtatva kérdezte:

— Aztán mennyiért adtátok el, ha nem vagyok indiszkrét? Mert hogy áron alul, arra a nyakam teszem.

Indiszkrétnek tartottuk, és éppen a kivörösödött nyakát nézegettük, amikor nagyapánk — hogy elejét vegye a további faggatózásnak — bevallotta az árat:

— Százezerért.

Ezt mi se tudtuk. Nem értettünk ugyan az ingatlanárokhoz, de már hangértékben is kevés volt. Mi is meghökkentünk. Százezer? Amikor egy órácskára a pingpongasztal bérlete egy ötvenes...

— Százezer? — Nagyapánk testvére felugrott. — Meg vagytok ti örülve? Százezer? Százezerért már egy garázsra való telket se kapsz, te, te hü... .

— Jó, hülye vagyok — mondta a nagyapánk. — Lehet. De már elment a kocsí. Kész.

— Azt csak te úgy gondolod, öregem, hogy elment a kocsí! Azt csak te úgy gondolod! — Felénk fordult, mi voltunk a soron: — És ti? Minek vagytok ti itt? Ti hagyátok?

— Nem is tudtuk — vallotta be apánk. — Elvégre nem az enyém volt.

— Jó vicc, nem az övé!

Láttam, anyánk már legszívesebben bevonult volna a fürdőszobába, hogy a maga részéről kilépjen a társalgásból, de ekkor nagyapánk testvére az asztalra ütött (már üres volt):

— Ha nem tudátok, szerencsétlenek, az a telek legalább öt-ször annyit ért. Remélem — tette hozzá még epésebben —, az illetékeket, azokat nem ti fizettétek? he?

Nagyapánkra néztünk.

— Én fizettem, és kész. Utólagos kesergésnek nincs helye.

— Majd lesz helye. Vissza kell perelni. Visszaadni szépen a pénzt.

Az öregember szedelőzködni kezdett, magával vitte apánkat is, nyomukban elhalt a puszogás. Ekkor nagyapánk mindenről és mindenkiről megfélekedezve felkiáltott:

— Képzeljétek, kijött az egész! Kijött! Esélyünk van a Mozart-ra! Esélyünk!

— Karl Böhm vezényletével — egészítette ki öcsénk.

*

Apánk késő éjjel jött haza. Szaggatott félmondatokból, a tompa sustorgásból kihámoztam, hogy közben ügyvéddel is tárgyaltak: ESÉLY VAN, amennyiben nagyapánkat szemlil, beszámíthatatlan bolonddá nyilvánítják, és amennyiben ő HAJLANDÓ LESZ vállalni a szerepet. Mindezek alapján következhet a perújrafelvétel. Ehhez az a fontos, hogy nagyapánk beszámíthatatlan legyen, de aki mégis kijátszotta az éberségünket. Anyánk sírdogált egy kicsit, de még ekkor sem volt hajlandó — apánk alapos unszolására — megszámolni a maradék pénzt.

— Nem és nem — mondta. — Hát nem mindegy már, akár-mennyi?

— Nem bizony, mert lététbe kell helyeznünk. Vagyis visszadnunk. Amíg nincs egyben az egész, az ügyvéd egy fél lépést sem tesz.

— Csináljon az ügyvéd, amit akar, engem az egész nem érdekel.

— Kérlek — könyörgött apánk. — Ne beszélj így. Hát nem hallottad, hogy az ötszörösét is megkaphatjuk?

— Még az ezerszereséért se megyek bele egy ilyen hercehurcába — dadogott anyánk. — Még a világ minden kincséért sem.

— Nem is neked kell belemenned, hanem apádnak. A szerepe. Folyton meséli hajdani amatőr színészi élményeit. Most tegyen ki magáért, garantáltan telt ház lesz. Csak egy kicsit tegyen ki magáért, és kész.

— Játssza meg a bolondot, ugye?

— Sajnos, ez elkerülhetetlen feltétele a győzelemnek. Rá kell beszélned.

Többet semmit nem hallottam; a tanácskozás anyánk egyenletes sírásába fulladt.

*

Másnap reggel nagyapánk lehozott a padlásról egy rozsdás kalitkát. Beleállította a kádba, beszórta mosóporral, és alaposan lezuhagyozta, aztán megszáritotta. Estére már a kalitkával járta a liftet, a lépcsőházat, elment a kalitkával a nyugdíjasok klubjába. A szerkentyű szakadatlan lógázása közben indulatosan füttyült vagy énekelte:

*Madarász vagyok én,
Mindig jókedvű, hej, hopszassza!
Engem, a madarászt, jól ismer
Öreg és fiatal itt e tájon.
Tudom, hogy' kell léprecsalni,
S hogyan kell a sípot fújni.
Azért lehetek boldog és vidám,
Mert enyém itt minden madár.*

A lakók, a klubtársak félrehúzódtak, ha meglátták. Már csak a szakorvosi vizsga volt hátra. Rajtunk kívül senki sem tudta, hogy csal, hogy az egész mutatvány jogi alapokon nyugszik. Az ostoba szöveget ki nem állhattuk; öcsénk a hasát fogta nevetésben, úgy kiabálta:

— Hogy vagy, Papageno? Jól vagy, Papageno?

— A dallamra figyelj gyerek, ne a szövegre — sziszegte nagyapánk a fogai között.

Azelőtt nem is tudtuk, hogy ilyen gyönyörű hangja van.

*

Rendben lement a szakorvosi vizsgálat, és megvolt az áhított orvosi papír. Már csak rajtunk múlt, hogy összeszedjük a hiányzó tízezreket, minden alapján az ügyvéd majd megteszi azokat a bizonyos lépéseket. De a gyűjtögetés sokkal nehezebbnek bizonyult, mint a nagyapánk teljesítménye.

Nagyapánk végül is a D.-i városi kórház idegosztályán halt meg. Apánk ünnepélyesebb nem is lehetett volna, amikor kijelentette:

— Látjátok, az ellentréfát is ő eszelte ki.

— Pedig erre nem is kértük meg — morogta az öcsénk.

FILIP VIŠNJIĆ UTCA*

SVETLANA VELMAR JANKOVIĆ

A Višnjić utca elején egyetlen, puszta fénysáv árválkodik. Ez minden, ami megmaradt abból a fénypusztaságból, amely valamikor a Dunára néző lankás fölé borult: széle-hossza még behatárolható egyes 19. századi fényképeken, különösen azokon, amelyeket a Miša kapitány palotájának tetejéről kaptak le. Ebben a sávban, amely az évek múlásával mind keskenyebb, mert fokozatosan hátrább szorul a magas épületek árnyékában, a mintegy világhírű hamuval beszórt nappaloknak nincs fényük. A mondott sáv közepe, úgy látszik, Seih Musztafa 1783-ban emelt türbéje, a múlt mindenfelé kicatatjával körülötte. Ha még lejjebb, a Simin utca vége és a valamikori Nagyoskola felé veszi útját az ember, látni, hogy a partszakasz mezsgyéi még jobban elszűkülnek, az Oskola fölött pedig egyszerre kitárul a határtalan fényesség.

Višnjić, amikor kijön ide, egyenesen a türbének tart: megtámasztja a falat, és — a maga mozdulatlanságában — az elmúlás csöndjét érzi bele a zavartalan fénypusztaságba. Ebben a neki nélkülözhetetlen csendben szabadnak érzi magát, aminthogy szabad a maga örökös sötétségében is. Ez övezi most is, mert Višnjić már nem tud megenni másképpen: sötétben, nem a világosban, tanult meg tájékozódni.

Megtanult. Nem is tanulás volt az, hanem a tudományoknak lassú, tapogatózó gyűjtögetése. Beteg volt, elvesztette szeme világát, s az első leckékre csak jóval később kerülhetett sor. Hogy mennyivel később, nem tudta megmondani, mert azután már nem volt különbség a nappal és az éjszaka között, hogy azon mérhette volna az idő múlását: feneketlen, sötét kútban kúszott előre, egymagában. De mindebben mintha valami jó is derengett volna: egyre

* A szerző *Dorćol* c. Andrić-díjas elbeszéléskötetéből.

kevésbé viszolygott a körülötte levő sötétségfalaktól. Így ért meg lassan a tanulásra. Alighanem tavasz lett, mert a világtalanságába gubódzó gyermek, hirtelen, valami puha, egyszersmind érdes tapintást érzett a bőrén, mely simogatta és vonzotta, s hát átengedte magát neki. Mindenünnen körülözönlötte ez a jóság, s ő jól az eszébe akarta vésni. Megértette, hogy ennek a sötétségben is megvan a maga neve és alakja, és hogy mindannyiszor felismeri: ott, abban a verőfényben, maga a föld nyílt meg, és párolgott az enyészet, a csírázó magvak és tekergő giliszták szagával. Mint aki egyszeribe magára eszmélt, továbbra is sorra felismerte a dolgokat: ott üldögélt valakinek az udvarában, az istállóajtóban, ujjairval bele-túrt a nedves, de annyira az otthon melegére emlékeztető szalmába, a birkák a közelben voltak valahol, a térdén szitává ritkult nadrágján átsütött a nap. Végre aztán fölébredt lidérces álmából, a rémület oszladozott, az ismerkedés folytatódott: tíz-tizenegy éves gyerek volt, a 18. század hetedik évtizedének szorongásokkal teli, utolsó esztendei morzsolódtak lassacskán, Bosznia és Szerbia falvaiban dögvész dühöngött, több is gyors egymásutánban, megint divatba jött mindenféle török sanyarúság, mindenünnen a reménytelenség szelei fújtak, Belgrádban pedig Seih Musztafa fődervis éppen annak a türbének a rajzai fölé hajolt talán, amelyet itt szándékozott fölépíttetni. Ebben a csupa nyugtalanság városban akarta eltemettetni magát, ahol ő — ki tudja, miért — nyugalmat lelt. A fiú megérezte, hogy az idő és a sötétség összefügg valahogy, közben pedig áradt a földszag, a növények ágaztak-bogaztak, a levegő alvadt cseppekké nyúlt, és teli volt neszekkel. Olyikat-másikat fel is ismeri: lám, arra most elfutott valaki, meztelen, még ügyetlen kis lábacsokkák, nyomukban a derű pora lebeg még egy darabig, amiből rá is rakódott valamicske, úgyhogy a benne és körülötte levő sötétségben, az öröm szentjánosbogaraiként, csillagfények gyúltak, röpdöstek és világítottak. A fiú, mint aki életében először szippant levegőt, felkiáltott, ám ez a kiáltás mihamar elfoszlott a felhős tavaszi égbolt magasában. Valósággal letaglózta ez a benne lezajló csoda, s amikor könnyekben tört ki, csak egy birka akadt, amely kitartóan nyaldosta az orcáján legördülő könnyeket, miközben kezével beletúrt a jóság puha gyapjába.

Višnjićben így alakult ki egy piciny, de biztos pont, amely vezérlő csillagként világított. Lehet, hogy a vak guzlicás puszta életöröme, az a felismerés talán, hogy a baj, ha életet ölt, egészen jól elviselhető. Mindenképpen támpontja volt, és azontúl vezette.

Könnyen megfejtette azokat a jelzéseket, amelyekkel a sötétség világa telis-tele volt, s érteni kezdte a levegő és a föld nyelvét. Azok, akik ismerték a sebhelyes arcú, hosszú hajú énekest, megcsodálták, milyen biztonsággal mozog. Úttalan utakon, egymagában, ugyanolyan könnyedén közlekedett, akárcsak a jól ismert ösvényeken. A sötétség megnyílt előtte, és a maga embere volt benne. Egyaránt felfogta a kő és a víz, a szelek és a vízmosságok, a rovarok és az erdő vadjai üzenetét: már rég nem félt semmitől, mert értette a világ minden dolgát. Egyedül az emberektől érkezett ritkán üzenet. Višnjić és embertársai között olyan távolság volt, amelyet ő egykettőre átlépett ugyan, de amelyet mások meg sem kíséreltek áthidalni: közben nem is sejtették, hogy Višnjić, a hangjukra figyelve, valójában látja őket. A sors intő ujját tekintve benne, rendszerint tisztelettel viseltettek világtalansága iránt, ám azonnal tartózkodókká váltak. Fedelet adtak neki, kenyérral, sóval fogadták, de tartották a distanciát. Hallgatásba burkolóztak, ő pedig énekelt.

Nem fogadták be, ő azonban az énekével félközzött közeliükbe mindegyre. Lélegzet-visszafojtva hallgatták estéről estére, esztendőről esztendőre. Monoton és a megélt keservektől kissé megfakult hangként jött közéjük, olyan hangként, amely azért még mindig elég érces ahhoz, hogy — amíg dalol — lecsillapítsa félelmüket, megfédje gyűlöletüket. Igen, ezt megteheti, ébredt rá, és meg is kell tennie, mert bármerre járt, mindenütt ezt a két erőt figyelte meg az emberekben legelsőknek. Örökösen úton és minden változásra éber, azt remélte, hogy majdcsak lesz olyan hely, ahol másféle erők kerekednek felül. De nem: akikkel csak találkozott, mintha valamennyien — száz alakban is — egyazon félelemben és egyazon — megnevezhetetlen — gyűlöletben szorongtak volna. Miközben egymaga róta útjait a mérhetetlen sötétség tengerében, Višnjić csodálkozva vette tudomásul, hogy a törökök és az ő népe, a rája, mennyire egyformák ebben a dologban: éppen csak a rája félelme csontig hatolóbb, gyűlölete vadabb talán, de ez sem bizonyos; mindenesetre, egyiküknél, másikuknál is ez az egymást keresztező erő idővel mind veszedelmesebbé vált. Višnjić érezte, hogy éneke némi fényt derít a sötét kárpit mögé bújt lelkekbe: ezért is törekedett, mind odaadóbban, arra, hogy énekével lehetőleg olyan hatást érjen el, amikor a hallgatóság elnémul, mert a megénekelt sorsokban a sajátját kezdi felismerni. Ilyen pillanatokban az énekmondó és hallgatósága közötti szakadék mintha enyhült volna, a közöttük levő űr eltűnedezett, mert valamennyien megérezték a

halál suhintását. Ilyenkor, egy pillanatra megszabadulván minden félelemtől, a percnek valóban csak egy töredékére, megtisztultak bensőjükben.

Az első efféle tapasztalatot egy havas éjszakán szerezte. Egy jó hírű bégcsalád házába fogadták be, melynek meleg szobáiban vaníliaillat áradt, és zavartalan nyugalom honolt. A vacsoránál Višnjić valósággal belekábult a hangzavarba. Az úttalan pusztaságból, ahol úgy süppedezett a lába a szűzhóba, mint valami fekete, vendégmarasztaló dagványba — legszívesebben elaludt volna a hóban, amely mind sűrűbben szakadt —, egyszerre csak belecsöppent ebbe a zsilongásba, a biztonságba egyszersmind, hogy lám, mégiscsak megadatott neki, hogy túlélje ezt a napot is. Mert délben még nem úgy nézett ki. De most, a nyúlós, örvénylő hangzavar közepette Višnjić hálás volt ezért az ajándékért. Érezte, mint enged fel benne valami régi-régi melegség, s amikor az estebéd végeztével dalra gyújtott, hangja tisztán szárnyalt. S mivel jómaga sértethetetlen, érimthetetlen volt, ez a hang mindenkit érintett. Lehet, hogy azért is nem akart betelni a dallal azon az éjszakán. Višnjić egyikből a másikba csapott át. Végezetül rázendített arra a régi-régi hősdalra, amely Szent Száváról és Hasszán basáról szólt. Ezt csak olyankor vette elő, amikor — mint most is — az önfeledtség nyugodt volt. Ehhez ragaszkodott, mert csakis így tudott a helyzet magaslatán maradni, amikor a hatalmaskodása miatt vaksággal büntetett Hasszán basa így rimánkodik a dalban:

Aidja vissza jó szemem világát!

Ez Višnjić siráma volt: a hangja itt egy picit elcsuklott, a hallgatóság pedig beleremegett, mert Hasszán basa sorshoz való fohász-kodásában Višnjić jajszavát vélte felismerni. S hát lehetett-e másképp? Nem is sejtették, hogy a rekedtes hangú, vak dalnok magában megmosolyogja ezt az izgalmat, amelyet szándékosan keltett, s amely közel hozta egymáshoz az embereket. Egyedül ő maradt hűvösen tartózkodó. Azazhogy, egyszer, korábban, maga is megismerte az efféle hevéletet, mégpedig akkor, amikor a kölcsönvett hősdalhoz hozzáköltötte a maga verssorait Hasszán basa bűnhődéséről. Akiktől hallotta ezt a dalt, azok közül senki el nem vette a basa szeme világát. Višnjić megbüntette vele. Egy nap, amely miben sem különbözött a többitől, ezek a sorok olyan könnyed ma-

gától értetődéssel toltak fel benne, hogy szinte észre sem vette. De miközben Hasszán basa rimánkodását skandalta, egy pillanatra elalélt, megrendült felindulásában, a hangja valóban elcsuklott, a szavak szertefutottak, emlékezetében valami tompa dübörgés nyomott el mindent. „Végem van”, suhant át rajta, mert minden ütőere pattanásig feszült és majd kiszakadt, maga pedig légszomjjal küzdött. Nem lett vége, de egy kissé meglegyintette valami sötétség, amely annyira más volt, mint az, amihez hozzászokott. Mindez csupán egyszer fordult elő, azóta soha többé. Utána még sokszor énekelte ezeket a verssorokat, hallgatóit mindig sikerült lépre csalnia, jómaga azonban nem rendült meg többé. Sőt, ahányszor csak előadta a dalt, lelkében mind hűvösebb lett, egy szikrányi sem volt benne abból a tűzből, amit hallgatói az énekből kiéreztek.

Igy volt azon az estén is: Višnjić a dal végére ért, s a pissenés-telen csendből ítélve, amelyet egyedül az ő hangja uralt, tudta, hogy ezeket a nagy hatalmú, de egyszerűben megjuhászodott és átszellemült törököket is meghódította. A dal elhalt, a nyugtalanná tett sokaság hallgatása kínosan elhúzódott, amikor, váratlanul, kiáltás harsant:

— Hazudsz!

A némaság megsűrűsödött. A helyiség mélyéből dühödt indulattal törtetett előre valaki, halomra döntve közben az általános megszeppenés falait. Višnjić csakhamar ott érezte az erőszakoskodót a feje fölött, a néma csend még tartott, de a kardlap már lesújtott az arcára, a nyakára, a mellkasára, Višnjić nem hátrált, hanem csak föl akart egyenesedni, a hatalmaskodó torkaszakadtából ordított, a némaság mind dermedtebb lett, hazudsz, gazember, Hasszán sohasem vakult meg, ezt te találtad ki, ismerd be, Višnjić egykedvűen ingatta a fejét, *nem*, a kard felhasogatta az arcát, sebet ejtett a nyakán, *nem*, a guzlicás mind egykedvűbben, nagy lelki nyugalommal mosolygott, *nem*, egész lényét öröm töltötte be, *nem*. Mégis, amíg lassan elmerült a puha ködvartában, volt ideje meginteni magát: hogy meri hinni még, hogy túléli ezt a napot? Egy fényeskedő igazságot dédelgetett magában: hadd üsse a zsarnok, meglehet éppen ő az a Hasszán basa, aki igenis meg fog vakulni, igen, Hasszán basa tajtékzik, nem számít, meg fog vakulni. Višnjić már nem fogadja a csapásokat, nem látja őket, hanem félelem nélkül süllyed a jótékony önkívületbe.

Hetekig ápolták utána. Ugyanabban a török házban, a szurdékban. A falakban, a nők járásában vaníliaszag. A hatalmaskodó

uraság már rég elment, ami maradt utána, az egy forradás volt, Višnjić arcán. De nem törődött vele. Amikor felépült, megkérték, énekelje el búcsúzóul azt a bizonyos dalt. Rázendített, a törökök pedig nemhogy hallgatták, hanem megfeszített figyelemmel füleltek. S ebben egy adat hitetlenkedés is megbújt, mert ők már tudták azt, amit Višnjić még nem tudott: híre ment, hogy a zsarnok elesett, s hogy halála után feldarabolták. A fejét is levágták, és — mint mesélték — a szemgödrei üresek voltak.

Attól kezdve derűs gondtalansággal fogadott úgyszólván mindent, mint aki végképp megértette, mi a dolga, így világtalanul, az emberek között. Megindult és tartott a felkelés, s ő, a mind hátborzongatóbb hírek vonzásának engedve, csak ment, ment utána. Most, amikor megértette, hogy a dal a létnek és nemlétnak egyaránt útja, megértette azt is, mért a legjobb gyógyír a szorongásra.

Hamarosan még egy tapasztalattal gazdagodott. 1810-ben, a loznicai csata után, a felkelők csak nagy ügyel-bajjal tudták feltartóztatni a törököket, akik azon a nyáron a szélrózsa minden irányából, de főként Bosznia felől özönlöttek. Tízezrével jöttek, egy szempillantás alatt átkeltek a Drinán azzal a feltett szándékkal, hogy egyszer s mindenkorra móresre tanítják a ráját. A szerbek derekasan verekedtek, segítségükre siettek az oroszok is, és ez elegendőnek látszott. Csupán az volt a baj, hogy olykor-olykor egyszerre több helyen kellett felvenni a harcot, s hogy a felkelők ellenállása mindig hevesebb volt, ha Karadordét is maguk között tudták. Mintha az emberek egymás iránti bizalma rendült volna meg. Köztudottan ők voltak a vajdák eleje, ha nem a torzsalkodásban, akkor a gyűlölködéssben. Gyanú ébredt, s úgy tetszett, ott lapul minden árnyékban, ennek ellenére éppúgy folyt a háború, mint azelőtt. Loznica ostroma különösen heves volt, a törökök mindenáron be akarták venni ezt a drinai erődöt. Három nap, három éjszaka tartott: hol az ostromló törökök, hol pedig a várvédő szerbek kerekedtek felül. Višnjić három nap és három éjszaka énekelt. Ott ült a loznicai mellvéd mögött, körülötte lövöldöztek és káromkodtak, jajveszékeltek és meghaltak, jött a török, mint az áradat, kiáltozásuk mind közelebből hallatszott, dörögtek az ágyúk, s Višnjić ebben az elszabadult pokolban énekelt. Énekelt, s érezte, hogy a szerbek hallgatják, a törökök pedig hallják, mert a szerbeknek kellett ő, a törökök meg félték tőle talán. Amikor a csata az elcsendesedett, egy-egy pillanatra ő is elhallgatott, és fülelni kezdett. Az eget, ezt a tompán morajló, feneketlen űrt kém-

lelte. Csodák csodájára, onnan vigasz érkezett, és Višnjióban felragyogott az a fényes pont. S mindannyiszor, amikor az alatt a három nap, három éjszaka alatt a szerbség veresége egészen közelinek látszott, Višnjić tudta, hogy valójában messze van az, s úgy is énekelt. A török topcsik talán azért is választották néha célpontjuknak: a golyóbisok ott pukkantak szét körülötte, ő pedig csak nevetett magában: hiába erőlködnek a topcsik, mert ha el is trafálják, az ő éneke éppen elegendő ideig szárnyalt Loznica felett. S minél bizonytalanabb lett a csata kimenetele, a hangja annál ércesebben zengett. Amikor egy pillanatban úgy látszott, hogy minden elveszett, a puskaropogáson és halláshörgésen keresztül ismét felharsant Višnjić éneke a Drina tükre fölött, és a felkelők újabb rohamra lendültek. Ekkor Karadorđe is megérkezett a seregével, minden jóra fordult: a csatát megnyerték, Loznicát megvédelmezték.

Karadorđe még az este látni akarta a dalnokot, akinek az éneke fogadta őt a loznicai sáncok előtt. A Vezérhez menet, Višnjióban feltolultak a szavak. Ha senki másnak, Fekete Đordának elmondhatja azt, ami tapasztalatként, megismerésként felgyülemlett benne. Eljött az ideje. De amikor a Vezér átnyalábolta, Višnjić megérezte, hogy ez a nagy darab, meleg ember mennyire át- meg át van itatva fáradtsággal és apró szemű, érdes sötéttséggel. Összelelleztek, talán mondtak is valamit, Višnjić háta mögött pattogott a tűz, éjfélre járt, és hűvösödött a sötét, az őszi holdvilágos éjszakák voltak közelgőben, a Vezér arca pedig puszkaporszagú volt. Később Karadorđe hallgatásba merült, Višnjić is hallgatott, majd, ugyancsak szó nélkül, megosztottak egy kenyéren. Akkor Višnjić, a köszöntés jeléül, hirtelen Karadorđe felé nyújtotta a kezét, de az a levegőben maradt, nem érintett meg semmit. Višnjić elment, egymagában, visszatért éjszakába; Karadorđe maradt a magában.

Az ezt követő esztendőekben tovább gyűlt, gyülemlett benne az a megismeréstöbblet, amely nem kívánczolt sem dalokba, sem álmaiba, de elfeledni sem lehetett. Kivel közölje? Noha kedvelték, nem bízhatta Stojan Čupićra, noćaji Zmajra és Luka Lazarevićra sem. Élt a gyanúpörrel, hogy nem lenne érzékük hozzá, vagy úgy járna, mint Karadjordjéval: hogy rosszkor próbálkozna, s akkor mit csinált? Egy alkalommal, még Noćajban vendégeskedett, Zmajnál, egész előadást hallott arról, hogy a csaták mind súlyosabbak, az emberek pedig egyre bizalmatlanabbak egymás iránt. Azonnal ráébredt: jobb, hogy nem szólt. Nemcsak hogy nem jött még el az ideje a beszédnek, hanem az ő megismerése sem teljes. Eszébe ju-

tott a Karadordéból áradó tömény sötétség, s másodszer is megintette magát: hogy merészeli hinni, hogy minden megpróbáltatáson túlélt, ha a legnehezebbek még előtte állnak? Kereste őket: csatatérről csatatérre járt a felkelőkkel, és énekelt. Ekkor érte az első kemény próba: hallgatták, szükségük volt rá, de ő érezte, hogy most, valamennyien, kevésbé szomjúhozzák a dalt.

Az 1813. esztendőben, a nagy vereségek esztendejében, a Ravnjén volt, noćaji Zmaj mellett. Tizenhét nap és tizenhét éjszaka énekelt. Az utolsó napokon és éjjeleken egyre kevesebbet és egyre elhalóbban. A csata kezdetén úgy tetszett, valamelyik többször ismétlődő álmát látja: megint ott ült a mögött a sánc mögött, ezúttal is lövöldöztek és ikáromkodtak, jajszékeltek és meghaltak körülötte, a törökök, áradatként, jöttek, csak jöttek, kiáltozásuk mind közelebből hallatszott, és dörögtek az ágyúk. Ebben a pokoli csatájában Višnjić hangja fennen szárnyalt, ő azonban tudta, hogy a szerbek mind kevésbé hallgatják, a törökök pedig mind kevésbé hallják, mert a szerbség fogyatkozott, a törökség meg sokasodott. Karadörde nem jött, nem is jöhetett. Most már a dal sem tudta túlharsogni ezt az egyre eszeveszettebb halálorgiát meg az eső áztatta, sár mocskolta, kiáltó reménytelenséget. A csaták szüneteiben hiába kérelme az eget, hiába fülelt: a tompán morajló, feneketlen úr nem nyílt meg, itt még az Isten is hátat fordított és jó éjszakát mondott. A Višnjićben levő fénypont kialvóban. A tizenhetedik napon már nem is énekelt: hagyta, hogy abban a háborzongató csendben hadd paskolja az arcát, kezét, guzlicáját ez az eget-földet áztató, kitartó esőzés. Akkor megragadta valaki, mindenféle kátyúkon, tócsákon át vonszolták, hogy megmentésék, pedig ő a Ravnjén akart maradni, a halottakkal.

De megmentették. A Szerémségben, első akkori tartózkodási helyén, fokozatosan ráébredt, hogy most, végre, birtokában van a teljes megismerésnek, hogy most, talán, mindent tud a szenvedésről. Valamikor, betegségében, kihuny a szeme világa; most, a megisszatért éjszakájába; Karadörde maradt a magában.

Az ő utcájában, Seih Musztafa türbéjének falához támaszkodva, Višnjić megfigyeli, hogy itt, csak valamivel lejjebb, Vuk és Dositej múzeuma előtt, éjszakaról ittragadó, apró csendek lapulnak. Ide, ahol nappal legtöbb a fény, amelyet még a rohamozó kossava sem sodor el mindjárt, éjszakának idején a legsűrűbb sötétség hullik és lebegi körül a Višnjić meg a Jevrem utca alkotta ívet. Előfordul, hogy véli éjszakaiakon, feketén, hópelyhekkkel és a Tejút sze-

métjével elegy, a tűnt idők foszlányai is itt kavarnak. Nyáron, mióta megvan az ó-dorcolói új lakótelep, a Višnjić utca tetejéig már nem ér el a Duna-szag, de néhanap ma is ott zsinatolnak a valamikori Jovan piac kis szatócsainak árnyai. Jönnek az üvegezők és ócskások, rongyszedők és fűszeresek, azok, akik a legkifizetődőbb deszkabódékat tartották. Hosszan sugdolóznak, ám ki sem hallja sugdolózásuk, hajnalra a zavaros Szávára sodorja és a hidak fölött szétszórja a kossava, vagy ha nem, hát a nyugati szelek fújják halomra a síkságon. Annyi baj legyen, az árnyak fel sem veszik, a valamikori piaci nyüzgéstől pezsgő Višnjić utca pedig a fojtott neszek utcájává vedlik napközben. Nagy néha zajosan végigrobog egy-egy régi automobil, vagy száraz levélcsomó zörög le az Egyetemi ark felől, időnként üde gyermekhangok is az utcába tévednek. Višnjić már réges-rég, talán évtizedek óta, elkészül a türbe mellől — ahol egyébként jól érzi magát —, hogy a rövid lejtőt maga mögött hagyva átsétáljon a Múzeumba. Tudja, rá kellene szánnia magát, már Vuk miatt is, de hogy megtegye, igazi serkentés nem érkezik sehonnan.

Vuk miatt? Volt idő, amikor remélte, hogy neki legalább valamit elmondhat abból, ami megnyilatkozott előtte. Beköszöntött az 1815. esztendő, s a fiatal Vuk eljött, hogy meghallgassa az elagott Višnjićet. A Szerémségben tombolt a tavasz, illatozott a zsenge fű, miközben odaát, a Száván túl, elszabadult a bú-baj, és új felkelés készült. Emitt meg, a Fruška gorán, a šišatovaci monostor békéjében, Višnjić minden délelőtt énekelt Vuknak. Azokban a napokban az eső ritka, a napsütés annál gyakoribb vendég volt, Vuk figyelt és jegyzetelt, a guzlicás pedig úgy érezte, ismét felenged belül, melegség áramlik, amiről már nem is tudta, milyen. Hinni kezdte, hogy mire végére ér dalainak, s ha emez ifjú ember sorra feljegyzi őket, felhagyhat az énekmondással, helyette mesélésre adhatja a fejét. Karadordéval szemben, Vuk több okkal lehetne az, aki meghallgatja; talán az egyetlen alkalmas személy. Ennek a bizalomnak a fonákján, ugyanakkor, mintha egyre több lett volna az aggály, emiatt haragudott is Višnjić. Aggályait még csak táplálta, hogy Vuk, a csupa akarat ember — s ezen mind gyakrabban rajtakapta — egyáltalán nem hallja a másikat. Óiránta türelmes volt, ám e mögött a türelem mögött Višnjić hiába kereste azt a bensőségességet, amelyet hallgatóságánál általában meglelt. Vuk másképpen, Višnjićnek eladdig ismeretlen, tisztos távolból hallgatta, s a dalhoz való viszonya is szokatlan volt: nem a dal fogta meg Vu-

kot, hanem Vuk ragadta meg a dalt. Višnjićet mégsem hagyta el a remény, hogy Vuk egyszer mégiscsak felteszi a várva várt kérdést, azt, hogy mikor lesznek új versezetek. Mert amiket most énekelt Vuknak, voltaképpen csupa régi dolgok voltak. Igaz, az utóbbi két évben itt-ott igazított rajtuk, elvett és hozzátoldott, de új versei nem voltak. Viszont, ha felelni próbál a feltett kérdésre, nincs visszakozz, kénytelen lett volna megszólalni. Elmondta volna az ifjú embernek azt, ami még Ravnje óta gyötri: hogy a tűrésnek határa van, s ott meghal a szó; és hogy addig a határig a teljes reménytelenségen át vezet az út. Az effajta reménytelenség pedig, úgy tetszik, csak olyankor látogat föl egyenest a pokolból, amikor az emberekben levő rossz teljesen elszabadul. Ekkor minden eresztéken beözönlik a halál is, az ember itt már semmit sem tehet, s az Isten is hátat fordított neki. Az effajta megpróbáltatások idején legjobb annak, aki elhagyja az árnyékvilágot, mert aki megmarad, — ellobban, elég, a szó pedig elillan, semmivé foszlik a világmindenségben. Továbbá, mesélne még a múlttól, amely máris a távol ködébe vész, akárcsak a múltbeli emberek, azok, akiket igazi mivoltukban látott, kit az árulásban, kit a vereségben.

Azonban múltak a napok, s Vuk nem kérdezett semmit. Időnként, homályosan, érezte ugyan, hogy a vak énekes mondani szeretne valamit, sőt talán várja is, hogy ő, mármint Vuk, megkérdezze. Csakhogy fogalma sem volt róla, mi legyen az, meg hát nem is volt ideje, hogy törje rajta a fejét. Így történt, hogy minél többet énekelt Vuknak, Višnjić annál messzebbre sodródott tőle. Mégis — várt. Šišatovaci tartózkodása utolsó napján Vuk megkérte, énekelje el — ki tudja, hányadszor már — a Felkelés bevezető sorait. Višnjić rázendített, a reggelt beragyogta a tavaszi verőfény, Vuk még egyszer ellenőrzött minden szót: tudta, csodálatos dal birtoakába jutott, örült, s ezzel az örömmel pillantott a guzlicásra. Višnjić rendszerint humott szemmel, arcán az egykedvűség lárvájával énekelt, de most élénk érdeklődéssel nézett vissza rá kiegészített szemboगरaival. Mélyen, mint aki a lelkebe akar látni, s közben elnyújtva skandálta rigmusait az égi jeladásról és a megtámadott dákikról. Vuk szorongva vette tudomásul, hogy a guzlicás látja és hívja őt. Első pillanatban belement a játékba, jól van, legyen: gondolta, félbeszakítja a dalt, amúgy is vége felé jártak már mindennek, s megkérdezi, mikor jöjjön megint, az új dalokért. Másodjára aztán mást gondolt: eh, badarság az egész. Ez az ember itt előtte nem látott semmit, és — alkalmasint — nem is tudott semmit. Egyszerűen:

ama bibliai égő csipkebokor volt, amely azonban nincs tudatában annak, hogy ég. Karadžić ezúttal alig győzte végigvárni az éneket. Sebteben köszönetet mondott Višnjićnek, úgy is csókolta meg búcsúzóul. Ő kieresztette az érintésből azt a kérdést, ám tudta, hogy már nem fogja feltenni.

Vuk távozása után úgy látszott, Višnjić ágynak esik. Ehelyett harmadszor is megróttta magát: hogy merészeli hinni, honnan ez a vakmerőség, hogy pont neki kell megszólamlania? Újból énekelni kezdett, a parasztoknak, szerte Szerémségben. Meg a Bánságban. Soha többé nem tért vissza Szerbiába, és soha többé nem szerzett igazán jó dalt. A XIX. század harmincas éveiben, közvetlenül halála előtt, Grk faluban, ahol élt, a következő szóbeszéd kelt lábra: mondják, hogy Filip Višnjić, az öreg, vak énekes, egyszer egy esztendőben, augusztusban, csillaghullás idején, befog a szekerebe, egyes-egyedül kihajt az égi firmamentum alá, és elénekel egy olyan siratónótát, amelyent soha senki sem fog valaha is feljegyezni.

UTÓSZÓ. 1817 júniusának derekán Lukijan Mušicki költő, a šišatovaci monostor perjele, nem volt éppen virágos kedvében. Olyan kötelezettségnek nézett elébe, amelyet már jó előre nyugősnek érzett, de kitérni sem lehetett előle, mert barátjának, Vuk Karadžić-nak tartozott vele. Az utóbbi időben valósággal elárasztotta levelekkel, s amilyen kitaró az ilyen dolgokban, mindegyikben ugyanazt kéri: hogy Mušicki feltétlenül citálja maga elé azt a vak guzlicást, Filipet, és faggassa ki figyelmesen. Mindenekelőtt puhatolja ki, hogy vannak-e új szerzeményei. Ha netalán volnának, Vuk azonnal odautazik. Továbbá: az énekmondót jó volna rávenni, hogy mindent, amire csak emlékszik életéből, meséljen el Mušickinek, a tisztelendő atyát pedig arra kéri, mindezt jegyezze fel, és küldje el neki. No hiszen, ez a Karadžić igazán nincs híján annak a талантomnak, hogyan kell a maga dolgát mások nyakába varrni! Még ha másról volna szó, hagyján. De Vuk jól tudta, hogy a népnek ezekhez az együgyű dalaihoz, neki, Mušickinek, oly kevés az érzéke, és a regösöket, ha mégoly tehetségesek is, kész veszedelemnek tartja a közelében. Két éve is, amikor Višnjić itt, Šišatovacon, Vuk előtt énekel, Mušicki messzire elkerülte, hogy ne is hallja őket: ez az elnyújtott kornyikálás valóban fárasztotta. De hát ebből a bőrből sehova, és prior uram parancsot adott, hogy vezessék színe elé a vak guzlicást. Készült erre a találkozásióra, igyekezett megerősíteni magát türelmességében, de mindhiába. Amikor egy reggel,

tőle telhető nyájassággal, fogadta vendégét, tüstént meg is bánta: a vak Filip mintha egyenesen a Hadész előszobájából érkezett volna azzal az elfeketült arcával, akadozó beszédével, testi tisztátalanságában. Mušicki fagyosan elzárkózott, türelme fogytán volt. Amikor megtudta, hogy Višnjićnek nincsenek új dalai, roppant meg volt elégedve, és szórakozott lett; amikor pedig Višnjić mesélni kezdett az első intelemről a három közül, amelyek érték, szavába vágott: ez már közönséges fecsegés, ugyan! Elbocsátotta a guzlicást, Vuknak pedig visszaírt, hogy Višnjićnek nincsenek új dalai, és hogy nincs mit remélni sem többé, mert a vak bárd, sajnos, teljesen elveszett ember.

BORBÉLY János fordítása

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A KALANGYA KÖLTÉSZETE

UTASI CSABA

„SZEGÉNYEK VAGYUNK”

„Nézzünk már végre egyszer szembe az igazsággal!” — zúdul föl 1935 elején Szirmai Károly¹, s már-már neurotikus alkatra valló, komor pátozzsal bekezdéseken át bizonygatja, mennyire szegények vagyunk. Szegények tehetségekben, művekben, igényekben egyaránt. Észrevételei, főként a költészetet illetően, elevenbe vágnak, hiszen a húszas évek föllendülése után, a harmincas évek derekán mind nyilvánvalóbb a feltart-hatatlan elszegényedés és kiszikkadás. Hiába tűnnek föl új tehetségek, s hiába szegődnek időnként Szirmai mellé kisegítőként a *Kalangya* világ-nézetétől, eszmei irányultságától távol álló költők is, líránk nagy átlaga az egyéni bánatok és örömök csigaházába húzódik, s valós belső feszült-ség híján suta poétikai gesztusokkal bukdácsol a kötött formák között, vagy ha nem, hát köznyelvi sémák igénybevételével halmozza a szabad verseket, melyeket éppen korlátlan „szabadságuk” tesz érdektelenné.

Az emigráns költők hazatérte s az avantgarde líra utolsó hullámainak elcsitulása után költészetünknek szinte újból kell kezdenie mindent. A *Kalangya* indulásakor még világít ugyan Csuka Zoltán fárosza, de az „új művészeti törekvések” nemréggi rendíthetetlen híve, Arató Endre már nemigen kiálthatná világgá újra: „Túl a politikán, lapok jajgató vezér-cikkein, költőcskéék sóhajtozgató fohászkodásain, a kétségbeesett kóruson túl akadt egy ember, aki a mai döglődő depresszióban bátor hitével ki tudott állni az ember örömos életéért.”² Nem kiálthatná világgá, mert épp a fohászkodás időszaka közelít, a depresszióé, melyet a folyóirat köré tömörülő költők közül senki sem tud hitelesen megörökíteni. S hogy a baj nagyobb legyen, a nemrég fölfedezett reménységek egy része is megtorpan, nagy-nagy időközökben jelentkezik csupán, vagy olcsó érzelmi-ségbe süppedve, rövidesen elhallgat.

¹ *Írói felelősségem*, K. 1935. 3. sz.

² *Fundamentum, Út*, 1924. Újabbán: *Márciusi zsoltár, a jugoszláviai magyar avantgarde költészete*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973. 201. l.

Adorján András, kit Szenteleky „könnyed verselőnek” tartott, váltig bízva benne, hogy „szélessége, felületessége idővel lehuлл róla”, és „fog még értékesebb, mélyebb tűzű dolgokat is küldeni”³, s akiről még halála előtt is úgy vélekedett, hogy „azon a csapáson” halad, „amelyet én jellöltem meg”, rövid néhány év alatt a teljes kiürültség állapotába jut. Egész oldalas, nagyobb betűtípusból szedett verseivel kiemelt költőként már az induló *Kalangyában* ott látjuk, amint valóban „könnyedén” rígmusokba szedi a mulandóság fölötti bánatát, szomorkás lefékezetségét, tétovaságát. Nyilván rejtély is maradna, hogy mit kedvelt Szenteleky ezen a bágyadt, egyhangú, színtelen húrpengetésen, ha Adorján András nem üti le azt a földünkhez ragaszkodó, áhítatos hangot is, amely majd Fehér Ferenc költészetében teljesebbé válik ki évtizedek múltán:

Tomboló vihar idegenben
 üti-veri eltévedt lelkem
 s hazavágyó akáczívemben
 mosolyognak már a jövő napok
 köszöntenek ismerős csillagok
 susog a Tisza, hívogat egyre.

Hiába megyek akármerre
 Hegyek közé, napfényes délre
 Tengerre, nagyváros szívébe
 visszahív a gömbakácok lombja
 s belenevet minden álmomba
 a sok ringó, sárga búzalkalász.⁵

A felhőtlen nosztalgiaának és tájszeretnek ilyenféle hajtásaiból igazi nagy költészetet nemigen lehet kilombosítani, ám kellő útmutatás mellett Adorján András talán mégis eljuthatott volna a bensőségesség standardabb formáihoz. Minthogy azonban Szirmai Károly elsősorban a tényekre ügyel s nem a virtuális mozzanatokra, mint Szenteleky, aki épp a lehetőségek nevében bőkezűen bizalmat is tudott előlegezni a feltörekvő erőknél, Adorján András támasz nélkül marad. Bár az inercia törvénye szerint tovább publikálgat, a sors iróniájaként épp akkor jut mélypontra, midőn pályája látszólag erőteljesen felfelé kezd ívelni. A Szenteleky Irodalmi Társaság 1934 februárjában megtartott első nyilvános ülésén „székkfoglalólól” fölolvastott versei ugyanis már egészen egyértelműen egy távlataitól megfosztott dilettánst mutatnak,

³ 1931. január 26-án Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 194. l.

⁴ 1933. május 15-én Draskóczy Edének írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 364. l.

⁵ *Hazafelé küldöm*, K. 1932. 5. sz.

Köszöntelek mosolyos tavasz
 ugye felkeresel még engem
 hisz még annyi sok szépet rejtek
 bizakodó, szegény szívemben —

énekli az egyikben, a másikban pedig, a fiatal Ady *Sirasson meg* című zsengéjére asszociáltatva, de attól messze elmaradva, a fiúi ragaszkodást szólaltatja meg önsajnálattón:

Kicsi koromban régen megszóltam
 s azóta is imádkozom érted
 áldott legyen minden-minden lépted
 de itt-ott mégis megbánulaik talán
 bocsáss meg nekem
 boros fiadnak
 édesanyám.

Hibás vagyok, de nemcsak én magam
 bűnös még a gondoltohozó élet
 bánat, kín, jaj, átkok, szenvedések
 s könny is csillog néha két szemem falán
 csak te nem látod
 rejtem előled
 édesanyám.⁶

Ezután már csak elhallgatni lehet. S valóban, 1935-től fogva Adorján András verseivel egyetlenegyszer sem találkozhatunk többé a *Kalangya* hasábjain.

Hasonló tüneteket mutat Szenteleky egy másik felfedezettjének, Sziráky Dénes Sándornak a verselése is. 1929 elején küldi be első költeményeit a *Vajdasági Írásnak*, s azonnal felhívja magára a szerkesztő figyelmét. „Nagyon erős és ígéretes tehetség, kinek négy szép verse vár közlésre. Ő a legnagyobb fiatal tehetség, akit eddig feltűnt” — lelkesedik Szenteleky⁷, s a folyóirat februári számában közli is mind a négyet. A költő a kis sorozatban előbb a világ gondjait veszi számba, s bizakodó derűlátással konstatálja, hogy nincs nagyobb baj, hisz a mindenhová látó, „ezerjővel áldott Isten” nem alszik, „csak elszunnyadt” (*Az Isten éjszakája*), a kedvesét szólongatja és biztatja, simogassa csak homlokát, „mialatt én kiélezett ujjaimat / a mellembé szúrom / és kitépek onnét egy bonyolult világot” (*Hűsited a homlokom*), majd a kételkedő Káin és a hívő Ábel ellentéteire variál (*Káin—Abel harc*). Mindez nemigen haladja

⁶ *Tavasz és Édesanyámnak* c. verséből, K. 1934. 3. sz.

⁷ 1929. január 22-én Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 116. l.

meg a műkedvelői szintet, s csak a negyedik versben (*Poéta inspiratus*) tör föl néhány olyan sor is, amely a lélek megbolygatottságáról és nyitottságáról tanúskodva, távlatokat sejtet:

Mi ez az űzöttség? Mi ez a nyugtalanság?
Jaj, korbácsoló kívánckozás üldöz helyről helyre,
idegesen sankall, —
minden reggel elindulok,
hogy felhágjak egy hegyre,
estére összeázva, elcsigázva
térek meg egy völgyi házba.

Csak megtudnám valahogy a célokat!
Ha rájönnék, hogy mi vonz,
hogy ki vagy mi az a láthatatlan hatalom,
mely lélegzetem számát felfokozza,
belemankol
vérreltelt, fiatal szívembe
s úgy összeszorítja, hogy azt hiszem,
végem!

Szenteleky alkalmasint éppen az életnek ezek a „nevet nem kapott kérdései”⁸, a célkeresés, a nyugtalanság, a hegycsúcok utáni mindennapi láz jelzetei ragadták meg, s bár csakhamar rá kellett ébrednie, hogy Sziráky Dénes Sándort nem tudja az általa kijelölt csapásra téríteni⁹, továbbra is egyengetni próbálta útját. Neve már a *Kalangya* koncepciózusan megszerkesztett első számában fölbukkan, s később is megjelenik tőle egy-egy fáradt, mind sztereotípebb nyelvi fordulatok sorjázó, meditatív vers. Szirmai Károly azonban ki-kihagyó ihletének ezen utórezgéseire sem számíthat már. Sziráky Dénes Sándor 1934-ben elhallgat, s a szigorú szerkesztő mindössze annyit tehet, hogy amikor a költő egyetlen könyve elhagyja a sajtót „mutatóul” közzétesz belőle néhány verset.¹⁰

⁸ Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*, Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1968. 221. l.

⁹ „... erősen egocentrikus életszemlélete nem is engedi meg, hogy megértse azt a szándékot, ami az egész ügyből kicsendül: az önálló vajdasági könyvkiadást és a belekapcsolódást az általános magyar irodalomba” — írja Radó Imrének 1931. decemberében (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 235. l.), majd nem sokkal később, 1932. elején újra kifakad ellene: „Nem várok elismerést, hiszen munkámat senki sem tekintheti át, még megértést sem várok, de ezek a felületes, fitymáló megjegyzések fájnak. Kristálynak, Magisternek, Szirákyknak és Czako Tibornak már mégis illene tudni, mi az itt: irodalmat csinálni és írótakat nevelni...” (1932. február 25-én Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 248. l.)

¹⁰ A „napokban megjelent” *Minden új a nap alattból* Szirmai Károly a *Káin — Abel* harcot, a *Kiújuló erdők misztériumát*, a *Bácskai farméletet* és a *Teatr* választja közlésre (K. 1936. 8. sz.).

Bencz Boldizsár *Kalangya*-beli szereplése talán ennél is meggyőzőbben példázza líránk visszaesésének folyamatát. Szenteleky munkatársainak legszűkebb köréhez tartozik ő is, az indulás pillanatában Csuka Zoltánnal együtt társzenkesztője a folyóiratnak, s munkakedvének bizonyoságaként nem kevesebb, mint tizenkét verset publikál az első évfolyamban. Szinte számról számra zuhogtatja az olvasóra a megőrült világnak, a „feltoporzékolt káosz” értelmetlenségének, „szabadakarattal megvert lelkünk” vonaglásának sötét képeit, melyek mögött a változtatni nem lehet kínja feszül mind a nagyvilág, mind a szűkebb környezet vonatkozásában.

Bujkált, mint éjjéli idegen,
s ha találkozott még józan füllel,
megtárta előtte a jövőt,
savanyú éjszakák ízével, irombán
süllyedő hajónak mondott minden társadalmat
és ezt a piperés világot —
s a józanok vont szemöldökkel
ráégették a szörnyű pecsét tüzes sebet:
az örült! —

írja egy helyütt¹¹, mintegy azt sugallva, hogy feje tetejére billent a világ, hisz a bornírt józanság, ahelyett, hogy felismerné létünk determináltságának iszonyatát, hígvelejtésége jeleként ismételten megbélyegzi és kiközösíti a látókat, kőknek igazságait azonban utólag, és persze már hiába, mindig alátámasztja a történelem.

Egy, a fejlődés aufklérista és racionalista eszméjétől végérvényesen eltávolodott kétkedés, egy jellegzetesen XX. századi dezillúzió uralja tehát Bencz Boldizsár lírai magatartását, miként azt *Hiteromboltak* című „kantátája” is beszédesen bizonyítja.¹²

A művet a Spherák kórusa indítja és zárja, a keretben pedig az Ember a Halállal és a Háborúval vív merőben egyenlőtlen küzdelmet: nem-hogy nem tudja legyűrni őket, de az élet értelmét sem leli meg végül. Már első szavai mély válságáról tanúskodnak:

amit kaptam nem örökkévaló
s a hit, amit belém oltottak az ágyrajáró
őseim ezredévek oktalán gyönyörén, bűn volt
s csak szövevényes bolond véletlen a jöttöm
és keserű álom az, hogy élek.

A következő szegmentumban feltűnő Halál, ki évezredek óta egykedvűen tördeli az „Idők ágait”, túllendíti az Embert létének magánjellegű

¹¹ *Az örült*, K. 1932. 8. sz.

¹² K. 1932. 4. sz.

gondjain, s az emberiség sorsára irányítja tekintetét. Vajon mi vár ránk, „beláthatatlan sír” vagy „emberválónk dicsőséges völgye”? — teszi föl magának a kérdést, ám még mielőtt bármilyen választ adhatna, közbelép a „tömeghalál és dögvész” hitű Háború is, és „vak átkaival” a jövőendő küszöbére” áll. Nincs kitérés, az Embernek újra végig kell álmodnia az „ember tragédiáját”, s ebben az álomban az a legfontosabb részlet, ahol a költő a maga jelenére vet fényt:

Pányváravert hétsovány esztendő vesztegel itt,
már nincs csoda!
lombjátépett milliárd tölgy reszket
viadalra kelve az aszott földdel,
kétségbe már nem ejt semmi,
megfásult hitben
ólomdoronggal szembevágunk a jövővel
s a világ felgyújtott négy sarkának
egyenlítőre csapó lángkévéje
világítson a mi Idők mocskos dagályára.

Bencz Boldizsár Emberét tehát a céltalanná vált életösztön vezérli, melyet csak azért nem rombol le és semmisít meg, mert a Halál abszurditása és a Háború cinikus mohósága ezerszer értelmerlenebb magánál a póre életösztönnél is. Ilyenformán érthető, hogy a miniatűr új tragédiát nem „megmentő” égi szózat zárja, hanem a Spherák kórusának tényközlő szavai:

Hiterombolt fekélyek vagytok a földön,
a mindenlelkeken pusztító féreg,
de tiétek mégis
kezdetből örökig az Élet, —
ámen.

A *Hiteromboltak* költőjének tehát nincs föltétlen hite. Sem a transzcendens hatalom, sem az ember életének látványa nem nyújt számára oltalmat, sőt, mintha az utópiáktól is menekülne már, hogy elkerülje az önámítás csapdáját. A semmi peremére szorult, mint minden olyan ember, aki a végső kérdések imperativusát nem tudja részfeladatok vállalásával ellensúlyozni. *Mindenségáhitatú nihilizmus* az övé, mondhatnánk, mely a modern költészetből jól ismert disszonanciák révén ölt testet, akkor is, ha a költő a „metropolisok fájdalomról”, a „felajzott úrban és térben összesöpört jajokról” szól, és akkor is, ha a szociális költészet apparátusát használva, a „fekete kenyér” és a dehumanizáló nyomor bácskai képeit hozza előtérbe.

Bencz Boldizsár költészetének ez a sötétséggel vastagon bevont, erős fényforrása azonban igen gyorsan gyengülni kezdett. Verseinek sorozata,

mintha elvágták volna, hirtelen megszakad: 1933-ban már egyetlen sorát sem olvashatjuk a *Kalangyában*. 1934-ben újra fölöttnik, de most már a *Híd*ban, ahova Algériából küldi verseit. Szirmai Károlyt csak egy novellával, majd 1939-ben két „magyar fájdalomú” költeménnyel keresi föl, megszállás alatti lírája pedig úgyszólván szóra sem érdemes már, annyira nélkülözi a lélek lázait, a feszítőerőt, az egybeélt ellentmondásokat.

Ilyen körülmények között a *Kalangyának* nyilván műhelyrovatot kellett volna nyitnia, hogy az újonnan megszólalók térhez és kibontakozási lehetőséghez jussanak. Szirmai Károly azonban hallani sem akar ilyesmiről. Annyira fél és iszonyodik a dilettantizmustól, hogy merev határvonalat húz a költő és a műkedvelő között. A költő költőnek születik, nincs szüksége korrepetitorokra, a dilettánsból viszont „semmiféle szeretet és dédelgetés sem csihollhat ki tehetséget”, senki sem csinálhat belőle költőt, bizonygatja¹³, s végső folkon igaza is van, azt azonban nem látja be, hogy gyakran a legragyogóbb tehetség is a dilettáns álarcában lép fel, melyet, megannyi gyengécske művel maga mögött, csak öneszmélése egy magasabb fokán vet le. Éppen ezért Szirmai Károly elutasítja a „palántanevelés” feladatát¹⁴, s a közölhetőség szubjektíve kialakított nivójához ragaszkodva, a működésben levő verselőkre próbál támaszkodni: az irodalmunkhoz változatlanul erősen kötődő „emigránsokra” (Fekete Lajos, Csuka Zoltán), a *Kalangya* mellett szívósan kitartó két költőre (Berényi János, Dudás Kálmán) és azokra, a lap koncepciójától „idegen”

¹³ *Írói felelősségem*, i. m.

¹⁴ Nagyon ritkán szánja el magát új nevek felfedezésére, s választása akkor sem mindig szerencsés. Vig Erzsébettől pl. karácsonyesti dalocskát, Istenhez fohászoló versikét és „élet-naplót” közöl arról, hogy a bánat és a szenvedés nehéz óráival szemben mily kevés is az öröm. Megtetszik neki bizonyos Kardoss Tilda parfümös erotikájú, érzelmes verselése, 1936-ban nem kevesebb, mint 12 szövegét publikálja, majd amilyen váratlanul futtatni kezdte, oly gyorsan el is ejti. Talán csak egy igazi fölfedezése volt, 1940-ben, midőn Csépe Imrét mutatja be az olvasónak, nem kis örömmel állapítva meg: „Ezeket a verseket egy máliugyosi parasztlégeny írta, aki napszámból tengeti életét” (K. 1940. 1. sz.). — Pusztán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg hogy a *Téglák, barázdák* c. antológia (*Híd*-kiadás, 1947) jegyzetanyaga Csépe indulását a harmincas évek derekára teszi és a *Híd*hoz fűzi, ami érthető is, hiszen a felszabadulás utáni évek tavaszlázában egyértelműen szégyenfoltnak számított a *Kalangyával* való együttműködés. A megtevesztő adat útja azonban ezzel nem ért véget. „Első versei a harmincas évek elején jelentek meg a *Híd* c. folyóiratban” — állítja a *Magyar Irodalmi Lexikon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963), majd Borí Imre *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966) vonatkozó fejezetében Mayer Ottmárral, Schwalb Miklóssal, Lőrinc Péterrel és másokkal együtt szintén, a „*Híd* írói körébe” sorolja Csépet. Később, 1968-ban Szeli István már a „*Kalangya* táborában” látja, ám tanulmányának Cséperől szóló bekezdésében mégis megállapítja: „1936-ban írja első verseit, amelyek a jugoszláviai magyar lapokban, a *Kalangyában* és a *Híd*ban jelennek meg...” (*A negyvenes évek irodalma, Híd*, 1968. 7–8. sz.) Az újabb kutatások mindezzel szemben arról tanúskodnak, hogy Csépe Imrétől *egyetlen sor* sem jelent meg a háború előtti *Híd*ban (I. Pató Imre: *A Híd repertórium 1934–1941*, Hungarológiai Intézet, Forum Könyvkiadó, *Híd*, 1976).

szerezőkre, kik a színvonal megőrzéséhez járulhattak hozzá időnként műveikkel (elsősorban Laták István, Arató Endre, Gál László, Reményi József).

VISSZFÉNYEK JATEKA

Amikor Szenteleky Fekete-verseket is publikálni kezd 1932 nyarán a *Kalangyában*, a költő már csaknem három éve Pesten él. Kötete jelent meg odafönn¹⁵, fölfügycelt rá a kritika, Baumgarten-jutalomban részesült, s itt nálunk, az „álcák alatt” nyilván úgy látszott, hogy közte és irodalmunk között meg fog szakadni a termékeny együttműködés. A dolgok azonban másként alakultak. Fekete Lajos egészen 1936-ig aktív munkatársa maradt a folyóiratnak, a háborús években pedig, szemlátomást fásulttan és szárnyaszegetten már, de ismét irodalmunk szolgálatába állt. Ennek a huzamos, voltaképp töretlen vonzódásnak igen bonyolult a képlete. Éppen ezért a kézenfekvőnek látszó feltevés, miszerint a kisebbségi sors nyúgeitől megszabadult s azonnal fővárosi költővé „avanzsált” Fekete Lajos elsősorban értelmiségi szolidaritásból küldözgette el hozzánk továbbra is verseit, nem világítja meg kellőképpen kapcsolattartó ragaszkodásának lényegét.

Annak ellenére, hogy viszonylag gyorsan költészetünk élvonalába küzdötte magát, Fekete Lajos valójában sohasem érezte otthon magát Vajdaságban, sohasem tudott gyökeret verni síkságunkon. Újra meg újra korán „megszakadt” gyermekkorának emlékei horgadtak föl tudatában, s ha a testi-lelki kiszolgáltatottság és tájunk szellemi parlaga elől menekülni óhajtott, himnusozó szabad verseiben mindig a sasok lakta erdélyi bércek magasodtak föl harmóniát ígérőn. „Ütszéli verebek kövérre híznak, de sasmadár / erre le se száll — itt nem becsülik az éneket!” — méltatlankodik egyhelyt, másutt pedig, elveszett édenét és „tíz éve keserű poharát, a Bácskát” összehasonlítva, így határozza meg kilátástalan helyzetét: „Ó, vihar úzta a sasfiókot s messzi támadt / tüzekre vágyott, s most e rengeteg szabad / börtön, e végtelen sík, e végtelen börtön / ege bezárt. Idegenségérzetét azonban talán mégis *Vissza a hegyekbe* című költeményében szólaltatja meg a legnagyobb erővel:

Most már megteltem síkos fürtelemmel,
itt út porába hullnak a napok
és szent madarak a verebek.

...

Rútul születnek itt a szépek,
mit előttenek a mocsarak.

¹⁵ *Tengerzúgás*, Vajdasági Könyvbarátok kiadása, Budapest, 1931.

A lábam vérzem fel süket göröngyben
s meg nem kölykezhetsz a gondolat.¹⁶

A meddségtől és a kipányvázottságtól való iszonyodásának ilyenféle futamai természetesen még fentebbi feltevésünket támogatják. Alkit ennyire meggyötör egy „hagyománytalan” vidék fojtó atmoszférája, az a magyar irodalom fellegvárába kerülve, nyilván minden igyekezetével azon lesz, hogy segítse porral és mocsárral bajlódó, elhagyott társait. Csakhogy Pestre távozva, Fekete Lajos sem a mindennapok sem az irodalom vonatkozásában nem hazaérkezik, hanem ismét idegenbe. Igen gyorsan rá kell döbbsennie ugyanis, hogy a magyar Parnasszuson sem „becsülik az éneket”, legalábbis azt a változatát nem, melyet ő kisebbségi költőként sikerrel kimunkált.

A magyar líra fő áramában ekkortájt már mind ritkábbak és elcsituló tendenciájúak az avantgarde törekvések. A fiatal Radnóti Miklós, igaz, épp most idézi elő akarattal a Sturm und Drangot költészetében, és a nyugatosok hatása alól kivonva magát, az expresszionizmus irányában keresi a maga útját, nemsokára azonban felhagy ebbéli kísérleteivel, hisz „az expresszionizmus „életet” tartalmi már elérhetetlenek számára.¹⁷ Szabó Lőrinc is lázadó expresszionistaként érkezik az előző évtizedből, költészete azonban mind az életérzés, mind a poétikai eszközök tekintetében egyre inkább a „különbéke” felé mutat már. És Illyés Gyula is mind messzebb sodródik a húszas évek második felétől, amikor még ifjonti hévvel lázadni tudott a „logikus rendben sorakozó” jelenségek „szennyestiranizmusa ellen”, büszke volt szabadságára, kötetlen szavaira, Kolumbus kedvére, s töretlen hittel hirdette, hogy „A költő nem énekel az esőről. Esőt csinál”.¹⁸

A fiatalabb magyar lírikusok nagy részének kísérletező kedve alábbhagy tehát, s Fekete Lajosnak azt kell tapasztalnia, hogy ha érvényesülni akar, abba kell hagynia az „esőcsinálást”, és a játékszabályokhoz igazodva, el kell indulnia a mives kötettség formák felé.¹⁹ Annál inkább,

¹⁶ Első idézetünk a *Kéve* c. antológia elé írt *Egyetlen szál kalászból*, a második a *Pusztába hördült imádságból* való. A *Vissza a hegyekbe* c. verssel együtt mindkettőt közzétette a *Szent grimaszban* is (a *Vajdasági Írás* kiadása, Szubotica, 1930).

¹⁷ Radnóti Miklós alexpresszionizmusának kérdéseit Bori Imre taglalja *A szecessziótól a dadáig* c. művében (Symposion Könyvek 20, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969. 213—215. l.).

¹⁸ *Sub specie aeternitatis, Dokumentum*, 1927. III.—Újabbban: a *Haza a magában* c. kötetben (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 803—808. l.).

¹⁹ A folyamatot a *Tengerzúgásról* írt Illyés-kritika is gyorsíthatta. A legtöbb kifogást Illyés ugyanis épp az „esőcsináló” Fekete Lajos ellen emelte, a versek *kerekességének, csiszoltságának, formába szorítottságának* hiányát emelve ki (*Tengerzúgás, Nyugat*, 1932. I. 168—169. l.; újabbban: *Iránytűvel* I., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 87—90. l.). Megítélésünk szerint Illyés kritikájának is része lehetett abban, hogy Fekete Lajos megírta *Intő sorok egy versvegyész-*

mert az ő „májusi csodáira” nem csupán a magyar irodalom nem tart igényt, de a világgazdasági válság következtében is egyre sivárabb és távlatatlanabb fölféudális magyar valóság sem.

Az átállás azonban korántsem zökkenőmentes. Bár eleinte rá sem eszmél, Fekete Lajost alapjaiban rendíti meg a kényszerű felismerés, hogy a jugoszláviai tartózkodása során alkotott líra „alacsonyabb rendű”, s mint ilyen felülvizsgálásra szorul. Innen van, hogy költészetében (kiszárvátva újra fölhangzik idegenségének fájdalmas dallama.

Pálmás vágyak még rohamoztak
néhány éve, hogy idejöttem,
de már tudom: lombtalan élet
és zordon napok közt kikötöttem —

borong el rezignáltan, majd másutt, korábbi Vajdaság-ellenességének intenzitásához mérhetően, börtönbe zártságának képeit sorakoztatja föl:

Milyen rabság! szegény földem te,
elvesztem itt a partjaid között.
Pár éve már, de pontosabban: öt
nehéz esztendő múlt, hogy itt ülök

a foglyul ejtő napok rácsa közt.

Úgy érttem meg egy zaklatott vidékről,
mint madár, kire tüzes pernye száll,
s ha szárnyam mégse fogta tűz, a sár
bizony bemocskolt s már lehajtanám
fejem a békesség lábainál.²⁰

Amennyiben a megtárlkozás e beszédes gesztusai felől szemlélődünk, nem lehet kétséges, hogy versküldeményeivel Fekete Lajos nemcsak segíteni kívánt a segítségére egyébként nagyon is rászoruló *Kalangyának*, hanem közvetve, ösztönösen szinte, óvni kívánta azt a líraiságot is, melynek alapjait nálunk vetette meg. Költői gyakorlata és vágyképzetei között kollízió létesült tehát, s kedélyének „meghasadtsága” messzemenően irányt szabott tájékozódásának.

Már vajdasági lírájára is jellemző volt a tematikusság, bizonyos témák epikai jellegű *megverselése*. Legjobb himnuszaiban és elégiáiban azonban a nyelvi teremtmény túlsapott az értelmi vázon. A hosszú, pulzáló sorok

hez c. versét (*K.* 1933. I. sz.), melyben védekezőn kel ki a „kis lombikokban” forralt költemények, a sok hókuszpókusz között készülő „versképletek és verssorok”, valamint a „rímöngészs” ellen.

²⁰ Idézeteink a *Százszor indultam* és a *Napok rácsa közt* c. versből valók. Mindkettő a *Vassal és jobázzal* c. kötetben olvasható (a Janus Pannonius Társaság kiadása, Pécs, 1934).

látészólag gáttalan menetelése nemcsak a szorosan vett költői „üzenet”-et teljesítette ki, hanem azzal egyidejűleg és szerves egységben hangzásbeli és képi szenzációkat is kínált. Mondhatnánk akár úgy is, hogy ihlete és versének külső formája harmonizált egymással, függetlenül attól, hogy diszharmonikus tépettség vagy szomjú áhítat határozta meg alkotói pillanatát. Miután azonban tájunktól elszakad, mindaz, ami lírai összeszedettségének kiapadhatatlan forrása volt: az időlegesnek hitt gyökértelenség, az állandó átutazói státus és készenlétben levés, egyszóval létének minden eshetőséget megengedő nyitottsága egy csapásra semmissé lett, és egy *definitív, megmásíthatatlan* otthontalanságerzetnek adta át helyét eszmélkedésében. A már említett objektív körülmények mellett épp ez a *szubjektív lehatárolódása* vezetett oda, hogy Fekete Lajos mind kisebb és kisebb köröket tudott csak leírni, mígnem költészete hamvába roskadt a háború alatt.²¹

A lehatárolódás gyűrűjén három fő irányban próbál áttörni: nyomatékositja nagyvárosi számkivetettségének élményeit, még határozottabban gyermekkori emlékei felé fordul, mint korábban, és, mintegy a jelen egy lehetséges pozitív pólusa után kutatva, vidéki, természetbeli jelenségeket, helyzeteket, eseményeket versel meg garmadával. Ezek a költemények már szigorú logikai fonalat követve, gondosan megválogatott rímek, képletükben pontos strófák révén bomlanak ki, nemegyszer pedagógiai célzatú tanulságokat is kínálva záradékkul. Hasztalan azonban minden csillogásuk, csiszoltságuk, poétizáltságuk, hiszen a külső formát itt már csaknem kizárólag passzívan kölcsönzött elemek alkotják, melyekre az a feladat hárul, hogy eleve adott, zárt, metafizikai dimenziók nélküli mondanók hordozói legyenek. Nem véletlenül figyelt föl tehát már Reményi Sándor arra, más kontextusban természetesen, hogy Fekete Lajos „népies fordulatai, egy-egy változata, hanghordozása (...) Petőfire emlékeztet”.²² Mindez pedig azt jelenti, hogy költőnk a harmincas évek első felében egyre kevésbé tud szinkrónba kerülni a korrallal, egyre ritkábban tud úgy megszólalni, hogy szavainak hitelét ne rontsák le időtlenné, sőt részben anakronisztikussá vált lírai magatartásának árulkodó jegei.²³

²¹ Fekete Lajos költői hanyatlásának okát természetesen nem az expresszionista szabad verstől való eltávolodásának pusztán tényében látjuk. Nem hiszünk abban az előítéletben, miszerint maradandó költészet csakis kötött formákból sarjadhat, de abban, a korai avantgarde képviselői által többször hangoztatott „evolúciós” nézetben sem, hogy egyedül a szabad vers fejezheti ki adekvátan a modern ember tudatartalmait. Ha így volna, József Attila költészetének időálló rétegét kassákos verseiben kellene keresnünk, holott evidens, hogy pl. a végsőkig „kötött” *Eszmélet* összehasonlíthatatlanul gazdagabb és teljesebb értékű, mint azok.

²² *Vassal és fohással*, K. 1935. 5. sz.

²³ Hadd szemléltessük visszaesésének méreteit néhány példával is.

Elvérzett erők fáklyái égnek:

itt ember küzdött a végzetével: a vér és a füst szaga
kavarog. Fehéren riaszt millió bordaroncs, koponyák

Csuka Zoltán pályája hasonló tanulságokat kínál. 1933-ban hazatér Magyarországra, az új környezetben rövidesen válságba jut, áttér a költött formákra, s mintha csak tükön megállapodott volna Fekete Lajos-

halmaza barnán kísért; az ellángolt világ hamuja szitál.
És égfelé-káromlásnak-épült bábeli csodák kolosszumából
csupán egy vörös téglá maradt —

énekli még itt nálunk, Vajdaságban (*A hatodik napon, Szent grimasz, 26. l.*), s e meggyőző látomással ilyenféle strófákat állíthatunk szembe alig néhány évvel későbbi terméséből:

Míg ti szálltok ködtakarta
ég-közön és föld-közön,
addig a városban én is
új tanyámra költözöm.

Kocsi dőcög, baktat a ló
a budai köveken,
fuvarosom a bakon ül
én meg gyalog követem.

(*Novemberi költözködés, K. 1932. 7. sz.*)

Idézeteink nem szorulnak kommentárra, minthogy azonban tendenciózan választottuk meg őket, nem lesz talán érdektelen, ha két olyan verset is párhuzamba állítunk, amely hasonló érzelmi-gondolati indítékokra vezethető vissza.

Fekete Lajos a húszas évek végén megírja a Szentelekynek ajánlott *Bácskát*, mely Szenteleky *Bácskai éjjelénél* is erőteljesebben érzékelteti tájunk szellemi dermedtségét.

Ó, fuvatlan kürtök
és veretlen dobok
és feszítetlen
nagy kötelek.
Milyen erőnek
kéne itt jönni,
hogy feltépné
a nagy kötelet —

indítja tiszta, sallangmentes hangon a költeményt, s ezt a hangot mindvégig ki is tudja tartani (a vers kapcsán l. *A költőiárs válasza* c. elemző kommentárunkat, *Magyar Szó*, 1975. VI. 22.). Amikor azonban Szenteleky meghal, Fekete már igen messze van a koncentrátságnak ettől a fokától. „Víg halotti dal”-lal búcsúztatja társát (*K. 1933. 10. sz.*), abban a reményben, hogy a „vidámság” meg fogja növelni az olvasóban a veszteség súlyát. Kísérlete azonban nem jár sikerrel. A vers naiv dikciója és banális rimelése, mint alábbi idézetünk is tanúsítja, már semmit sem tud földmutatni Fekete egykori Bácska-élményéből:

De újfajta fájdalom ez,
nincs benne bánat,
kiddölt egy fa, de helyébe
majd egy másik támad.
Bólogass csak, zengj a szélben
kukorica-cábla,
nem halt ő meg, nyárderekán
ki hisz a halálba’?

sál, 1936-ban ő is beszünteti a költői együttműködést irodalmunkkal, hogy aztán a háborús évek során verseivel (is) visszakanyarodjék a *Kalangyához*. Ezek a csaknem megegyező mozzanatok azonban csak a jelenségek szintjén igazíthatnak el bennünket; Csuka Zoltán alkata, költői temperamentuma és létélménye ugyanis egész sor lényegbevágó eltérést is eredményezett.

A *Kalangya* indulásakor Csuka Zoltán még mindenestül jugoszláviai magyar költő. Mint akinek esze ágába se jut, hogy valaha is távozhat innen, lankadatlan kedvvel organizál, járja a vidéket, előfizetőket toboroz, műhelyben pedig egymás után szökkennek szárba azok a minden félelmet és kételkedést legyűrő, rendíthetetlen optimizmust világgá kiáltó versek, amelyeket majd legjobb iktetébe gyűjt nemsokára.²⁴

Már a korabeli kritika kiemelte, hogy Csuka Zoltán költészetének általában, a *Tűzharangnak* meg szembeszökőn a hit a motorja. Csuka „eddig sem menekült szimbólumok, homályosságok, claudeli misztikumok felé, hangja mindig biztos és józan volt, mint akinek rendíthetetlen a hite” — írja kritikájában Szenteleky²⁵, majd a kötetre térve át, különböző változatokban újra meg újra leszögezi: „Csak előre néz, mindig a holnapba néz, mint a nagy Hittől megszállott apostol, mint csillag után menetelő napkeleti király, aki egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy egy világot megváltó gyerek született a csillag alatt”; „Nem ismerek még egy költőt, aki ennyire a holnapban élne, hinne, lélegezne, vergődne és vigasztalódna, mint Csuka Zoltán”; „Csak az érdekli, ami a holnapé, ami haladást, hitet, beteljesülést jelent”; „... nem hiszi, hogy a gonoszság és a butaság elpusztíthassa az embert, az életet, az igazabb, teljesebb, tökéletesebb holnapot. Optimizmusa acélos és törhetetlen”; „Mindig a holnapba néz, képzelete nyugodtan berreg és repül, mint repülőgép a szélcsendes azúrban, és kollektív tökéletességek felé vezet az útja”; „Csuka Zoltán a pokoli kataklizma elképzelése után sem veszíti el a jobb jövőbe vetett hitét, azt a zúgó, ragyogó optimizmust, amely szétmállasztja a gonosz, buta bakacsint a holnap egéről” stb. stb.

Szenteleky kritikája tehát (vagy inkább méltatása, hisz nyilvánvaló, hogy a szerkesztő itt nemcsak a költő, de legalább annyira az irodalom-szervező Csuka Zoltán előtt is fejet kívánt hajtani)²⁶ szinte minden mondatával azt sugallja, hogy a törhetetlen optimizmus és a rendíthetetlen hit eleve *költészetteremtő erő*. Furcsa, a valós poétikai kérdéseket leplező kiindulópont ez, hisz nem sokkal később, a szocializmus időszakában, ma-

²⁴ *Tűzharang*, a *Kalangya* kiadása, Novisád, 1933. — A kötet, melynek több versét a *Kalangyában* is közölte Csuka, valójában 1932 végén jelent meg. „Kedves Zoltán, nagyon nagy örömet okoztál a *Tűzharanggal*, igazi karácsonyt laptál a lelkembe vele. Gyönyörű könyv” — írja Szenteleky 1932. december 24-én keltezett köszönőlevelében (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 305. l.).

²⁵ *Tűzharang*, K. 1933. 1. sz.

²⁶ Ezzel kapcsolatban l. 1931. augusztus 20-án, Szirmai Károlynak írt levelét (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 221. l.).

gabiztos ítéseink pontosan az optimizmust tették meg mindent eldöntő indikátornak. Ha a verselő „jövőbe látó” bizakodása egeket rengetett, lelkesen költővé ütötték őt, ha viszont a hurrázás derűzúdító frázisait óvatosabban, vagy ne adj’ isten, egyáltalán nem adagolta, máris a burzsoá csökevényesség szagától fintorogtak, s pedagógiai felsőbbrendűséggel próbálták jó útra téríteni az eltévedt bárányt. S mennyi időbe és energiába került, míg ugyanezek az ítések végül nagy nehezen megértették, vagy legalábbis belenyugodtak, hogy a líra esztétikai értéke nem az optimizmuson és nem a pesszimizmuson áll vagy bukik, hanem elsősorban azon, hogy a költő mekkora tehetséggel, erudícióval formálja műegésszé a nyelvi anyagot.

Szenteleky Kornél kiindulópontja tehát ma már föltétlenül revízióra szorul, s ezt megközelítő pontossággal épp Csuka Zoltán hitének és hitéből következő versmagatartásának megvilágításával végezhetjük el.

Csuka Zoltán felfűtött expresszionista lokomotívként érkezett a vajdasági síkra, s bár tudatában ott kísértettek a háború meg a vesztés forradalmak emlékei, ifjúi tenniakarásában érzelmileg radikálisan elvetette a remények megcsúfoltatásának tényét. Mintha mi sem történt volna, „új apostoloknak” látta a költőket, kiknek, a gyárszirenák és mozdonyok énekére ügyelve, az élet diadalát kell himnusozniuk és azt, hogy a technikai civilizáció gyors fejlődése következtében holnapra mindenképp egygyékapcsolódnak majd a „távoli földrészek” embermilliói. Minthogy azonban a világban lejátszódó események már nemigen és mind kevésbé táplálták a testvériesülést, az örömsős élet eljövételének gondolatát, Csuka Zoltán utópiája lassanként imagináriussá lett. Azt is mondhatnánk akár, hogy a hitéről lemondani nem tudó költő idővel egyfajta *ateista vallásosság* pozíciójára sodródott, melyet természetszerűleg annál kitartóbban védett, minél rombolóbban ostromolták meg a „történelmi” idő hullámai.

Ennek az ateista vallásosságnak, de nevezhetjük abszolutizált hitnek is, az a merőben idealista feltevés képezi a súlypontját, hogy a kozmoszban, és persze itt a földön is, *ab ovo* adott törvények irányítják a változásokat, az eseményeket, az egész fejlődés menetét. Az élet építő erői ismételten megütköznek a romboló hatalmakkal, s noha az öröktől tartó csatározásban nemegyszer az utóbbiak kerekedtek felül, a végső győzelem kétségtelenül az áldásos építésé lesz. Azt jelenti ez, hogy a védekező Csuka Zoltán vallójában *belső lélekkel ruházza föl* a világfolyamatot, minek következtében lírája lépten-nyomon profétikus bizonyosságok hirdetésébe csap.

Baglyok huhogó koncertje is hiába, ...
hiába romokból a visszafenyegető múlt is,
élnek, erősen élnek a csókok
s belőlük felfeszül
a mindenén átlépő élet—

vallja kikezdehetetlen meggyőződéssel²⁷, szinte fényévnyi távolságra még József Attília *Eszméletének* „meglett emberétől”, ki a külső és belső világot egyszerre fürkészve, fel meri tétélezni, sőt tudván tudja, hogy „az életet / halálra ráadásul kapja”. Másutt ugyanezt a bizonyosságot így fogalmazza meg Csuka Zoltán:

A kerék most mélybelendül
s vele száguldunk mi is
de forog a kerék s biztos hogy mindannyian
a feltörő lendületben is benn leszünk.²⁸

Vagy:

Most fájdalomban, keserű ízű jajokban vonaglik
a kontinensek teste
költők cserepes szájjal a nagy szülést kiáltják
s mindezen túl édes ízeit mégis folytatja az áldott
és szakadatlan élet.²⁹

Vagy:

a ti dalotok jön dübörögve, hozza a megértést
a ti dalotok a himnusz a fűben, fában és pattanó virágban
minden madárban és állatok élő tengerében,
mozdonyaitok dördülő futásán, gépkocsik nevetésén,
aeroplánok messzi dongásán s motorok kórusában
s vele jön a ti beteljesülésetek, mely minden emberé.
Költők, fel a fejjel!³⁰

Az abszolutizált hitnek ilyen manifesztációi kedvezőtlenül befolyásolják Csuka Zoltán verseit. Nem pusztán azért, mert az „Előre hát mind, aki költő, / A néppel tűzön-vízen át!” korunkban időszerűtlenné és lehetetlenné vált eszményét állítják példaképpül, mert a történelem Csuka apokaliptikus látomásait megsokszorozó módon bizonyította be, s bizonyítja napjainkban is változatlanul, hogy létünket illetően eleve elrendeléssel, bizonyossággal nem számolhatunk, hisz a világ eseményeinek mélyén semmiféle „benső lélek” nem munkál, hanem mert a prófétáló lírai magatartás szükségképpen leegyszerűsítéseket eredményez. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a „nagy versek jelentős része erős *ambivalenciákon* át jut el végső *esztétikai egyensúlyához*”³¹, akkor azt tapasztaljuk, hogy

²⁷ *Baglyok hangversenye*, K. 1932. 6. sz.

²⁸ *A kerék mélybelendül*, K. 1933. 5. sz.

²⁹ *Ezerizű élet*, K. 1932. 5. sz.

³⁰ *Költők, fel a fejjel*, K. 1932. 1. sz.

³¹ Németh G. Béla: *Még, már, most; 11 vers*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 273. l.

Csuka Zoltán költészete híjával van csaknem minden belső kettősségnek. Verselése a jó és a gonosz, a világos és a sötét erők egyszerű ellentétezésének pilléreiren nyugszik.

Ezzel persze nem azt kívánjuk állítani, hogy amit Csuka Zoltán a kor tüneteiről, a „meddő konferenciákról”, a „korszaikalkotó impotenciáról”, a „milliók fájdó arcáról”, a „gyűlölet fényezőiről”, a „romlott tudósokról”, a „karrierre vágyó politikusokról”, a „beteg szadista ösztönről” stb. versbe foglalt, eleve érdektelen. Erről szó sincs. Meglátásai és diagnózisai, sajnos, ma is aktuálisak, következőképpen értékesek is, értékük azonban nem annyira esztétikai, hanem inkább etikai jellegű.

Csuka Zoltán ateista vallásossága ugyanakkor más irányban is definiálta költészetét. Makacs autoszugesztívóval fenntartott hite hatalmas helyzeti energiákat halmozott föl, melyek aztán sisteregve, robbanva törtek maguknak utat, emlékezetes képsorokkal, expresszionista futamokkal, izzó látomásokkal ajándékozva meg költészetünket. Innen szemlélődve, föltétlenül igaza is van Szentelekynek, midőn azt állítja, hogy Csuka költeményei „páratlanul állnak a modern magyar irodalomban, sőt külföldi hasonlóságok után is hiába keresünk”. Minthogy azonban ezek, a harmincas évek elején csakugyan páratlan versek a lírai attitűd fentebb vázolt ismérvei folytán viszonylag ritkán szerveződhetek, József Attila meghatározásával élve, „végső szemléleti egésszé”³², határfokuk ma már jóval kisebb, mint volt a jugoszláviai magyar költészet egykori konstellációjában.

Magyarországra költözése után Csuka Zoltánban igen heveny és fájdalmas módon ugyanazok a folyamatok játszódtak le, amelyeket már Fekete Lajos kapcsán konstatáltunk. Verssel 1934 tavaszán jelentkeznek újra a *Kalangyában*³³, ám „túljutottságának” oly sokatmondó tanúságaként strófáit ekkor már kkorántsem az abszolútizált hit uralja, ellenkezőleg, a tűnődő szemlélődés és a rezignált mélabú afölött, hogy „valksötét az éjjel útja”, „meghasadt a kozmosz itt-ott”, s nem tudni, mi lesz az, mi „égbeszőlőkent gépeinkről” visszaránt bennünket: „föld ereje, menny, pokol, vagy ősi, átkos szürkesség” (*Éneklő alkonyat*). Ezzel párhuzamban új helyzetének mögöttesét is föltárja:

Kenyérért küzdök, köröttem száz autó
ugat, szalad a fényes utakon
s bennem két korszak egymásnak feszülve
küzd és nincs fény a nagy borulaton.

³² *Irodalom és szocializmus; Tanulmányok, cikkek, bírálatok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 119. l.

³³ Az *Éneklő alkonyat és a Minek is bántsalak?* c. verset a folyóirat 1934 áprilisi száma hozta.

Lám, idegenből idegenbe jöttem,
veszett örvény kering és elragad,
s két korszak közt a reccsenő mélységből
arcod nézem s a tűnő hidakat.

(*Miért is bántsalak?*)

A prédikátori pulpitus tehát romba dőlt, a *Tűzharang* Atlantisza hirtelen alámerült, s a költő pontosan azt az egzisztenciális kiszolgáltatottságot rögzíti, melyet évtizedekkel később, Csuka versét aligha ismerve, egy másik költőnk is megénekel: „Végre kimondhatod / váratott soká: / / van honnan szökni, / de nincs hová.”³⁴ Ezzel a szorongással és világhiány-érzéssel azonban Csuka Zoltán valójában nem tud mit kezdeni. Menekülőn megpróbál visszatérni nemrégii verstípusához, ám a téglarengetestől már rekedten hangzik föl kiáltása az élethez, s inkább panaszkodó fohászra emlékeztet, mint tegnapi „energiás” énekeire³⁵; megverseli a baranyai egykekérdést, sorait azonban, teatrális gesztusokat is föllobbantva, már csak az ihlet mesterségesen gerjesztett tüze járja át³⁶; 1936-ban pedig elérkezik a „nagy szintézis”, a „mindent megértés” pillanatáig, amikor száz gyökerével a lírai én már mindenüvé elér, s mintegy elhallgatásának közelségét sejtetve, „sziklából tá simul” benne lassan a „feltörő ezer vágý”.³⁷

Irodalmunkkal a megszállás alatt veszi föl újra a kapcsolatot Csuka Zoltán. Könyv- és színikritikákat, képzőművészeti ismertetőket, önéletrajzi vallomást, magyar–jugoszláv kapcsolattörténeti dolgozatot, publicisztikai írásokat tesz közzé folyamatosan, szerteágazó tevékenységéből azonban mégis az a tucatnyi költemény emelkedik ki ágazán, melyet a háborús *Kalangya* évfolyamainak megsárgult lapjai őriznek — voltaképpen fölfedezetlenül.³⁸

Verseinek ez a vonulata sem a hangvétel, sem a poétikai eszközök, sem az eszmei tájékozódás tekintetében nem hozott meglepetésszerűen újat. A folyóirat figyelmes és jó emlékezetű olvasói ugyanarra a Csuka Zoltánra

³⁴ Gulyás József: *Végre; Pirossal, feketével*, Forum Könyvkiadó, 1972. 61. l.

³⁵ *Márciusi láz*, K. 1933. 5. sz.

³⁶ *Szülés az égbolt alatt*, K. 1934. 7–8. sz.

³⁷ *A nagy szintézis*, K. 1936. 6–7. sz. — E vers közlése után Csuka Zoltán, a költő csakugyan elnémul a *Kalangyában*. Mint ismeretes, *Sötét idő árnyékában* c. 1939-es kötetébe több olyan verset is felvett, amelyben ismét a nagyvilágra veti tekintetét, s felemeli szavát a növekvő embertelenség ellen. Verseinek erre a vonulatára azonban nem térünk ki, lévén, hogy egyetlen számottevő pontban sem metszi irodalmunkat.

³⁸ A Bori Imre szerkesztette *Márciusi zsoldár* csak 1933-ig követi Csuka Zoltán költészetének alakulását. Juhász Géza válogatása (*Előretolt állásban*, Forum Könyvkiadó, Újvidék—Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1966) valamivel tovább megy el, ám a háború alatt írt verseket már nem veszi tekintetbe, mint ahogy nem számol velük antológiájában (*El nem taposható csillagok, forradalmi költészetünk 1937—1977*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977) Ács Károly sem.

ismerhetek itt, aki öt esztendővel azelőtt búcsút vett irodalmunktól. S épp ez a fontos! Míg a fordulatot követő mámorosságban írónk zöme magafeledten ünnepli a vajdasági magyarság kisebbségi megpróbáltatásainak „végét”, nem gondolva a változás árára, s nem tudva rezonálni a háború okozta szenvedéssel sem, addig a lírikus Csuka Zoltán elboruló kedéllyel figyeli az eseményeket, s már 1942 elején a „milliók jajkórú-sára” felel:

Reng a föld, akár a tenger,
s mintha gályán állnál,
milliók jajkórú-sából
zeng az éjjel, a halál.³⁹

„Reccsenő mélységből” tört föl ez a vers is, akár a *Miért is bántsalak?* hét esztendővel korábban, s ettől az élménytől Csuka Zoltán nem is tud szabadulni többé. Nem sokkal később már azt panaszolja föl, hogy az Úr saját szemével veri, mert „nagyon lát”, mert végképp „felölt”, szemben a kegyetlen és balga étellel, mely az emberekben megújulva, marad a „rég, gyilkos gyermek”.⁴⁰ Majd a „nagyon látás” terhétől görnyedve, immár egyetlen menedékhéhez, a kedveshez menekül, tanítaná meg már őt „e gonosz földön az üdvösségre”.⁴¹ A *Kalangya* lassú ocsúdásának időszakában, 1943-ban pedig már definitíve úgy látja, hogy élete „két szörnyű háború” partjai között feszül.⁴²

S ami talán az iménti háborúellenes információknál is számottevőbb: ezeknek a verseknek az erőterében mutatkozik meg igazán, hogy mi is játszódott le Csuka Zoltán költészetében. Expresszionista korszakában „buzgó kiáltásai”, kevés kivétellel, a világhoz, az emberiség jobbik feléhez szóltak. Valójában a világgal folytatott dialógust, annak a jeleként, hogy egyéniségének integritása még sértetlen volt. Odakinn elszabadulni készült ugyan a pokol, a költő elméjét azonban még nem érték el a lángok. Egészen más a helyzet a harmincas évek derekán, Csuka Zoltán első nagyobb válsága idején. Ekkor már nem tudja megszólítani a világot, már töprengve tűnődik, s párbeszéd-igényét csak a hozzá legközelebb álló egyes ember megszólítása révén tudja kielégíteni. Háborús írájában is él ezzel a lehetőséggel, de mert válsága érthetően fokozódik, a világtól is egyre messzebb és messzebb kerül: olykor Istennel parolázik már, a sugallataira vár, vagy, ami még jellemzőbb, önmagával folytat dialógust, „önmegszólító” verset ír.⁴³

³⁹ *Mindszentek*, K. 1942. 1—2. sz.

⁴⁰ *Visszaeső élet*, K. 1942. 7—8. sz.

⁴¹ *Menekvés a kedveshez*, 1942. 12. sz.

⁴² *A jelszó*, K. 1943. 3. sz.

⁴³ Itt mindenekelött *Viharban* c. versére gondolunk (K. 1942. 5. sz.), melyben a világ elvesztésére s a lírai én teljes önmagára utaltságára a következő strófa a legszebb példa:

A „világtalan” kis sorozat legjobb darabjának a *Nyári éjszakát* tartjuk. Hadd idézzük teljességében:

Hold száll az égen és nevet,
csillagok a csöndet terelik.
Bolond világ; a csönd is csal,
az ég ágyúszót öklendezik.

Mint véres nyelv, tonkolattúz
villan az égre, aztán visszahull,
mögötte újra fölmerül
a csillagtenger változatlanul.

Fehér kis házunk föltekint,
ablakmellét bátran kitarja,
akárha vértanúként próbálja,
az örült világ előtt megállna.⁴⁴

A megszokott, állandó, hogy ne mondjuk, bagatell jelenségek elegyítése a háború rettenetével éppúgy nosztalgikus álommá nemesíti itt a mindennapi békét, akár Radnóti Miklós írájában.

Szebben talán nem is búcsúzhatott volna irodalmunktól, de most már hosszabb időre, a költő Csuka Zoltán.

(Folytatjuk)

Véres a föld? — Be ne vérezz
egyetlen szóval, tettel senkit.
Minden hazug? — Te ne hazudj,
igaz legyél utolsó percig.

⁴⁴ K. 1944 6. sz. — Ez Csuka Zoltán utolsó verse a folyóiratban.

A SZIMBOLIZMUS KÖLTŐ-FILOZÓFUSA

(KOMJÁTHY JENŐ)

B O R I I M R E

A XIX. század második felét annyira jellemző, egyetemesnek érzett válság-tudat majdnem hibátlan bölcséleti rendszerre Magyarországon Komjáthy Jenő gondolkodásában formálódott, és költészetében fogalmazódott meg. A magyar irodalmi szimbolizmus történetében éppen ezért kiemelt, hatványozott figyelmet érdemlő helye van, még ha el is fogadjuk azt az állítást, amely szerint Komjáthy Jenő jelentős, ám közelről sem átütő erejű és tehetségű költő volt.

Ekkor már nem csupán az ember világhelyzetében bekövetkezett válságról volt szó, mint a romantika nagy korszakában még, hanem a burzsoá világ kríziséről is, így érthető, hogy szinte kibogozhatatlanul van együtt itt az egyéniség válságának minden általános és egyedi jellegzettsége — a nagyvilágban Írországtól Oroszorszáig, s a magyar irodalomban is — az első szimbolista nemzedék eszmévilágában és lírájában. A válságérzet kiváltója és táplálója a tölkés termelési mód, a költő azonban, aki ezt a válságot átérzi és kifejezi, nem a feudális világrend vagy a tölkés ideológia eszmei exponense, hanem maga is a válságok gyermeke, aki, ha a múltba pillant, túllát a feudalizmus ezer esztendején, és prefeudális időkbe tekint, s ha a jövőbe néz, a posztkapitalista időket akarja látni — azaz az egykor, az ősidőkben már elveszített, s majd a jövőendő emberiség visszaszerezte boldogság-korszakokra esküszük. Az eltűnt totalitás tudata és a dezintegrálódott ember eszme- és érzelmvilágképe — ez Komjáthy Jenő költészetének „kovásza” tehát, és az ember és világ teljes egysége végső fokon ihlető ideálja. Tudjuk, ez az a televény, amely a szimbolista művészetet táplálta világszerte, s innen szívta nedveit a magyar irodalmi szimbolizmus is. Komjáthy Jenőnél mindenekelőtt filozófiai belátásként fogható fel minden olyan felismerés, amely a szimbolizmusra mutat, és a költő „spekulatív dialektikájának” munkájával kell számolnunk, amikor a költő és kora akkor időszerű problémáit vesszük szemügyre Komjáthy Jenő lírájában. Főképpen megérett és kevésbé megérett, közvetlen élettapasztalatra pedig alig alapult prob-

lémalátásról van szó, amely azonban nála a szimbolizmus költői kérdésévé vált, s mint ilyen gondolkodásbeli létkérdéssé, tehát a kifejezés kérdésévé is. Ő költőként fejezi ki, amit filozófus-költőként gondolt önmagáról és a világ állapotának fő jellemzőiről — a teljesség megszűnésének, a valóság eltűnésének látványáról, a világ egysége újbóli helyreállításának a vágyáról, amely a költő költői mivoltának felfogását éppen úgy megszabta, mint a költőnek a világhoz való, alapjában véve elutasító viszonyulását. Következik mindebből, hogy Komjáthy mintegy természetének és gondolkodásának a kényszerítő hatása alatt vált szimbolista filozófussá, tehát misztikussá, akiben hit és bölcsélet, illetve a költő és a bölcselő egyesül. Tisztánlátás és sötétben való tapogatózás jellemzi egyszerre és egyidőben, ami mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy Komjáthy Jenő valóságlátását költő mivolta feltételezte és tette lehetővé. Ezért ő az a költő, aki alapjában véve nem lehetett más, mint csak szimbolista költő-filozófus, aki egész költészetének mintegy mértani és eszmei középpontjába helyezi a megosztottságról írott, a *Tört* című versét:

Babonás hatalom járma alatt
Nyög a földön érzés, gondolat.
Szakadozva, csonka alakban
Jelenik meg a láthatatlan.
Töredezve, ferde tükrökben
Jelenik meg a pipogya rögben
Az Isten.

Rokonát a rokon nem leli föl,
Örökös a magány, nem veri föl
Zenezóval a vidám, igazi testvér;
Csak árnyat ölel az, aki eszmél,
Hiába ver a szíve sebesebben:
Töredék marad a földön, esetlen
A Szellem.

Gyönyörű, de fátyolozottan
Jelenik meg a lenge sorokban;
Sanyarú, szomorú sorsa: enyészet.
S ah! vére-kiontva ér kora véget —
Az okát hiába keresném —
E siralomvölgybe' keresztjén
Az Esmény.

Komjáthy Jenő „szimbolikus koncepciójának” (Horváth János) szinte maradéktalan megfogalmazását találjuk fentebbi versében, egyúttal pedig jeleire ismerünk annak a misztikának is, amelyet „modernnek” kell neveznünk, hiszen, mint Komlós Aladár minősítette, karaktere egészen

ateista, racionális, s mi több: a magja spekulatív jellegű. Tehát olyan misztikáról van Komjáthy-nál is szó, amelyről a francia Lalande beszél: együtt van az ő meghatározásában a létezés és a gondolkodás módja, tartalmazza az újbóli egyesülés hitének motívumát összes fokozataival a szerelmitől a bölcseletiig, a mélyén ott lapul a kimondhatatlannak és a titokzatosnak a tudata, végighullámszik rajta a kéjnek és a halálnak az élménye, de kinőhet belőle a kiválasztottság, a megjegyzettség, s vele szoros kapcsolatban az elitizmus tudata is. Mindez pedig Komjáthy Jenő költői gondolkodását is jellemzi, s ismérveit adja annak a lírai éneknek, akit verseskönyve kompozíciójában figyelhetünk meg. Gondolkodásbeli következetessége tette azután, hogy a kapott részben eszmei-filozófiai, részben nagyon is konkrét, valóságból eredő impulzusok nyomán meg tudta tenni az utat Schopenhauertől Nietzscheig, illetve a modern kapitalizmusra jellemző tünetek érzékeléséig és felismeréséig. Ilyen módon vált Komjáthy Jenő a modern, polgári magyar társadalmi lét első költőjévé, nézzük ennek a létnek alkár „nagyságát”, alkár pedig nyomorúságát. S filozófusává is, főképpen, ha elfogadjuk azt az állítást, amely szerint a XIX. század utolsó évtizedeinek nagy társadalmi és emberi krízisét általában az irodalom és a filozófia, pontosabban pedig a költő-filozófusok és a filozófus-költők fejezték ki, olyan módon, hogy a filozófiai értekezésben az okfejtés teljességgel költői vonásokat ölt, a költemény pedig bölcséleti materiával telítődik, a verseskönyv ugyanakkor a maga kompozíciójával a szerző rendszeralkotó ambícióit is meghirdeti. Nem itt a helye kifejtetni, miért éppen ebben a korban kapaszkodni az intellektus már nemcsak a mítoszba vagy a mágiába, s nem is olyan távolról a zenébe, hanem — mint az angol Frank Kermodé mondja — a művészek „összeadják magukat az okkultizmussal” is, s lesz ez a „Tudomány csábosan kézenfekvő alternatívája”. A szimbolista művész lelkiének legmélyén izzik a vágy, hogy abba a „magasabb rendű valóságba utazzék, ahol a szellem és értelem nem válik el egymástól”, általában az ember „egységbe forrhat a valósággal”.

Komjáthy Jenő is a villágos és a „tisztá beszéden” túl nagyon is előtérbe helyezi a titokzatos, babonás mozzanatát. Tehát azt a mozzanatot, amely nélkül szimbolista művész nem lehet meg. A *Tört* című fentebb idézett versében „babonás hatalom jármát” említi — ennek foglya Isten—Szellem—Eszmény szentháromsága, ebbe a „járomba” van fogva érzés és gondolat is. Maradéktalan magyarázatát adja tehát ebben a versében Komjáthy Jenő annak, hogy miért kellett szimbolista költővé, szimbolistaként pedig látnokká is válnia. A „babonás hatalom” jármának képétől az „okát hiába keresem” gondolatáig megy itt magyarázatában — azaz: a csonkaság, szakadozottság, töredezettség, „ferdeség”, a rög- és töredékjelleg felismerésétől a valóság eltűnésének, „fátyolozottságának” fájdalmas tudomásulvételéig terjed észlelete a megfogalmazásnak egy konkrétabb, de még mindig a bölcséleti síkján, úgyhogy joggal állít-

hatja, „csak árnyat ölel az, alkí eszmél”. A titokzatosság eleme tehát ott van még boldog isten-látásában is:

Valami titkos isteni szellem
 Jár a világon, a lelkeken át,
 Lobog a légben, izzák az égben,
 Kapja meg az élők tünde sokát...

(Jelenések)

Jól látott okozatok és rejtőző, szem elé nem kerülő okok oly jellemző együtteséről van Komjáthy Jenő költészetében szó, így arról is, hogy a költő világnézete, miként azt Komlós Aladár 1965-ös Komjáthy-tanulmányában meghatározta, „egybehangzóan a Nyugaton ez idő tájt feltörő szimbolista-misztikus áramlattal — idealista, sőt transzcendens irányú”, még inkább pedig arról, hogy az ilyen típusú idealista gondolkodás a látszatvilág „valóságával” nem elégedett meg. Ezt Komlós Aladárnak terjedelmes, 1954-ben megjelent Komjáthy-tanulmánya is bevallja már, a költő mögé a rokon gondolkodók kis körét állítva: „Mindenesetre már Reviczky, majd Madách Aladár, Pallágyi Menyhért, az egész úgynevezett filozófus iskola, melyet találóbb volna transzcendens iskolának nevezni, s végül Spinoza egyaránt olyan irányba terelték őt, hogy a világ lényegét a jelenségek mögött keresse s valami szellemben, sőt istenben lássa.” Németh G. Béla 1956-ban továbbmegy a Komlós Aladár nézeteivel vitatkozó Komjáthy-tanulmányában, amikor a következőket írja: „Komjáthy olyan utat választott, amely elvezethette és el is vezetett a szimbolizmus egy neméhez... Költészetének a szenici évek idején egyik vezérmotívuma az a gyűlölet, amelyet a »hazugtestű látszat«, »a szentté emelt undok hazugság«, a »természetlen világ«, »a látszatlét«, »árnyékvilág« ellen érez.” Ezekhez a helytálló s alig vitatható megállapításokhoz legfeljebb azt tehetjük még, hogy a látszat és valóság „szorongató antagonizmusának” a kérdése (Németh G. Béla) végighúzódik, vörös fonalként, Komjáthy egész verseskönyvében, ennek alapján pedig egyik központi költői kategóriájaként értelmezhetjük.

Esztétikai-irodalomtörténeti szempontból azonban sokkal fontosabb ennek a kort annyira jellemző ellentmondásnak a költészeti következménye: a szimbolistává vált költőt ez az antagonizmus kényszeríti a *látoki* magatartásba. Mint Rimbaud, ő is látnokliká vette magát, bár közelről sem az összes érzékek egy olyan típusú összezavarása segítségével, amelyről Rimbaud beszélt 1871-ben, a „delírium” fogalmával azonban Komjáthy Jenő is kacérkodik, s már-már az *őrültséggel* egyenlíti ki a látnok-ságot:

Őrült vagyok s ez őrületben
 Belátok véget, kezdetet,
 Mi régen elmúlt s eljövendő,

Mitől az ősi Föld beteg.
 Létom a lkgyót szívetekben,
 Kezeteken a honfivért,
 A buja foltot szúzi emlőn,
 Ūri marokban szolgabért;
 Minden, mi van, szemembe űtközött...
 Ah, úgy van, úgy! már meg nem űrűlök!

(Deliriumban)

Ellenben Komjáthy is az ismeretlen akarja megismerni látnokként. „Lát-ni” szeretné a jelen igazi arcát, a valóságot, mi fátylak mögött rejtőzködik, de a jövőbe is szeretne belátni, futurisztikus elvárásainak fényében meglátni a helyreállt életegységet, az édeni harmóniát. Ennek a látnok-ságnak erősek a nagyromantikába lkapaszkodó gyökerei, különösképpen, amikor kozmikus látomásról van szó, mint a *Delirium* című versének következő szakaszában is:

Őrült vagyok. Látom rohanni
 A századot, az ezredet;
 Az ősz Időt látom foganni,
 Látok sok dicső kezdetet.
 Csillagszemekkel kéjt sugároz,
 Reménnyel terhes fönt az Ég,
 De ah! idétlen elvetéli,
 Magzatja halva születék,
 A Föld nehéz göröngyén megtörött!...

Ha itt Vörösmarty volt elődje, *Prometheusz* című költeménye, miként azt Rónay György állapította meg, Heine *Istenalkony* című költeményére cseng vissza, természetesen Komjáthy Jenő fordításában. „Keresztül-láttam én a világot, túlsokat beláttam, túlmélyre láttam s oda minden űdvöm...” — kezdi Heinével sorolni a rideg valóság kiábrándító és kétségbeejtő tényeit. A valóságglátó költő egyik programverse az, amelyben a Prométheusz-lképzet lkevésbé ismert mozzanatát hozta előtérbe — nem a tűzhozóról s nem is a szenvedőről beszél, aki akár Sziszüphos-alteregója is lehetne, hanem leginkább talán a névetimológia alapján az „előretudó”, „előre gondolkodó” jelzőt kapottat szólaltatja meg, aki akár Lucifer szerepét is eljátszhatná. Az ő Prométheusza valóban „látni-bátor” szellem, s valójában különbözik a Byron-idézet sugallta jelkép lkarakterétől is, mint ahogy különbözik a teremtésnek a Madách tragédiájában megszólaló bírálójától is. Komjáthy Prométheusza a valóságglátó, elámít-hatatlan ember, akinek alakja legtisztábban a költemény második és harmadik szakaszában rajzolódik az olvasó elé:

Szememre fátyolt hasztalan vetettél,
 Amelyen által csábító gyönyörben
 Lássam rezegni mind a tárgyalkat.
 S a lételen lényeket keblemre vonjam
 Szeretve őket s alkotójukat.
 Im ezt tevéd, hogy szívemet megejtsed,
 A hazugságot fénnel takarandó,
 Hímes leplevel vázalkat fedezz,
 Csillámmival kitöltöd a szomjas űrt
 S a képtelen kiharoszt rendszerbe öntsd:
 De én fölismerém az őshibákat
 S bíráltalak.

Fölszín-világod el nem kábított;
 A csillogó nyomor, koldus-ragyogvány
 Nem vont merész szememre hályogot;
 Keresztülláttam tarka köntösén,
 Császári mezzén a komédiásnalk,
 Ez álompompaság, e buja semmi,
 Ez önmagát ismétlő üres lét
 El nem vakíthaták a látni-bátort.
 Világod rendjét gúnnyal ostoroztam
 És veled szembeszálltam bátor ésszel.
 Te láttad ezt, Olimp gögös királya
 S villámaiddal a mélységbe űzted
 A lázadót...

A Prométheusz-szituáció drámai vonásokat mutat tehát, s Rónay György egyenesen a világszínháznak a századvégén oly népszerű képzetével hozta kapcsolatba. S valóban, mintha Komjáthy is a leláncolt titán panaszát fogalmazná. De ebből a panaszból egészen modern jajszavak szakadnak ki: az van az „őshideg”, a „meddő sziklamellhez”, a „lázongó lelkek szégyenoszlopához” szegezve, akinek szíve *fönddobogó és magasra zajló*, s alkí az égről nem akar lemondani, hanem — kimondatlanul is — a „mindent” akarja. E vers eszmekörében szemlélhető a verseskönyvébe nem került, s teljes szövegében csak 1954-ben megjelent *Pogány vagyok* című 24 versszakos költeményének főképpen utolsó kilenc szakasza. Ebben vannak egyrészt a következő sorok:

Megnyílik a világ köröttem,
 A légi kárpit széthasad,
 Lebegni szigorú körökben
 Látok csodás nagy tárgyakat.

Másrészt a leláncoltság képzetét kiéneklődek:

Természet! élő templomodban
A tárgyak lelkét szíhatom;
Szent falaid közt égre lobban
Minden leláncolt hatalom.

Jegyezzük meg itt azt is, hogy Baudelaire oly sokat idézett, a jelképiséget és korrespondenciákat kinyilatkoztató versének, a *Kapcsolatoknak*, a képvilága jön elő („Templom a természet: élő oszlopai időnként szavakat mormolnak összesúgva...”), de Komjáthy versében ott van a *látomány* és az *ihlett szem* kifejezés is, hogy ennek az én-versnek legfőbb vonásai megmutatkozzanak. Ez a szem természetesen a látóké, hiszen vele szemben áll a „valk álmodó”, akihez a költői létkérdések szólnak a *Párkban* című költeményben:

Valk álmodó, nem hallod a sirámat,
Mely mindenünnen folyvást fölszakad?
Nem látod-e, hogy milyen szörnyű bánat
Van a mosolygó, fényes szín alatt?
Nem érzed azt a névtelen bűt, mely emészti
Az egész nagy természetet?
Nem tudsz a szín mélyére nézni?
Nem látod-e, hogy itt minden beteg?
Nem az, minek látszik, itt semmi se:
Csak nézni szép, borzasztó lennie!

Versbeli töprengések születnek az ilyen típusú felismerésből, kérdések fogalmazódnak meg, amelyekre a költő akar válaszolni. „Más-e a lényeg, más-e a máz?” — írja le a *Kérdések* című költeményében olyan módon, hogy tudja is a feleletet, elannyira, hogy nem csupán a szimbolizmust vállalni kényszerítő gondolkodásáról ad hírt, hanem rendre megnevezi azokat a tényezőket is, amelyek a szimbolizmus képletének lényeges elemeit képezték:

Oh van-e lényeg? Fölszín-e minden?
Mélyübe nem hat emberi szem.
Jaj beh talányos! Jaj beh magányos!
Átok uralg-e mindeneken?

(Kérdések)

E vers szomszédságában, az *Oh jaj nekem!* címűben a „fényteli bőség” mögött a „vers iszony” ellentétét találja, s az ilyen típusú észleleteinek egyik lehetséges telitalálatszerű megfogalmazását adja a *Hópelyhek* III. részében — olyan sorokban, amelyeket Somlyó György „szecessziós ze-

neiségűeknek, a magyar költői nyelvben találhatók hatónak, merészen 'keresett stilisztikájának' nevez:

Azt mondják, hogy fehér a hó,
— Hiszen a látszat oly csaló! —

Csak én tudom, hogy fekete
Szállalokból szöve szövete.

Az ártatlan, szép szín alatt
Látom a sötét pontokat...

Babits Mihály nyomán Rába Györgytől tudjuk, hogy a *feketének* ez a képzete poe-i örökség — Komjáthy-nál azonban legfeljebb a kép, a gondolat azonban már aligha valószínű, hiszen annyi árnyalatának kifejezését találjuk verseskönyvén végighullámszani, így ténymegállapítás formájában és konfliktusos változatában is. Az elsőre példánk a *Celesta hűgomnak* alábbi két sora:

Oh szép az élet, dús a föld!
De csak a gyász pompája az...

A másikkra a *Törj össze mindent* négy sora:

Bontsd szét ízekre, éles elme,
A hazugtestű látszatot;
Minek nincs magva, nincsen lelke,
Tépd össze, legyen átkozott!

Az ebbe foglalt gondolatot pedig a jóslat meggyőződésével átitatott két sor viszi tovább a *Szózat* című költeményéből:

Bár kívül élet színe fesse,
Ami belül rossz, veszni fog...

A költői valóságlátás problémájáról van szó tehát Komjáthy Jenő gondolkodásának változataiban, s ezek a fátyol-képzettel mutatnak igen szoros kapcsolatot. Már *A homályból* elején a *Régi rege* cím alá fogott versek második darabjaként olvasható *Quam prope, tam procul* címűben (Rónay György szerint ebben az „egy-egy alkikordjában már a fiatal Babitsra emlékeztető versében”) megtaláljuk az „irigy fátyol” kifejezést, de ott még azt rejti a költői szem elől, „mi lehetlen”, akárcsak az *Elmélyedés* című, ettől már távol eső versben is a „bűvös fátyol”. A *Szakadjatok...* című költeményében azután a végleges tartalmait is megadja ennek a képzetnek, amikor a Schopenhauer használta kifejezést fogadja el.

Te színvilág, omolj a semmiségbe!
 Te álom-alkotmány, törj össze végre!
 Szeretném már széttépni Mája fátylát,
 Illúziója nékem semmiség,
 Merész szemem e fátylon máris átlát...
 Elégek, testem ízencént elég.

Foszolj szét, ködgomoly, árnyak birodalma,
 Mely élni tör, holott a szíve halva!
 E hazug látszatot utálom én már...

Schopenhauernek igen konkrét hatásával kell tehát Komjáthy Jenő költészetében számolni, de ezt a bölcséleti ráhatást (közelről sem lehet negatívnak tartani: nem a kérdésfeltevésben van a befolyása, hanem a megnevezésben, a megfogalmazásban, hiszen Silkabonyi Antaltól Komlós Aladárig a Komjáthy-irodalom a filozófus és a költő nézetei közötti különbségeket sem hallgatja el. Maga Komjáthy a *Schopenhauer* című költeményében a német filozófust azért ünnepli, mert annak „elméje a titkok szívéig hatolt”, meglátta a „létszonyt”, s éppen ezért nevezte „sötét igazság hirdetőjének”, „aki Mája fátyolát elöttünk felfodé”. Komjáthy Jenő nézete a látszat és valóság kérdésével kapcsolatban közelről sem olyan egyértelmű, mint mesterének a felfogása. A költőnél nehezen lehetne a „Mája fátylát” a társadalmi élettel egyenlíteni ki, mint tette Lukács György, amikor Schopenhauert interpretálta. S a költőt nem is annyira a végeredmény érdekelte, a valóság részleteinek allig van nyoma költészetében, hanem maga a látás — azaz a Mája fátyla mögé való pillantás. Erről beszél Németh G. Béla is, amikor azt írja, hogy Komjáthy „inkább csak tudósít látomásairól, csak jelzi azokat az érzéseket, élményeket, amelyeket látomásai váltottak ki”. Ezt bizonyítja a Mája fátyla képzetkörét jól kifejező *In hilaritate tristis* című verse:

Csak engem üld a gondolat,
 Mert látom igaz arcodat
 A szép álarc mögött.
 Csalárd és törpe minden
 Elmélyedt szemeimben,
 Múltékony, vak, törött.

Hába vón szépítenem,
 Többé föl nem építhetem,
 Mi egyszer összedőlt!
 Lehullott róla Mája
 Bűvös, csalóka fátyla,
 Nem nyújthat többé gyönyört...

Itt is látható: a Mája fátyla képzet elválaszthatatlan a „szívbe látni” képzettől. Most idézett költeményében írja, hogy „szeme a céda nyárnak sötét szívébe lát”, míg amikor az egység és a teljesség vágyképéről és eszme-élményéről beszél, akkor a *belátom* igét használja következetesen, a „belátom az egészet” képleteként. Hogy még mindig a látnok-költőről van szó, azt Németh G. Bélának az a megfigyelése is bizonyítja, amely szerint a *látni* ige jelentésváltozása, jelentésbővülése fölöttébb szemléltetően bizonyítja, hogy a látomás Komjáthy költészetében jelentős helyet foglal el. Ez a „jól körülhatárolható, konkrét jelentésű ige Komjáthy szóhasználatában fölvette az *átlátok*, *megérték* s a megértés következtében *tudok* igék jelentését”, miközben „a szó hangulati velejárója meggazdagodott, ünnepivé, szinte mítikussá fokozódott”. A *belátom* ez igeborkornak talán a legfontosabb költői hajtása ebben a költészetben — futurisztikus elvárásainak a tetőzése játszódik le e *belátással*, a világharmónia áhított körébe jut általa:

Szívem a gyönyörtől részeg:
Mert belátom az egészet.

Létrejött a bűvös egység:
Már érezlek, szent Mindenség!
Bennem élsz te s én tebenned:
Én vagyok a vég s a kezdet.

Óh e látszat a valóság!
Éonok a röpké órák...

— — — — —
Óh e magas, bűvös egység,
Alkotja a dolgok rendjét!...

(Harmónia)

Ha van Komjáthy Jenő költői gondolkodásának központi kategóriája, akkor az *egész* fogalomvilága ilyen kategória. Verseskönyvének bevezető költeményében, *A homályból* címűben már a „boldog összességbe” való szakadásra biztatja magát egy jellegzetesen önfel szólító versszakban („Rohanj a lelkek tengerébe Lelkem, te büszke nagy folyam! Szakadj a boldog összességbe, Hova minden világ rohan!”), a *Körfolyam* című versének mindenség-csarnokában ott látja lángbetűkkel felírva a jelszót: „Minden egy”. Kötetének szinte a mértani középpontjában az „egyetlenségtől ittasodva” leírja a következő két sort is:

Megalkotom szellemvilágom:
Belátom innen az egészet...

(Barátaimhoz)

Innen azután a „végtelen lét tiszta teljére” (Újjászületés) nyílik kilátás, ahová kötetének utolsó verssorozataiban át is költöznek — a *Jelenések* című versével kezdődően. Itt, ebben a költői világban „kötörve kéjes lihegésbe izzuk az élet dús egésze” (Oh mennyi fény), és a költő nevezi egyszer „magas bűvös egésznek”, „szent egységnek”, „boldog összességnek”, másszor „isteni teljnek” vagy „dús egésznek”. Ismeri ugyanakkor rejtőzködő természetét is:

Kereslek mérhetetlen mérték,
Törtek között Te egyedül egész;
Föltétlen nagyság s mégis láthatatlan
Parányiság, mert hisz elrejtőzöl...

(*Kereslek!*)

Kétkedésének is hangot kell tehát adnia:

Vagy csak a részlet nyitva előttünk?
Csukva örökre az isteni telj?
Vagy maga félszeg tán a teremtés?
Teljesen értőn sohase felel?

(*Kérdések*)

Megszólaltatja egészen szükségszerűen Komjáthy Jenő a perc-élet és a rész-lét motívumát, s azt is kétségtelenné teszi, hogy a legnagyobb büntetés „részekre törve lenni”, a nagyobb teret gondolkodásában és költészetében a „nagy Természet” mutatta egység vágyképe foglalja el, ennek „ragyogóbb világán csügg váltig méla, szomjú lelke” (Kortársaimhoz), nyilvánvalóvá téve, hogy csak az elragadtatott, a „szent részegségbe” merülő látólköltőnek adatik meg belátni a „mindent”:

Mit a részlet! Itt e minden.
Örökifjan él e szívben.
Nem vagyok már pusztá részed:
Oh mert látlak, nagy Természet!

(*Harmónia*)

Komlós Aladár ez élmény kapcsán a „spinozizmus, illetve a gnózis tengerszorosában” látja Komjáthyt hajózni, alkí útban van a „misztika végzetes vizeire”. Egészen nyilvánvalóan, ha arra gondolunk, hogy az áhított világegységet gondolatilag csak szubjektív módon, a misztika fogódzói segítségével, költészetileg pedig a szimbólumok révén sikerülhetett megteremteni és kifejezni. A századvégi megosztottság szakadékai felett így építettek a költők, köztük Komjáthy Jenő is, szívárványból vont hidakat. Ennek társadalmi indokait különben Németh G. Béla írta

le Ady szimbolizmusával kapcsolatban megbízható módon, emlegetve „a látszat és a valóság antagonizmusát, a részlet és az egész ellentmondását, a mindennapi élet részletszépségeinek és az élet egésze sivárságának az ütközését, a felszín és a társadalom mélye forrongásának ellentétét, a kor világnézetének és az alapvető emberi, esztétikai és etikai értékének dilemmáját, a forradalmi elhatározottság és a néptömegek harcaitól való izoláltság szembenállását, a szélsőséges individualizmus és közösség utáni vágy kettősségét”. Érthető tehát, hogy Komjáthy Jenő „az első költő, akinék egész műve... a szubjektivizmus jegyében fogant”, miként ugyancsak Németh G. Béla konstatálta, mert az objektív szemléletmód erről az áhított világegységről aligha tudósíthatta volna a költőt. A látszatot és valóságot megérteni segítő Schopenhauer mellett ezért volt szüksége Komjáthy-nak a „misztikus pantheista” Spinozára, s ne feledjük el, hogy Komlós Aladár szerint a szimbolizmus „természetes stilisztikai kifejezése a pantheizmusnak”, és ezért kereste a filozófus Schmitt Jenő Henrik és a költő Komjáthy Jenő a kapcsolatot.

Egy érzett és hitet teljesség, e teljességnek, egységnek a tudata képezi tehát Komjáthy Jenő szimbolista költészetének az alapját — azzal a bizonytalansági tényezővel együtt, amelyekről például a *Kérdések* című versében beszél, s ezek rendre szubjektivisták fogantatásukra vezethetők vissza.

A KÖLTÉSNET A XX. SZÁZAD VÉGÉN

SLAVKO GORDIĆ

Minek a költők, kinek a költészet?

A költészet ma: mennyi lebilincselő, bonyolult beláthatatlan kérdés rejlik e téma gondolati középpontjában és közegében! Mennyi vonzó és mennyi nyugtalanító mozzanat!

A költészetet mindig nehéz volt meghatározni, hacsak nem egyoldalúan, a nyelv, a zsáner vagy a metrum síkján. A költészetéről mindig nehéz volt úgy szólni („egyáltalán nem lehet írni róla”, állítja egyik szövegében Sreten Marić), hogy közben valójában ne a költészet *ürügyén* beszéljünk, azaz valami másról. Ma is, különösen ma, amikor a költészet levenkőzte a metrikai konvenciók zömét, a jelképiséget és többi alapvető vagy legalábbis kísérő jellegzetességét, a költészetéről való beszéd könnyen megkerüli tárgyát, vagy szinte törvényszerűen mint önelégült és önimádó rendszerű és értelmű, szigorúan magánjellegű és egyéni nyelvgyakorlatot azonosítja.

Másrészt a költészetéről folytatott beszélgetések ma, a szókapcsolat első elemére helyezve a hangsúlyt, még ha nem a tiszta immanentizmus jegyében folynak is, ritkán jutnak el azokig a szövegen kívüli, társadalmi és civilizációs, kis híján planetáris meghatározókig, amelyek a mai költészet értelmét és szerepét élesen elkülönítik a régebbi költészet helyzetétől és küldetésétől. A költészet tolmácsolói, túlnyomórészt, úgy viselkednek, mintha minden rendben lenne a világgal és a költészetrel, és mintha mindig is így lett volna. Úgyet sem vetve a lét drámájára, nem törődnek a költészet drámájával sem. Mi más magyarázat lenne a költészet iránt még az egyébként mind műveltebb széles olvasóközönségnek az újabb költészetrel szemben tanúsított katasztrófális közömbössége közepette is megnyilvánuló *kultikus viszonyra*? És hogyan fogjuk fel másként (ha nem az elfogadott, régi igazságokban való hitként) a kritika vakágát az előtt a hihetetlen, de egyetemes látvány előtt, ahogyan a tömegek általánosan bekapcsolódnak az információszerkezetbe és elszánják magukat, „hogy a szövegből egyfajta *globális teátrális bekapcsolódást* teremtsenek, amely lehetővé fogja tenni identitásuk elnyerését” (B. Bošnjak)? A kriti-

kát tehát ma nem faggathatjuk a költészet természetéről, ha nem kérdezzünk rá ennek a költészetnek paradox közegére is: mindenki olvas és mindenki ír (az írásfertőzőtség határán járunk), a költészet pedig olvasók és tisztelők nélkül marad! Ha az a kérdés, hogy *minek a költők és kinek a költészet*, nem is új, új és teljesen másilyen a *válasz*, amelyet ez a kor a történelem nagykönyvébe bejegyez. Amíg nem gyűjtünk elég bátorságot és értelmet, hogy kiolvassuk, legalább a könnyelműségtől és a képmutatástól illene tartózkodnunk.

Minden kor talált rá okot, hogy sorsdöntőnek titulálja magát, vagy legalább átmenetinek, de csak a mi korunkban kezdenek a fordulatok planetáris méreteket és a végletes hazárd jegyeit ölteni, amikor a játékban minden lehetséges. Mi történik, esetleg mi történt már meg a költészetrel az irodalom kebelében, az irodalomében, amely „egyszerre gazdag és problematikus, nyomdai inváziója révén pedig, mint egy fenyegető katasztrófahullám új formája, ártekinthetetlen” (M. Pavlović)? Nem hívja-e fel ez a hullám a költészet esszenciáját egy másfajta „ártalmatlan” és könnyebb beszéd langyos oldatává? Vagy a nem költői eredetű és hatású „tisztátalan” és durva nyelv lesz a költészet nyelvévé? Vagy pedig a költészet a vizuális és fonikus jelrendszerek kedvéért szakít a nyelvvel, megszüntetve ezzel magát, mint a szó művészetét?

Soha egymástól ennyire elűtő nyelvi látványok nem neveztek költészetnek magukat, sem pedig a költészet nem tagadta még ennyire gyökeresen a nyelvet. Soha a költészet természetéről és szerepéről nem uralkodtak ennyire egymást keresztező vélemények, sem pedig ennyi bizonytalanság nem volt a jövőjét illetően.

A nyelv bukása?

A költői kísérletek, amelyekre ez az alcím utal, a szavaknak hangtani, grafikai és jelentéstani összetevőire való lebontását feltételezik. A betű-, a fonikus és az audiovizuális költészet technikája szabály szerint a nyelv és az írás lebontásának ügyességévé lesz. (A költő következetesen másik hangra, illetve betűre cserélhet egy hangot vagy betűt, egy kijelentést ismétléssel és variálással „megfoszthat” jelentéstartalmától, „alternatív” nyelvtant és szóképzéltant hozhat létre, a szótagok és szótagszövedékek hangutánzó, expresszív és „szimbolikus” hatása révén nyelv előtti és nyelv fölötti jelentéseket sugallhat stb.) A technika* kérdésénél fontosabbak azonban az ilyen lebontás indítékának, értelmének és perspektívájának kérdései.

Nem ismerem vagy legalábbis nem jegyzem az újabb avantgardisták elméleti kiáltványait és programhirdető manifesztumait. Annak a (hagyományos) költészetfelfogásnak híveként, amely a költészetet a *szó mű-*

* Bővebben erről A hang-, a betű- és az audiovizuális költészetéről frott cikkünkben (*Letopis Matice srpske*, 1982. május).

vészetének tartja, csupán az ilyen költészetfelfogástól és költői gyakorlat-tól való eltéréseket tudom felismerni, és csak találgatni tudom ennek okait és célját. Vajon a szó, a történelemben megtejt út és saját történetének útja során, javíthatatlanul kompromittálódott volna? Vajon a piaci, a „romlott nyelv” (Adorno) és az ideológia nyelve, mint a hamis tudat szükségszerűen hamis nyelve, mindörökké megfosztotta a szót *mint olyant* méltóságától és szavahihetőségétől? Vagy a szó sorsdöntő összemlása a *tiszta és magas* költészet szűk (és többé-kevésbé exkluzív és elit) síkján játszódott le, azén a költészetén, amely a tisztaság és az emelkedettség törvényszerű konzekvenciáját a törvényszerűen néma és hatástalan hermetizmusban lelte fel? Minden mélyebb társadalmi-történelmi és esztétikai feltétel és feltételezottség ellenére a nyelv bukását és a nyelvbe vetett hitet mégis milyen mértékben kell az olyan „felfedezők” és a különöckök mulandó és kényelmes ikonnyelvműködésének tekinteni, akik egyetlen korszakban sem lépnek túl a marginális kulturális tényező jelentőségét?

Nem tudom ezekre a kérdésekre a választ, de abban sem vagyok biztos, hogy ezek az igazi kérdések. Emlékszem Benjaminra és Sanguinetire. A szavak balsorsa lehet, hogy csak reflexe annak a kilátástalan birkózásnak, amelyet a művészet a *piaccal* és a *múzeummal*, az alap és a felépítmény szörnnyeivel folytat, amelyek végül minden avantgarde-ot felfalnak, mint a legsötétebb mesében. Lehet, hogy a grafikai és fonikus paródiák, valamint a költészet radikálisabb ir(t)ásformái *azonos* következményei az avantgarde *ellentétes* törekvéseinek, amelyet (az olasz író szerint) mindig a *hősi-patetikus szándék* és a *cinikus virtuozitás* kettőssége tép szét: az előbbi indíték a kommerciális kihasználhatóság és a kínálat és kereslet közvetlen játékainak szférája fölé emelné, a másik valkmerő és váratlan fordulatokra sarkallja, amelyekkel legyőzhetőek a szórakozottabb és előítéletekre hajlamosabb konkurrensok.

Rákérdeztünk a nyelvnek a költészetben való lerombolása és elhagyása nyújtotta perspektívára is. A „vers”-beli szó megsemmisítése óhatatlanul a költészetet is megsemmisíti. A fonikus és a vizuális költészet *contradictio in adiecto*: ha tiszta formában valósul meg, az előbbi fonikus-zenei, az utóbbi képzőművészeti tudományággá válik. Az avantgardisták azonban leginkább visszarettennek ezektől, a konzekvenciáktól: ők a nyelvet és a nyelv művészetét *akarják*, legalább mint „szövegeik” és gesztusaik *fón*-ját. Egy ilyen látóhatár nélkül tettük nemcsak hogy értelmetlen, de elképzelhetetlen is lenne, mint ahogy, talán, a karikatúra művésze és a bohóc játéka is elképzelhetetlen a képző- és színművészet másfajta, „patetikusabb” formáinak látható/láthatatlan közege nélkül.

A kísérlet, ha a bele nem egyezés és a kíváncsiság ühleti, mindig újjáéleszti a lélek, a munka és az alkotás erőt.

Igy azok a költői újítások is, amelyekről itt szó van, rozsdátlanítják a nyelvet, a gondolkozást és az érzékelést, olykor-olykor a világ, a tudat,

újdonságok, amelyek úgyszólván *mindenütt és ha nem is mindörökre, de tartósan* rányomják bélyegüket a költészetre. Ezt a tartósságot és elterjedtséget mutatja legelőször is a *posztmetrikus* költészertípus, amely túllép a szabad vers szabadságán, majd a költészet *zsáner fölötti* konceptusa, amelyben keveredik és megbékél egymással, ahogy egy francia (Michel Degui) mondja, „a kvázi-vers, a prózai szinte-vers, a prózavers, a verspróza” stb. „A rövid történet, az esszé és a prózavers nyelvének” az újabb amerikai költészetben való még drasztikusabb elegyítéséről tanúskodik a költő Robert Haas, valamint egyes szerzőink, például a fiatal belgrádi költő, Nemanja Mitrović költői gyakorlata.

Ha a tegnapi és a régebbi költészettel való szembefordulásban az új költészet uralkodó szellemét és jelét látjuk, akkor nem kell szem elől tévesztenünk, hogy nemcsak az ún. magas és tiszta költészet „szakralizált formáitól” való eltávolodásról van szó, hanem a Brecht és Enzensberger politikailag elkötelezett és bizonyos mértékig retorikus költői gyakorlatával való szakításról is. Jóllehet az ilyen költői elkötelezettség látványra vitathatatlanul sokban jellemezte az „új szubjektivitás” költészetét, ez mégis kétségtelenül eltávolodott attól, mind politikai felfogásában, mind pedig költészetszemléletében: az előzőt most szélesebben értelmezik, beleértve sok magánjellegű és közvetlen dolgot, az utóbbinak pedig az anti-poétikus és az anti-utópisztikus, a „felületes”, a „hétköznapi”, a „nyers” és a „triviális” hatásköre és szelleme jutott. Ez a költészet is Reagan és Haiget, Strausst és a Gyáriparosok Szövetségét, a lázadó egyetemistákat (a ma „emlékeikből élő harmincévesek”-et) fogja emlegetni, de szelleme nem a lázadásé, hanem a szkepszisé és a rezignációé, az ironiáé és az önironiáé, mint ahogy motívumkontextusa sem terjed túl a könyha, a mozi, a szupermarket és az autópálya cseppet sem hősi körén. Ez a költészet (Németországban, Amerikában és másutt), az erről a mi világunkról és századunkról dédelgetett utolsó illúziókat is lerombolva, s lecsupasztva, a nyelv és a formák tudatosan provokatív rendtelenségével eloszlatja az utolsó reményét is annak, hogy a költészet visszatérhet a *lelkessültség és az emelkedettség* magasába. Nem kevés keserűséggel mondja Michel Degui: „Azok az apró szilánkok, akár fölöslegesek, akár nem, amelyeket, mégpedig a *reflexió* nagyfokú segítségével, a *fehérségbe* vetünk, többé nem bírnak, nem akarnak magukkal ragadni bennünket. A költészet egyik funkcióját mára kiforgatták örökségéből; de mi vette akkor tőle át ezt a funkciót, a sanzon? a politika? az ökológia?”

Ha ez az állítás pontos és ez az eredmény végleges (hogy a költészet nem képes és nem akar magával ragadni), akkor a nyelv és a „költői nyelv” végzetéről, a zsáner leépítéséről, a metafora visszahúzásáról és az izometrizmussal és az eufóniával való szakításról alkotott minden részleges betekintés magától értetődő, és ebből következően nagymértékben fölösleges. Ami azonban nem jelenti azt, hogy ennek az évezrednek

a végén a költészet nem fogja valamilyen más funkcióban és a funkciók fontossági sorrendjének módosításában fellelni identitását, tekintet nélkül arra, hogy az örökösödési jog szerint milyen egyezségre jut a zenével, a politikával és az ökológiával.

TÚRI Gábor fordítása

NÉMA JÁTÉK

RADNÓTI SÁNDOR

— Êtes-vous un habitant de ce pays? Êtiez-vous ici pendant qu'il y avait Napoléon? (Idevalósi? Itt volt Napóleon idején is?)

— Oui, monsieur l'officier.

— Comment ça allait-il? (Milyen volt az?)

— Vous savez, monsieur, les armées font toujours des dégâts, quelles que soient les idées qu'elles apportent. (Tudja, Uram, a hadseregek mindig pusztítanak, akármiféle eszmékkal jönnek.)

— Oui, nous aussi nous faisons beaucoup de dégâts, mais nous n'apportons pas d'idées... (Mi is jócskán pusztítottunk, de nem hozunk semmiféle eszmét...)

Italo Calvino: *A fáramászó báró*

Akinek valami mondanivalója van, lépjen elő és hallgasson.

Karl Kraus: *E nagy időben*

Spiró György *Az Ikszek* című regényének sokféleképp megforgatott motívuma a *szimbolikus hallgatás*. 1815-ben a varsói színházban Kotzebue *A két Klingsberg* című darabját játsszák. Bonyodalom, intrika, terror (az egyik szereplő megveretése) kényszeríti Boguslawskit, a főszereplőt és rendezőt (a regény főhősét) a darab átrendezésére. Hogyan játszhat az összevert színész? Átírni nem lehet a darabot — noha a szövegnek semmi szentsége nincs előttük —, mert a cenzúra éber, de: „*a színpadi némaságot nem lehet cenzúrázni*” (195.). Kivajúdják, hogy a megveretést, a terrort *behallgatják* a darabba. „Erről szól az egész darab! ... Micsoda szerencse, hogy Zolkowskit összeverték!” (Uo.) A regény egy másik helyén szóba kerül az 1973-as grodnói szejm, a „néma gyűlés”, melynek téje az ország második felosztása volt, s történelmi tény, hogy a küldöttek ígent nem akartak mondani, nemet az orosz ágyúárnyékában nem mertek mondani, elhatározták tehát, hogy hallgatnak — mindvégig. „Jó kis dráma, mi?” — kérdezi a regény egyik szereplője. „Képzéjétek el, bevonulnak a szereplők, miután a mellékszerep-

lőktől megtudjuk a szituációt, és akkor a közönség várja, mi történik a szavazáson... és akkor a főszereplők hallgatni kezdenek. És végighallgatnak három vagy öt felvonást. El tudjátok képzelni, hogy nő a feszültség a színházban felvonásról felvonásra? A szünetben a közönség izgatottan latolgatja, megszólal-e valaki a következő felvonásban, és ha igen, mit mond..." (246.) A regény egyik csúcspontja is ezt a motívumot variálja: Boguslawski nyíltszíni elhallgatása Conneille *Horatius*ában, amely mély, egyenmő csöndet, majd zokogást, majd hangzavart, majd egyenesen lázadást idéz elő. És a sor folytatható: például a főhős kislányának temetése („A temetésen nyújtott nagyszerű Boguslawski-alakítás..." [63.]) is a hallgatás dramaturgiájára van felépítve.

A hallgatás kérdés, és a hallgatás válasz. Nem ellentettje a beszédnek, mint a némaság, hanem része. Más a néma csend, mely Arany nyelvérzéke szerint minden szó és minden tett után következik, és más a hallgatás csendje. A néma csendnek nincs intenciója, a hallgatásnak — sok igékötős formájában — túl erős az intenciója: a *kéhallgatás* és a *lehallgatás*, a *visszahallgatás* (a fölvert beszédé), a *meghallgatás* (valamely ügyben) mintegy túlnyúl, túlírányul azon az emberen, akit ki-, le-, vissza- vagy meghallgatnak: a tárgyra, a tényállásra, melynek csak hordozója az ő nyelve. De a hallgatás — és persze az odahallgatás és az idehallgatás, az elhallgatás valamint a meghallgatás (akkor, amikor nem valamifajta „meghallgatás” során hallgatnak meg valakit) arra az emberre irányul, akit hallgatnak, akinek kérdésére hallgatás a válasz, akivel együtt hallgatunk: akinek mondjuk hallgatásunkat.

A beszélő hallgatás nemcsak a közvetlen mindennapi párbeszéd része. Hogy kiléphet, *előléphet* abból, azt tudja mindenki, aki akár hallgatóként, akár előadóként megtapasztalta a különböző csöndek közötti mérhetetlen különbséget. Karl Kraus mondatát a lépjén elől felszólítása magyarázza. Az előlépés gesztusa nélkül, mely újra előállítja a hallgatás kontextusát, mely két ember beszédében adott, a mondandót hallgatni vagy üres paradoxon volna, vagy azt a metafizikai állításokkal szembeni bizalmatlanságot jelentené ki, mint Wittgenstein híres mondata, csak hogy némiképp megfordítva: *van* mondandó, de ami *az* — kimondhatatlan. Am nem erről van szó. Aki előlép, az aktuálisan hallgat, az *bemutatja* hallgatását, az a *színen* hallgat. Föltehető és megválaszolható a kérdés, hogy mi a mondandója, hogy miről szól a hallgatása.

Kraus mondását nem is mondhatta volna más író, csak ő, akinek legmélyebb írói tehetsége valamiképpen szimészi volt. Aki hallgatni előlép, színpadra lép. Híttelen korokban, amikor meg kell érteni a hallgatás mondandóját, mert nem ritualizált, a hallgatás intézménye — mint minden gesztusé — a színpad, s onnan terjed át más kommunikatív közcselekvésekre. A temetésre és az országgyűlésre is.

Miről szól a hallgatás? Miről szól a gesztus? Miről szól a játék? E közös középpontból egyre szélesebbre gyűrűző kérdések Spiró regényé-

nek kérdései. Nem elvont, s nem választ nem váró melankolikus kérdések, hanem mulatságosan, földhözragadtan, vérbő módon, sokféleléképp megválaszolhatók, mert az író ott teszi fel őket, ahol keletkeznek: *színházi regényt írt*. Méghozzá egy botrányos és botránkozató s ugyanakkor mély igazságot tartalmazó (regénybeli) színházfelfogás alapján. Az alábbiakban egy regényhős színházesztétikáját próbálom meg rekonstruálni, de hát az, amiből rekonstruálható, a főhős színpadi tervei, álmai, beszélgetései, színházi és rendezői tevékenysége, „színházi küldetése” —: ez a regény fő szála és ez a hős jelleme is egyúttal.

A botrány és igazság maga a miről szól? Kérdésben benne van. Mindjárt a regény elején megjelenik, hogy aztán számtalan változatban mutatkozzanak meg különböző oldalai. Boguslawski visszatér Varsóba, s persze mindjárt az első este bemegy régi színházába, ahol rémdrámát játszanak. Még egy majom is szerepel a színműben. „... gyakran játszott vadállatoktól és kísértetektől hemzsegó darabokban, ez a majom azonban nem fért a fejébe... az zavarta, hogy nem értette, *mit akarnak mondani a majommal*. Eleinte hajlott arra, hogy a főhős Napóleon, a majom tehát a lengyeliséget jelenti, amely tűzön-vízen keresztül kitartott a császár mellett. *A közönség hangulatából azonban arra kellett következtetnie*, hogy nem erről van szó. Később más aktuális tartalmat próbált a darabba magyarázni, hátha a majom a nagyheroeg, és akkor az úriember az állandóan megmentésre szoruló Lengyelország, de ez a behelyettesítés sem stimmel... Boguslawski nyugtalanul fészkelődött a helyén. A darab nevetésre ingerelte, ... de a közönség egyáltalán nem nevetett. A közönség mély csendben, érezhetően meghatortan követte az eseményeket. A majmot majomnak látták.” (14. k.)

Igen, abban a színházban, amelyet Boguslawski akar, s melyet a nagy színházi pillanat, a nagy előadás erejéig igazol, túrhetetlen, hogy a majom majomnak lássék. Az előadás jelentésének el kell válnia a mű jelentésétől, az aktualizálás, az alkalmivá tétel, az átértelmezés nemcsak formálандó anyaggá, hanem szabadon alkalmazható, gyúrható, szabdalható nyersanyaggá teszi a drámát. Erre szöveg is van — mondja Boguslawski amúgy mellékesen, amikor előad egy szerepértelmezési javaslatot. Következménye ennek a színész és rendező közömbössége ama nyersanyag értékei iránt, valamint az, hogy a „nagy” író majma éppúgy nem maradhat majom. Nemcsak az engedékenyebb anyagú Goldoni *Kávéháza* fordul visszájára a regény legpompásabban elbeszélte előadásában, hanem Corneille is megszenteltlenítettük: „A próbák során kihúzta a darab ötödik felvonását, végződjen a játék Camilla meggyilkolásával, aki személyes érzelmeit az államérdék elé merészeli helyezni.” (347.) A harmadik következmény műfaji jellegű: a tragédia kétes hírbe hozása. Boguslawski újra és újra visszatér arra, hogy a tragédia unalmas. Schillernél még mindig jobb Kotzebue, *mert* a közönség legalább ébren marad. Ez a magyarázat megmutatja, hogy nemcsak a korabeli

dikció és akció párbeszéde a hallgatóság állandóan változó hallgatásával. Sőt, Spiró Boguslawskijának alantas-nagyszerű színházi képzeletében még a hallgatás sem kívánatos — „Ha együt éreznek a majommal, legalább kiabáljanak föl neki valami biztatót.” (15.)

Nem, Boguslawski színpada igazán nem nevezhető morális intézménynek. De nem nevezhető az ellenkezőjének sem, noha Boguslawski *személye* teljességgel amorális, nincs az a förtelmes csíny, árulás, amire ne volna kapható azért az egyedüli célért, hogy játszhassék. S még az a korlátozott mentsége sincs, hogy a színház ügyéért, a nagy színpadi pillanatokért szentesítettnek az eszközök, mert játékaik nem maradnak meg a színpadon, hanem színház számára az egész világ. Mégis a színpadi pillanatokban valami olyasmi történik, amire az egyedüli alkalmas szó a művészi igazság. A közönség nem bábja a színésznek, s a színész nem bábja a közönségnek, nem megbabonázás ez, és nem is kiszolgálás, hanem a kettő között megképződik valami, ami a közönség motívumait éppúgy kiforgatja tengelyéből, mint a színészt, s aminek igazsága létrejöttében van.

Bármennyire is valami tartalomra vonatkozik az, hogy a játék, az előadás erről vagy arról „szól”, a hatásnak ez tulajdonképpen formális feltétele. Ezért nincsenek a zseniális színészi aktualizálásnak morális implikációi, de ugyanakkor nem is terelhető semmifajta pragmatikus mederbe: politikailag felhasználhatatlan és veszélyes. Boguslawski hallgatása a *Horatius*-ban nem tüntetést, hanem hatást akart kiváltani. Másfelől felajánlkozásai a különféle hatalmasoknak épp művészi nagysága, azaz radikális muma miatt értéktelenek. Ezt mondja néki a belügyminiszter: „Ön túlságosan nagy színész, uram. Elhiszem, hogy ön őszintén és készséggel kívánna törleszkedni aktuális kívánalmainkhoz. Az ön tehetsége azonban, uram, hegyvonulathoz hasonlít, és ön sem sejteti, mikor és milyen feszültség idéz elő önben akkora földrengést, amely minket is elsöpör.” (470.)

A színpad pragmatikus politikai alkalmazhatatlansága nem jelenti azt, hogy a színpadi aktualizálásnak ne éppen a politika alkalmazása lenne az egyik legkézenfekvőbb módja. A színház nyilvánossága révén politikai intézmény, s az újkori színház annál inkább az, minél inkább hiányoznak a társadalmi élet más nyilvános intézményei. A diktatúrák — az enyhébb diktatúrák is — kontextust kínálva sietnek a színpadi aktualizálás segítségére, a szabadság megvonásával megteremtik a titkos egyetértés feltételeit, szűkítvén a mozgásteret ráirányítják a figyelmet a legapróbb mozgásra is, rejtekezésre kényszerítve a legrejtettebbet is napnál világosabbá teszik. A végtelen bizalmatlanság és gyamankvás voltaképpen analógia-varázs: mindenben aktuális célzást keres és ezzel — teremti; összekapcsolódik a színház más forrásból származó maszkos, leplelt, alakoskodó analógia-varázsával, aktualizáló természetével. A feljelentés és ön-feljelentés, a botrány és életveszély légkörében tenyészhet a színház: a

közönség, a színészek és a hatalom játékként. Ahol a maszk, a leplezés, az alakoskodás társadalmi kényszer, ott ez a pusztán tény megadja színházi párjának az aktualitás és egyidejűség nagy lehetőségét, hogy a játék, miközben játék marad, vérré megy.

Ez Spiró regényének világa. Az a százötven éves kelet-európai történet, amit kitalált és kiválasztott, lehetőséget ad arra, hogy a színházi regény *történelmi regény* lehessen. Az emberek szerepeket játszanak. A Napóleon-pártiság éppoly szerep, mint a cár-pártiság. Az orosz éra alatt éppoly változható szerep a kormánypártiság, mint az ellenzékiesség. A tirádák szintjén az aktorok fellépnek a történelem színpadára, életük gesztusokra és alakoskodásra szakad. Maguk az események is színpadi jellegűek: ármány mozgatja őket, és botrányban tetőznek. Idézem a korszak történetének kitűnő összefoglalását Bojtár Endre *Közép-Európa vagy Kelet-Európa?* című tanulmányából, annak bizonyítékképpen, hogy e fájdalmas történelem színházi jellege nem teljesen a regényíró szabad alakításának szüleménye:

„Az államalakulatot, melyet az 1815-ös bécsi döntés hozott létre, névleg csupán perszonális unió fűzte Oroszországhoz. Egyébként azonban volt két kamarás országgyűlése, alkotmánya, saját kormánya, törvénykezése, joga a lengyel nyelv kizárólagos használatához, sőt saját hadserege is. Az előző két évtized háborús zűrzavara, dúlása után intézményekben megtestesülő rend kezdett kialakulni, s minden azt ígérte, hogy az ország végre európaizálódik. Az alkotmányban biztosított jogok betartásáért folytatott szívós politikai küzdelmet és a viszonylag nyugodt szellemi légkört — melynek egyik jele az volt, hogy a lengyel történelemben kivételes módon nem emigráltak külföldre komolyabb értelmiségi erők — kétségtelen anyagi fellendülés, gazdasági polgárosodás kísérte... A mérleg másik serpenyőjében az áll, hogy mindez: önállóság, függetlenség, nemzeti sajátosság — csak látszat volt. A cárnak, aki tehát egyúttal lengyel király, vétőjoga volt az országgyűlés határozataival szemben, mely csak az eléje terjesztett javaslatokkal kapcsolatban foglalhatott állást, maga azonban még csak be sem terjeszthetett indítványokat... Az alkotmányban lefektetett nemzeti jogokat a cár helytartója: öccse, Konsztantyin nagyherceg, valamint a hírhedt lengyelfaló főcsinovnyik, Novoszilcov szenátor vezetésével lépten-nyomon éppen az a cári rezsím tiporta lábbal, mely — szavakban — egyik letéteményesük volt, nem utolsósorban azért, mert megengedhetetlen volt számára, hogy a lengyeleknél olyasféle 'liberalizmus' kaphasson lábra, mely azután az 'anyaország' reformkövetelői számára csábító és megvalósult mintának tűnhet. A hazugság keresztül-kasul áthatotta az életet: jó képet kellett vágni minden arculcapáshoz, szeretni is kellett a fojtogatón ölelő hatalmas testvért. Hátborzongató hűséggel érzékelteti ezt a rózsaszínűre festett terrort Mickiewicz az *Ősében*, amikor Novoszilcov bált ad, s az erő-

szakkal „meghívott” lengyel vendégek bájos csevegésre kényszerülnek, miközben állítólagos összeesküvő fiaikat a kazamatákban kínozzák.”

A színházi analógia kiterjesztése a kor világára *Az Ileszek* formagondolata. Valóban formává válik: a regény úgyszólván színpadi módon van megszervezve, a meseszövéseben, cselekménybonyolításban a dramaturgnak jutott a legnagyobb szerep. Csupa jelenetből áll, s a jelenetsorok időről időre nagyjelenetekben — botrányokban — kulminálnak, az akción, a párbeszédén, a monológon kívül szinte az elbeszélés semmilyen lehetőségét nem használja ki az író. A jelenetek kulisszáik között zajlanak, s egy műértő finom megfigyelése szerint maga Varsó is díszlet. Az alakoknak nincs belső életük, létük egymáshoz való viszonyuknak, cselekedeteiknek foglalatja. Nemcsak a képzelt és valóságos színházi előadásokat igazgatja színpadi képzelet, hanem az epilógust kivéve minden részletet. Boguslawski szabadkőműves közjátéka, házassági komédiája, halála, Morawski tábornok és Ledóchowska jelenete az előkelő fogadáson, a háborodott korrepetitor (és majomszínész) öngyilkossága a színház tetejéről („Az a szerencsétlen Kratzer, lám, mégiscsak színésznek született az is. Boguslawski kicsit irigykedett a korrepetitorra, amiért most odalentről mindenki őt bámulja.” [446.]), stb. stb. — mindezek nagy színpadi és színpadias gesztusok. Még a regény jellegtelen, néhol bántóan alacsony színvonalú stiláris állaga is ezzel hozható összefüggésbe: a színpadi utasítások sietős, hevenyészett, az akciót szolgáló nyelve ez.

Maga az egész regény nagy komédia. Bizonyos mértékig még az aktualizálásnak azt a vásári-komédiás módját is követi, amelyet az imént nem a regény-komédiáról, hanem a regénybeli komédiáról szólva említettem. Egy-egy alakban egykorú olvasókként még a magyar színházi élet alakjaira is ráismerhetünk. Mégis, a regény sikere és írójának dicsősége, hogy az aktualizálásnak, a történet olvasóival egyidejűvé tételének csábítását nem követte végig, noha az anyag tálcán kínálta ezt, s magának az írónak a históriát kulisszaként, ürügyként felhasználó hajlamát, látásmódját kellőképp megmutatták eddigelé írt áltörténelmi parabolái, a *Kerengő* című regény és a *Köszegők* című verses dráma. Nem, *Az Ileszek* valóban a múltakról szól. Az író elfogadja a műfaj befogadás-törvényeit, azt, hogy az előadott drámával ellentétben mindig a múltban megtörténtként és nem a jelenben történőként éljük át a történetet, s elfogadja az igazi történelmi regény befogadás-törvényét, nem váltogatván a múlt síkjait. Ezzel a szükségképp nagyon tudatos, nagyon reflektált aszkézissel éri el a hagyományos regény-hatást, a gazdagságot, fordulatosságot, olvasmányosságot. A regény színházi volta azért történelmi is egyben, mert a kietlen város utcáinak, palotáinak, kuplerájainak, kulissza-jellegét, „beszélő lámpásainak” staffázsjellegét, fogadásainak, temetéseinek, tüntetéseinek, cselszövényeinek, sőt, a legegyszerűbb emberi érintkezéseinek színpadi jelenetjellegét nem az író világnézete kényszerít rá az anyagra, hanem maga a száz meg száz részletből összeálló törté-

nelmi anyag, a konkrét társadalmi életnek az a valószínűtlensége, amely épp a valótlanság látásmódját teszi valóságossá.

Nem állítom, hogy ez a világlátás távol áll az író világlátásától, de a művészi feladat, a *valódi történet* kitalálása, a valószínűtlenség ízig-veéig valószínű feltételekből való kibontakoztatása annál nehezebb volt. A regény az író saját írói természeté elleni harcban keletkezhetett, s a sikeres megoldást az a jelentős gondolat hozta, hogy ezt, a világot elvont romantikus-ironikus modellből megérteni alkaró természetet is a regény tárgyává, a történet részévé tette.

Természetesen Fiszer alakjáról van szó, a színházi üstdobosról majd ügyelőről és titkos tragédiaíróról, a regény egyetlen moralista figurájáról. Sok jel mutat arra, nem utolsósorban az író elfogódottsága (s ha nem tévedek, fölstülizáló elfogultsága is) ezzel az alakjával és annak művével szemben, hogy Fiszer: ifjúkori írói önarokép és egyben búcsú az egykori arcmaistól. Az ő regénybeli tragédiája valóban áltörténelmi parabola, melyben „a nép vedeli a mákonyt” (318.), s legyőzhetetlen a „több nemzedéknyi hazugságtömeg” (312.). A Cézár száműzte földönfutók népe a sziklás, terméketlen hegyvidékre képzelet atyái termékeny síkságát, s jól épített városuk képzeletbeli falait, gyors folyójuk képzeletbeli medrét kerülgetik az üres, terméketlen tájban. Az öncsalás e tragédiájából a felismert igazság forró szenvedélye és emberpusztító hidege süt, a tézis nem engedi magát valódi emberek nyelvén és történetében elbeszélni. Boguslawski e mű hatására, de egyben ellenpólusaként alkotja meg a maga említett Goldoniját, az öncsalás komédiáját, amelynek mondandója, ha tetszik, elvontan ugyanaz, de Fiszer tragédiájának előadhatatlanságával szemben zokogató és röhögőtető előadás. De életük is egymás ellenpólusa. Fiszer elhallgatása ugyanis Boguslawski szimbolikus hallgatásainak ellentéte: valódi elnémulás, kilépés a kontextusból, melyben hallgatni lehet, szellemi halál: a regény felfogásmódja szerint a morális integritás ára.

Boguslawskit ugyanis valójában nem fenyegeti bukás, noha a regény története látszólag állandóan a bukást hasztalan hártó manőverei körül forog. Mégsem fordított karriertörténet az övé, s Margócsy Istvánnal sem érthetek egyet, aki szerint „Spiró a fejlődésregény ellenpéldájaként hanyatlásregényt írt” (*Mozgó Világ*, 1981/11.). Spiró világában ugyanis a zseninek, mint az erkölcsi világrenddel szemben tökéletesen közömbös természeti erőnek, kitüntetett helye van. Célja, mint említettem, öncél, a játék — színpadon, életben, akárhol. Ebből következnek a történet világlátása, hogy miközben a főhős lótfut, gazsulál, kunyerál, megalázkodik a társadalmi siker érdekében és a bukás elkerülése végett, a váltakozva bekövetkező siker vagy bukás nem azt jelenti számára. S noha társadalmi pályájának íve lefele hajlik, bukását társadalmi erő nem idézheti elő, csak természeti erő, megsiketülése. Halála pedig éppenséggel nem hanyatlásra üt pecsétet, hanem győzelem: *ennek a természetnek a föl-*

magasztosulása. Utolsó mondata, hogy eljártssa, hogy meghal, utolsó gesztusa a színészparadoxonnak megfelelően, hogy kívülről látva alakítását kineveti magát és közönségét, utolsó gondolata pedig az, hogy sikere van. „Természeti” voltából következik az is, hogy egyáltalában nem abszurd ötlet a regény epilógusában Fiszer levele az élő Boguslawskihoz évtizedekkel halála után.

Mire jutottunk? Azt próbáltam igazolni, hogy Spiró regénye memcsak tematikus értelemben színházi regény, s történelmi regény volta éppen-séggel elmélyíti színházi jellegét. Remélhetőleg az elmondottak után senki sem gondolja, hogy az író mégis tendenciózusan erőszakot tett a regény anyagán, ha most egy lépéssel továbbmegyek, s megállapítom, hogy a regény egész konstrukciójának alapja valamifajta színházi történetbölcsélet, sőt színházi antropológia. Az *Ikszek* telivér történelmi regény, sőt, túlon túl is az. E sorok írója úgy tudja, hogy Spiró valakinek azzal kommandálta regényét: arról szól, hogy van történelem. Hozzáteszem: csak az van. Azzal, hogy a regény alakjai a regény végső soron nem színpadi közegében a színpad törvényeinek megfelelően kizárólag nyilvános arcukat mutatják meg, túlsággal kiszolgáltatják magukat, a nyilvános élet törvényeinek. Nem meríthetnek energiát azokról a nem nyilvános területekről, amelyek kevésbé vannak kitéve a történelem forgandóságának, a szövetségből, a szerelemből, a barátságból, a szolidaritásból, a gondolatszabadság vagy akár csak a szabad képzelődés magányából. A nyilvános elismerésnek mincs riválisa. Fiszer moralitása ezért kivételes és motiválatlan, s ezért veti ki a regény centrifugális ereje a történetből. Másfelől ugyanezért anonimak — Ikszek — a történelem mozgatói, pontosabban végrehajtói, akiket nyilvánvalóan hatalmasabb és még hatalmasabb Ikszek determinálnak. (Azok számára, akik nem olvasták a regényt: az Ikszek — történelmi tény — a hatalmat voltaképpen gyakorló és hatalmi húzásaitkat a színbírálat allegóriájába öltöztető társaság.) „A királyi páholyban jöttek-mentek az uralkodók, lengyelek, poroszok, szászok, oroszok, a szereplők változtak, a díszlet maradt.” (14.) (E motívum jelentőségére utal önkéntelen megismétlődése Fiszer drámájában a királyi páholy cezárainak váltakozása.) A történelem történelmi determinizmust jelent, konfigurációi, változatai nem hoznak változást. Történelem, amely bábokként rángatja az embert. Ennyiben a történelem a tragédiához hasonlít, amelyet Boguslawski így határozott meg. A komédia, mely *ugyanazt* látja, azért humánusabb, melegebb műfaj, mert a változathatatlan-ságot is látja, azt ugyanis, hogy az emberek nem szabadok és nem lehetnek szabadok, és ebben enyhületre, mulatságra és vigaszra talál.

De ki a komédia aktora? Ki az, aki átláthatja a szövevényt, s ezzel áthatja saját determinált szerepét? A zseni, akinek természeti erejét nem determinálhatja a történelem, és — meglepő, de ugyanakkor lényegbevágó következtetés ez a forgandó cézároknak oly fontos motívumát után

— a bábjátékos, a valódi hatalom valódi reprezentánsa. El lehet siklani fölötte, ezért nagy nyomatékkal mondom: Boguslawski egyetlen méltó ellenjátékosa ebben a regényben a rövid jelenetben föltűnő Mostowski belügyminiszter, az egyetlen a regényben, aki nemcsak megérti Boguslawski jelentőségét, hanem átlátja természetét is. Noha bábkormány bábminisztere, az alatta elterülő bábvilág mozgatójaként kívül áll abból, és átlátja — azzal együtt, hogy mi az, amit nem tud mozgatni. A zsenit.

Spirónak túlon túl imponál ez a két figurája. A főhősnél ez nem válik a regény kárára, noha az író a zseniről alkotott művészi felfogásában őrizte meg leginkább romantikáját. De ha talán kevésbé gondoljuk a zsenit a természet csodájának, a rejtély és csoda akkor is rejtély és csoda marad — felidézése pedig *nagy* írói teljesítmény. Boguslawski az új magyar próza legremekebb karaktere, maga *Az Ikszek* pedig pompás *művészregény*. De az a tény, hogy a regény hőse egyben nem címszereplője (holott a cím is szereplőket tartalmaz), talán arra vall, hogy az anonim politikai hatalom legalább annyira főszereplője a regénynek, mint Boguslawski. „Az Ikszek” — mondja Mostowski — „ugyanolyan társaság, mint bármelyik: ostoba emberek gyülekezete.” (465.) De nem véletlen, hogy ezt a legfőbb Iksz mondja. A hatalom képviselőivel szemben nem kevés a megvetés az íróban, de ha megfigyeljük, a néha tán rosszindulatúnak is nevezhető jellemzés mindig akkor világítja meg arcélüket, amikor éppen nem a hatalmat gyakorolják, hanem fölöttük álló bábjátékosok mozgatják őket, vagy amikor egzisztenciálisan összeroppannak. A megvetés a személynek s nem a hatalomnak szól. „... a szereplők váltottak, a díslet maradt — folytatódik az előbbi idézet: És maradtak a valódi színészek is, minden hatalom kiszolgálói, akik a megfelelő pillanatban minden hatalmat hátrba szoktak támadni.” (14.) Ez az örök felállítás az író szerint, noha nem örül neki, s respektusát az örök ellenjátékosok egyikétől sem tudja megvonni. Ezen az egyetlen ponton a regény végigvitt színházi formája visszaut. Mert noha világos, hogy a valódi színész személy, a váltakozó drapériájú, de egyazon funkciójú hatalom pedig személytelen, az utóbbit mégis meg kell személyesíteni. Fiszter tragédiájának is problémája ez és ott a Bizalmas személye jelenti a megoldást, aki nem az ilyen-olyan hatalmat testesíti meg, hanem a változatlan funkciót — annak allegóriája. Magának az egész regénynek az eleve ségével természetesen ez a megoldás szöges ellentétben áll. Ezért szükségképpen a következetlenség — s ez a formán belül a világlátás kritikája —: Mostowski alakja, aki már szellemi hatalom is, eszméje van. Holott valójában úgy áll a dolog, s egyre úgyabbul, ahogyan Italo Calvino mondotta a mottóban idézett kis párbeszédben.

LÉLEKTANI FELJEGYZÉSEK

HÓDI SÁNDOR

STIGMATIZÁCIÓ ÉS DEVIÁNS KARRIER

Előbb azonban hadd térjünk ki azokra a szociológiai vizsgálatokra, melyek bizonyága szerint a deviáns személyre ütött bélyeg vagy „stigma” fontosabb tartozéka a devianciának, mint maga a szóban forgó viselkedés. Ezek a vizsgálatok elsősorban H. S. Becker, T. J. Scheff, J. D. Douglas és K. T. Erikson nevéhez fűződnek, és mint „minősítési elmélet” váltak ismeretessé. A koncepció lényege, hogy az ember nem attól válik deviánssá, hogy így vagy úgy viselkedik, hanem attól, hogy ezt vagy azt a viselkedést a társadalom kontrollszervei hogyan minősítik. És attól, hogy ha egyszer valakire már rásütik a deviáns bélyegzőt, gyakorlatilag nincs többé lehetősége arra, hogy ezt a véleményt megfellebbezze, illetve semlegesítse.¹

Hogy adott társadalmon belül kik, illetve milyen magatartásformák lesznek deviánsnak nyilvánítva, az, ahogyan erre már több helyen utaltunk, mindenekelőtt attól függ, hogy a társadalom mely rétegei kényszerítik rá saját normáikat és felfogásmódjukat másokra. Végül soron mindig a hatalmon levő vagy ahhoz közel álló csoportok határozzák meg, hogy milyen normák betartása kívánatos, milyen normák betartása kötelező, s hogy a normaszegés különböző formáit milyen szankciók fogják követni. Az uralkodó osztálynak a fennálló viszonyok, azaz saját érdekének védelmében az intézmények kiterjedt hálózata áll rendelkezésére ahhoz, hogy a konform magatartású személyek visszajelzései révén 1. megerősítse a normaszegés tényét, 2. minősítse, klasszifikálja, diagnosztizálja a szóban forgó cselekményt és 3. megbüntesse, „reszocializálja”, illetve megfelelő „gyógykezelésben” részesítse a normák megszegőit. Ezek a szankciók és diszkriminációs intézkedések oly mértékben meg-

¹ H. S. Becker: *The Other Side. Perspectives on Deviance*. New York, 1964., K. T. Erikson: *Notes on the Sociology of Deviance*. Social Problems, 1963. Vol. 9.

változtatják a deviánsnak mondott személy társadalmi helyzetét, hogy az mindenképpen sokkal rosszabb és kilátástalanabb lesz, mint volt előzőleg.

A helyzet rosszabbodását mindenekelőtt az idézi elő, hogy a diszkriminációs intézkedések életbeléptetésével a stigmatizált személyt hosszabb vagy rövidebb ideig kiszakítják megszokott környezetéből, s ezáltal személyi kapcsolatformái tovább gyengülnek. De ha nem is kerül sor elszigetelésére, az egyéb szankciók alkalmazása is együtt jár a környezet morális megvetésével és a diszkriminált személy kiközösítésével. A személyi kapcsolatformák megváltozásával, rosszabbodásával egyidőben és ezzel szoros összefüggésben, megváltozik a deviáns személy önmagáról alkotott képe is. A minősítést és a kiközösítést követően nem marad más hátra, mint hogy a devianciájára vonatkozó társadalmi „forgatókönyv” szerint éljen, ennek megfelelőképpen gondolkozzon, érezzen, s hogy be-fussa deviáns „karrierét”. Mint deviáns óhatatlanul kapcsolatba kerül és sorsközösséget vállal azokkal, akik, hasonló viselkedésből kifolyólag, hasonló minősítésre tettek szert. Szinte észrevétlenül egy deviáns csoport tagja lesz, mely csoport „érettebb”, tapasztaltabb egyedei mint „kezdőt” átsegítik a szankciókat követő identitászavaron és válsághelyzeten, könnyűszerrel rábírva arra az életformára, amit a csoport tagjai már szinte minden vonatkozásában ismernek, bizonyos fokú védelemre is szert téve így az újabb szankciókkal szemben.

Visszatérni a konform életformához innen már nagyon nehéz. Nemcsak azért, mert most már a deviáns személynek a deviáns személyekhez fűződő kötődései lesznek az egyén magatartásformáló kapcsolatai, hanem mert az ún. reszocializáció társadalmi esélyei objektíve is nagyon csekélyek. Maga a reszocializáció gondolata is olyan elmékben született meg, amelyek a társadalmi és személyi vetületeit tekintve egyaránt problémás-sá váló emberi magatartásformákat kizárólag a „szocializáció eredménytelenségének” tekintik.

E naiv moralisták alól Merton egyébként régen kihúzta a talajt, bebizonyítva, hogy: 1. a deviáns viselkedést *ugyanazok* a társadalmi erők és mechanizmusok hozzák létre, mint a normáknak megfelelő konform viselkedést. A deviáns viselkedés specifikuma tehát nem az, hogy különleges szociológiai szabályszerűségek idézik elő, hanem hogy az általános társadalmi szabályszerűségek sajátos aránybeli és térbeli hatása fejeződik ki benne. 2. Hogy a deviáns viselkedés nem tekinthető a konform viselkedést biztosító mechanizmusok melléktermékének, vagyis a deviáns magatartásforma nem afféle „selejt terméké” a szocializációért felelős mechanizmusoknak, hanem megvan a saját funkciója és célszerűsége a társadalmi rendszer egészének zavartalan működésében.²

Mivel a deviáns magatartásformák meghatározott társadalmi struktúrákon belül stabilizációs szerepet látnak el, hiú ábránd gyors és hatékony

² Vö.: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1974. 30. old.

felszámolásukról álmodozni. A deviáns jelenségek rendszerstabilizáló funkciója egyrészt abban rejlik, hogy a deviáns személyek, mindenekelőtt saját rováskra, tüneteik révén megkísérlik semlegesíteni azokat a megélt, de cselekvési szinten fel nem oldható társadalmi ellentmondásokat, amelyek egyébként az uralmi viszonyokkal való (konfrontálódást elkerülhetetlenné tennék. Másrészt a deviáns személyek viselkedésének megbélyegzésével és büntetésével mindenki számára egyértelművé lehet tenni az érvényben levő normákat. A deviánsok kiszűrése, stigmatizálása és szankcionálása jelenti a norma kontrollját.

Furcsa, paradox helyzet áll így elő. Bár a deviáns személyek szimptomáik révén rendszerstabilizáló szerepet látnak el, hiszen az uralmi viszonyokkal való konfrontálódás helyett inkább saját lényüket nyomorítják meg, mégis mély ellenérzéseket váltanak ki magukkal szemben a társadalom konform tagjai részéről. Ennek az ellenérzésnek, sőt ellenségességnek az oka részben viselkedésük szokatlanságából fakad, részben intézményesen táplált. Mivel az atomizált társadalmakban a konform személyek helyzete is alapvetően bizonytalan, hiszen formális kapcsolataik révén idegenek maradnak egymás számára, érdekviszonyaik tisztánlátása híján mindenkiben ellenséget szimatolnak, rosszhiszeművé válnak, és bizalmatlanok lesznek egymás irányában. Ez az ártó szándéktól való félelem feszül a szokatlan, nem mindennapi viselkedés elutasításában is. Ám sokkal jelentősebb ennél a társadalom kontrollszerveinek az a tendenciája, hogy az adott gyakorlati viszonyokból származó feszültség és ellenségesség legfőbb forrásaként a deviáns személyeket tüntesse fel. Ezek a szerencsétlen, emberi kapcsolataikban legkiszolgáltatottabb, következképp legtehetetlenebb személyek lesznek kárhóztatva mindazért a frusztrációért, amit az emberek valójában egészen más okokból kifelőlyog kénytelenek elszenvedni. A társadalom kontrollszerveinek célja és érdeke, hogy a köznapi gondolkodást megingathatatlanul átjárja az a meggyőződés, hogy a deviáns személyek „teszik tönkre” és keserítik meg mások életét, hogy a társadalom kizárólag az ő „patológias lényük” miatt diszfunkcionális. Mert, ha e meggyőződéstől átítatva kellő megvetéssel és ellenségességgel viszonyulnak e voltaképpen szerencsétlen és ártalmatlan réteghez, az uralmi viszonyokat jelentős mértékű feszültségtől lehet tehermentesíteni. Ha ez az ellenségesség nem lenne, írja C. Chapman, ha a köztudat a deviánsokra valóságbeli helyzetünknek megfelelően tekintene, s nem úgy, mint „ösztoneikben megzaboláztan”, „kóros késztetéseiktől” hajtott, önmagukra és másokra csak veszélyt és szerencsétlenséget hozó emberekre, az életformából és a konfliktusok állandósulásából fakadó feszültség és indulat könnyen fordulhatna azok ellen, akik az adott viszonyok, életforma, normák stb. fenntartásában érdekeltek és felelősek.³

³ Lásd Dušan Kecmanović: *Između normalnog i patološkog*. Beograd, 1979. 106. old.

A deviáns személyek helyzete ezért összességében megoldhatatlannak látszik a társadalom strukturális viszonyainak megváltoztatása nélkül. Nem meglepő, hogy az elmeosztályokon, büntetőintézetekben stb. folyó reszocializációval kapcsolatos tapasztalatok mindinkább arról győznek meg bennünket, hogy a hagyományos „korrekciós módszerek” és eljárások inkább erősítik a devianciát, mintsem hogy mérsékelnék a tüneteket, és az átnevelés helyett éppen a deviáns identitás felé terelik, a deviáns „karrier” befutására kényszerítik a problematikus viselkedésű embert.⁴

KRITIKAI SZÁMVETÉS

A nonkonform magatartás pszichológiai értelmezése során oda lyukadtunk ki, hogy jóllehet az ún. „szocializációs hibák”, valójában az egyén interperszonális helyzetéből fakadó s már világrajöttével beinduló kölcsönhatások és viszonyulási módok a személyiségben a statisztikai átlagtól eltérő pszichológiai mechanizmusokként jelenhetnek meg, ezek a mechanizmusok a pszichológiai homeosztázis szempontjából a személyiség normális reakcióinak tekinthetők. Éppen ezért, az egymástól szükségképp eltérést mutató, a személyi kapcsolatformák sajátosságain alapuló viselkedési sémákkal kapcsolatban a „normális” és „nem normális” kategóriapár pszichológiai szempontból nem alkalmazható. Éppúgy nem alkalmazható, ahogyan a „beteg”, „kóros”, „patológiás” stb. minősítés sem, lévén, hogy az effajta diagnózis nem a pszichológiai állapot specifikumait tartja szem előtt, hanem meghatározott társadalmi érdekeknek, ideológikus szempontoknak hivatott érvényt szerezni. Ha maga ez a minősítés problematikus is, fenntartással és kritikával ugyan, de egyelőre használni kényszerülünk ezeket a fogalmakat, hogy könnyebben nyomon követhető legyen, miről is van szó.

Alapjában véve ugyanerre a felismerésre vezet bennünket a devianciakutatás következetes végigjárása is. Normális és deviáns között elméletileg, tudományos értelemben, nem lehet határt húzni. Nem mintha az egyéni különbségek nem lennének kimutathatóak, vagy a differenciálódás nem volna nyomon követhető. Evidens, hogy bizonyos személyiségtípusok, amelyek az adott szociális rendszer szempontjából funkcionálisak, kedvező visszajelzéseket nyernek. Ezek a visszajelzések megerősítik a „sikeresen szocializált” embereket pszichés habitusukban, akik így, egyre erősödő identitástudatuk mellett, megtalálják a számukra optimális teret és szerepet a társadalmi életben. Míg más, az adott társadalmi viszonyok szempontjából látszólag diszfunkcionális, valójában sokkal inkább a bűnbak szerepére kényszerülő magatartásformák a társadalom kontrollszervei részéről kedvezőtlen visszajelzéseket kapnak. A kedvezőtlen visszajelzések mellett általában diszkriminatív intézkedésekre is sor kerül,

⁴ *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1974. 42. old.

melyek következtében az ilyen személyek elszigetelődnek, identitásválságba kerülnek, érzelmileg dekompenzálódnak, és erő kifejtéseikben szétforgácsolódnak.⁵ Ezekből lesznek a deviánsok.

Ideológiai részrehajlás nélkül a szociológia nem vállalhatja magára ennek a differenciálódásnak és a vele kapcsolatos minősítő eljárásnak az elméleti áthidalását. Vagy, ha mégis, úgy tudomány helyett apologetikává válik. Vonatkozik ez a devianciakutatásban érintett valamennyi más szaktudományra is. Ennek az apologetikus szerepvállalásnak a megkerülésére nincs más mód, mint hogy vállaljuk elméleti előfeltevéseink és alkalmazott értékrendszerünk folyamatos kritikai felülvizsgálatát. S annál inkább szükségünk van a társadalmi valóság eme vonatkozásainak kritikai felülvizsgálatára, mert, mint ahogyan Mátrai László írja egy helyütt, ezeknek a kérdéseknek, az emberi magatartásra vonatkozó „jónak” és „rossznak”, „normálisnak” és „kórosnak” a megítélése az emberi lét alapkérdéseit érintik. Mellékes és esetleges összefüggéseket, látszatrelációkat tárhat fel a pszichológia és a szociológia, ha a felelősségvállalás alól megpróbál kitérni. A deviáns jelenségekkel kapcsolatos adekvát látásmód lehetővé teszi számunkra, hogy felismerjük a társadalom „szerkezeti vagy konstrukciós hibáit”.⁶ Hiszen a normasértő jelenségek elemzésével, rejtélyeik megvilágításával az adott struktúra legfájdóbb „titkát” vonjuk vállatára.

E kritikai számvetés első lépésénél is nyilvánvalóvá válik, hogy a látszat és a látszat fenntartására irányuló tendenciák ellenére a deviáns személyek nem a társadalommal való szembenállást képviselik. Ellenkezőleg. Az uralmi viszonyok megőrzése, fenntartása szempontjából éppen hogy a legmesszebbmenőkig felhasználható (és felhasznált) emberanyagot jelentik. Mint Dušan Keomanović írja, a bűnözők, neurotikusok, kábítószér-élvezők, prostituáltak, elmebajosok és öngyilkosok serege jelenti a társadalmi változások szempontjából a „legveszélyelenebb”, a *legkevésbé forradalmi réteget*.⁷ Számarányukból így akár a társadalmi fejlődés dinamikájára is következtethetünk, amennyiben a deviáns jelenségek számanak jelentős mérvű megnövekedése annak a jeleként (is) értelmezhető, hogy a társadalmi konfliktusokból származó feszültség csökkentése, semlegesítése a merev struktúrákhoz igazodik, vagyis hogy strukturális változásra, az érdekkonfliktusok *reális megoldására* s vele az emberi viszonyok átrendezésére nincs igazán lehetőség. De helytálló az is, ahogyan Kolozsi Béla fogalmaz ebben a kérdésben. A devianciák jelentik azt a mindenkori árat — írja —, amit az adott struktúrának kell fizetnie azért, hogy az

⁵ Lásd Kolozsi Béla: A deviáns jelenségek vizsgálatának néhány szociokulturális szempontja. In: *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarok köréből*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1980.

⁶ I. m.

⁷ Lásd Kecmanović, i. m.

emberek az érvényben levő normákat betartsák, illetve, hogy a társadalmi intézmények, „szektorok” a rájuk rótt funkcióikat elláthassák.⁸

A kritikai számvetés újabb lépéseként le kell számolnunk azzal a magasztos eszmével, hogy a modern társadalmak embere milyen hatalmas, erős, legyőzhetetlen. A deviáns jelenségek tüzetesebb körbejárása csúfot új ebből az eszményből. Rádöbbsent arra, hogy a racionális ember lélekleben milyen törékeny, hogy a racionális élet, amire a szüntelen (ön)tömjénezéstől a legostobább ember is oly büszke, tele van ésszerűtlenséggel, hogy a racionális társadalom milyen embertelen.

Folytathatnánk a sort, de itt most nem ez a célunk. Inkább arra a kérdésre kell még választ adnunk, hogy, tekintettel a sok bonyolult és megoldatlan kérdésre, ami a deviáns viselkedéssel kapcsolatban felmerült, s hogy pszichológiai szempontból, mint mondtunk, „kóros reakciókról”, „patológias személyiségről”, „mentális betegségekről” stb. milyen nagy fenntartásokkal lehet csak beszélnünk, egyáltalán létező problémakör-e az, amit itt tárgyalunk. Más szóval, problémás magatartások-e azok, amelyekről fentebb annyi szó esett?

Természetesen ezek csak afféle szónoki kérdések. Hiszen mindaz, amit a korábbiak során kifejtettünk, egyáltalán *nem implikálja*, azt, hogy a nonkonform magatartásformák jelentős része, mind egyéni, mind társadalmi szempontból, nem jelentene reális problémát, nem tartalmazna az elméleti kutatás és a társadalmi praxis számára egyaránt megoldást sürgető kérdéseket. Így például a már több ízben is felsorolt deviáns magatartásformákat, mint az alkoholizmus, a kábítószer-élvezés, a bűnözés, a szexuális zavarok, a neurózisok, az öngyűlkosság és az elmebajok, mindkét vonatkozásban vitathatatlanul problematikusnak kell tartanunk. Csak éppen az nem mindegy, hogy milyen szempontból, milyen alapállásból tartjuk őket azoknak.

A KÓROS MAGATARTÁSFORMÁK TIPOLOGIÁJA

E téren talán még Jaspers fogalmazza meg a leginkább elfogadhatónak látszó megoldást.⁹ Jaspers szerint az egyes magatartásformák pszichológiai szempontból vett problematikusága azzal áll összefüggésben, hogy szenvedéssel járó állapotként jellemezhetőek. Szenvédést jelentenek a tünethordozó egyén és szenvédést a környezet számára, családtagoknak, hozzátartozóknak. Mint általános irányadó elvre hivatkozhatunk ugyan a szenvedésre, pszichológiai szóhasználattal: intenzív frusztrációs élményre, de ennek alapján sem lehet az embereket egyértelműen diagnosztizálni. Sok minden szolgálhat ugyanis szenvedés forrásául, amit sem a környezet, sem a pszichológia nem hajlanó veszélyállapotként elfogadni. És

⁸ Kolozsi, i. m.

⁹ Jaspers, i. m. (lásd előző számunk)

fordítva, frusztrációs hiányállapotának kompenzálását az egyén éppen hogy euforikus boldogságként élheti meg — a kábítószer-élvezéstől, szesz-fogyasztástól a szexuális elhajlásokon keresztül a mániás elmezavarokig sokféle formája lehet ennek —, ám annál inkább szenvedhet ettől az állapottól az egyén környezete, és a pszichológia is a személyiség válságtüneteit látja benne.

Sokan ezért a kóros személyiségállapotok meghatározásához a szubjektív véleményeknél szilárdabb támpontokat keresnek. Kecmanović például az ellenkező végletbe esik. Társadalomontológiai szempontokat vet fel. Megítélése szerint egy magatartásformát akkor tekinthetünk kórosnak, ha ez a magatartás ontológiai szempontból ellentétben áll az ember önmegvalósításával, ha gátolja az ember lényegi erőinek megnyilvánulását.¹⁰ Ez a meghatározás a „parciális megoldások” és az ember „lényegi szükségletei” mögött gondolatilag egy fikatív, azaz társadalmi természetéből megfosztott emberre támaszkodik. Márpedig a konkrét hús-vér emberek mindig az adott társadalmi struktúrának s azon belül sajátos helyzetüknek megfelelő magatartásmintákat és pszichológiai hajlamokat alakítanak ki, ami alapvetően meghatározza természetüket és szükségleteiket. Tőlük tehát az ún. „lényegi szükségletek adekvát kielégítése” aligha kérhető számon valamilyen elvont embereszmény és történelmi hitvallás nevében.

Persze bizonyos vonatkozásban mégis szó eshet általánosnak tekinthető emberi szükségletekről, pontosabban azok kielégítésének megghiúsulásáról. A lényegi kérdés ezzel kapcsolatban így hangzik: Mi váltja ki azt az intenzív szorongást, amit az egyén személyiségének sajátos jelleget kölcsönző, önmaga és/vagy mások számára szenvedést okozó reakciókkal kényszerül kompenzálni? Önmagunkat ismételjük, ha a korábbiakkal összhangban azt állítjuk, hogy ennek a nagyfokú és tartós szorongásnak a forrása az egyén interperszonális viszonyainak, emberi kapcsolatainak alapvető megoldatlansága. Más szóval, az egyén társadalmi kötődéseinek bizonytalansága, a „köldökzsinór” elvékonyodása, elhalása váltja ki és állandósítja azt a frusztrációt, melynek következtében az idegrendszer folyamatos megterhelés alatt áll. Illetve, hogy ettől a megterheléstől, az életfunkciók szempontjából veszélyes intenzitású izgalmi állapottól az egyén megóvja magát, olyan *viszonyulást* alakít ki mások iránt, amely révén eliminálni tudja valamelyest szorongását. A szorongás eliminálásának, mint a másokhoz, a nélkülözött és mondvacsinált közösséghez való sajátos viszonyulásnak a sokféle formája figyelhető meg a deviáns magatartásformákban.

Hogy mikor, hol s milyen formát ölthet ez a viszonyulás, annak természetesen meghatározott társadalmi lélektani feltételei vannak. Különböző társadalmak strukturális sajátosságaitól függően eleve különböző szereprepertoárokkal rendelkeznek. Felkínálják a válsághelyzetbe kerülő

¹⁰ Kecmanović, i. m.

emberek számára a deviáns alternatívákat. A toleranciától, illetve az alkalmazott szankcióktól függően ugyanakkor lehetőség nyílik átcsoportosításukra is, arányuk megváltoztatására. S ahogyan megváltozik a túrt és kevésbé túrt viselkedések köre, megváltozik az a szféra is, amelyben a konfliktusok sűrűsödnek, hol kisebb, hol nagyobb súllyal nehezedve az igazságszolgáltatásra, egészségügyre stb.¹¹

De lássuk, melyek is azok a magatartásformák, amelyek, eltérő s változó arányuk ellenére, általában nyomasztó gondként nehezednek a modern társadalmak emberének életére és a megfelelő intézményekre. A deviánciakutatás minden különösebb rendszerezési elv nélkül az alábbi csoportosítást alkalmazza ezen a téren:

- alkoholizmus és narkománia
- neurózisok, pszichózisok
- bűnözés, antiszociális magatartás
- szexuális zavarok és
- öngyilkosság.

Ez a csoportosítás, éppen a rendszerezési elv hiányával, azt a látszatot igyekszik kelteni az emberekben, hogy itt, lényegüket tekintve, egymástól merőben különböző megnyilvánulási formákról van szó, amelyek ekként tulajdonképpen más-más „kór” kifejeződései. Valójában lehetséges ezeknek, az egymástól formai vonatkozásban egyébként valóban eltérő magatartásformáknak olyan csoportosítása is, ami a megtévesztő látszat ellenére felfedi a közöttük levő szoros összefüggést. Nemcsak társadalmi gyökereiket tekintve, hanem pszichológiai vonatkozásukban is.

Hogy milyen irányt vesz a személyiség fejlődése, az, mint mondtuk, alapvetően a személyi függőségi viszonyokat leképező neurális modellrendszer ingerszervező sajátosságainak a függvénye. Az ily módon létrejövő, nevezzük így: „idegrendszeri típus”, elvileg már előlegezi azt, hogy a stresszreakció fokozódásával a későbbiek során milyen kóros reakciókra lehet számítani. Az extravertáltakra jellemző expresszív viselkedés például már önmagában véve szorongáscsökkentő hatású. A cselekvési szinten kifejezésre jutó kötetlenebb, gátlástalanabb megnyilatkozások ugyanis az idegrendszer tehermentesítését szolgálják. Az introvertáltaknál viszont a cselekvési gátoltságból fakadóan a szorongás kognitív feldolgozásra vár, és elsősorban élményszinten reprezentálódik. Ez az összefüggés azt jelenti számunkra, hogy az extravertált személyeknél tartós és intenzív frusztráció mellett mindenekelőtt a viselkedés szintjén megnyilvánuló extrémítások várhatóak: kriminalitás, alkoholizálás, szexuális kilengések stb. Az introvertáltaknál ezzel ellentétben a stresszreakció fokozódása az érzelmi életre fejt ki romboló hatást, ami általában együtt jár sajátos tudatállapotok kialakulásával. Leggyakoribb körképként így a neurózis különböző formáira, kényszerességre, fóbiákra, hipochondriára, illetve sú-

¹¹ Kolozsi, i. m.

lyosabb kedélybántalmakra: depresszióra, pszichózisokra, öngyilkosságra lehet számítani. Az olyan személyeknél viszont, akikre nem jellemző az élményszintű szorongás, de extravertált jegyeikben is gátoltak, deviáns viselkedés helyett hisztériás és pszichoszomatikus tünetek megjelenése várható.

Az indulati élet szabályozása szempontjából megkülönböztethetjük tehát a

- viselkedési extremitásokban, az
- élményszintű szorongásban és a
- vegetatív stresszreakciókban

megnyilvánuló személyiségkárosodásokat. De minthogy az extravertió—introvertió „keveredési aránya”, tendenciája végtelenül sokféle változatot kínál, ezt az elvi felosztást gyakorlati diagnosztikai célokra csak nagy megszorításokkal lehet használni. Arra azonban mindenképpen jó, hogy a kóros magatartásformák megkülönböztetése szempontjából lehetővé tegyen számunkra egy olyan felosztást, ami, alapelveit tekintve, visszautal e magatartásformák kialakulásának társadalmi és lélektani vonatkozásaira. Természetesen emellett számos más, nem kevésbé lényeges tényező szerepét is kiemelhetnénk a deviáns személyiségreakciók kialakulásában. Ha mi mégis a szorongásfeldolgozás jellegére fektettünk itt legnagyobb hangsúlyt, ez szorosan következik mindabból, amit az idegrendszer izgalmi nivójának szabályozásával, illetve magával a pszichológiai típusképződéssel kapcsolatban korábban mondtunk.

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

METSZŐPONTBAN

Utasi Csaba: *Vonulni ha illón*. Forum, Újvidék, 1982.

A kritikus számára saját alkotói kételyei és problémái azonos értékűek, jelentőségűek a prózaírók s költők alkotói dilemmáival, kérdéseivel. Elengedhetetlen, hogy a műveket elemző, könyveket értékelő, mesterségbeli problémákat megvilágító, írói szándékok és megvalósulások arányát vizsgáló kritikus ne írjon magáról a kritikáról, ne töprengjen a kritikairás értelmén, célján, módszerein vagy eszközein. Az igazi kritikus számára írni mindig annyit jelent, mint *vallani*. A különbség „mindössze” annyi, hogy az író maga talál rá anyagára, élményeire, tárgyára, a kritikus viszont hozott anyagból dolgozik; mások művei által mutatkoznak meg.

Utasi Csaba tanulmány- és kritikagyűjteménye, a *Vonulni ha illón*, a közvetett alkotói vallomás fontos, értékes és példamutató könyve, melynek bemutatását, bírálatát óhatatlanul is a kritikáról vallott nézeteinek számbavételével kell kezdeni.

— Hogyan írjon — a kritikus — értelemmel és értelemhez szólón olyasmiről, ami erendően emocionális karakterű, s amit az elme hideg fénye el nem érhet és át nem járhat soha? — olvassuk Utasinak a kritikairó Szirmai Károlyról készült tanulmányában. A kérdés felvetése, megfogalmazásának módja eleve magában foglalja a választ is. Utasi feleletét, azt, amit sankítottan ő sem itt, sem másutt, ahol a kritikáról ír, nem mond ki, de amelyre az egész könyv, s általában Utasi kritikus habitusa, kritikái jelenthetik a választ.

Utasi Csaba *elemző* kritikus. A műveket vizsgálja s nem a körülményeket, nem az esztétikán túli, kívüli összefüggéseket keresi. Ugyanakkor azonban nem menti fel önmagát az értékelés, a véleménynyilvánítás nehéz, áldatlan feladata alól sem. „Az elmúlt évtizedben — írja *A Lola-versektől a Gerilladalokig* című remek (fél)portré bevezető részében — egyfelől kiváló tanulmányok születtek költőink műveinek időszerűségéről, filozófiai, etikai üzeneteiről, másfelől pedig (...) nélkülözhetetlen dolgozatok jelentek meg egy-egy költőnk versbeszédének sajátosságairól, szervezetségéről, esztétikai hírértékeket hordozó szerkezeti elemek funk-

cionálásáról, anélkül azonban, hogy az interpretálás és a leírás mellett sor került volna az értékelés műveletére is.” Az a kritikus magatartás, amely a művek mellett haladva próbál szólni a művekről, idegen Utasi-tól, irtózik az önmagával, eszközeivel, módszereivel tüntetően elégedett kritika (kritika?) narcizmusától. A kritikának szerinte *metszenie* kell a művek, ahogy a Tolnai-írásban áll, a „versek világát”. Nem következik azonban ebből, hogy Utasi abszolutizálja, irodalomfölöttivé emeli a kritikát. Ismeri ugyanis a kritika „nyomorúságának” nyugtalanító kérdéseit is. Ahogy az *Avantgarde és művészetfejlődés* fontos, nem véletlenül a könyv élére szerkesztett tanulmányában, mintegy önmagának is, megfogalmazza: „A kritika ugyanis értékelő-magyarító természetéből következően újra meg újra megkísérli ‚lepárolni‘ az irodalmi művek esszenciáját, ám az esetek többségében rá sem dőbben, hogy az esszencia után kutatva szétrombolja a forma és a tartalom megbonthatatlan egységét, vagyis eleve lezárja maga előtt az esszencia felé vezető utat. Akár impresszióit, akár eszméit választja elsődleges mércéül, megtépázza a mű belső egységét, s elkerülhetetlenül tárggyá redukálja az alkotást...” Mi ez, ha nem az irodalom nagymértékű becsülése, szeretete?! Az, amit Utasi a különféle, az övétől lényegesen eltérő kritikai módszerektől is elvár, feltételez. Amikor viszont elégtelennek, egyoldalúnak találja a megideologizálás szándékát mutató vagy kizárólag a szerkezeti elemekre korlátozódó vizsgálódást, ezeket azért marasztalja el, mert „a mű kimeríthetetlen totalitásának csak egy dimenzióját” tárják, tárhatják fel. Az elemző-értékelő módszert is feltehetőleg azért választotta, mert érzése és tapasztalata szerint „mélyrehatóbban” tudja felfedni, megmutatni az irodalmi mű belső összefüggéseit, immanens értékeit. De azt sem szégyelli, hogyha ez nem sikerül. Jó érzéssel tapint rá például Bognár Antal *Textüijának* jellemzőjére, amikor „esztétikai értékét elsősorban a nyelv strukturálásának módjára”-ban látja, de saját elvárásainak „kaptafáival” magyarázza, igazolja, hogy a kötet novelláinak ezt a sajátosságát képtelen kellően méltányolni. A megtorpanás bevallása mintegy bizonyítéka lehet annak, hogy Utasi számára az irodalmi művek mérlegelése nem végezhető el „holmi objektív kritikussággal”, gépiesen, lelketlenül. „A kritika — írja a kötet egyik legfontosabb bírálatában, amely a *Különös ajándék* című novella-antológiáról jelent meg —, eszköztáratól és felkészültségtől függetlenül, mindig egyéni hozzáállásról is tanúskodik, melynek »objektivitásáról« vagy »szubjektivitásáról« végső fokon nem az alkotói hiúság dönt, hanem a műveket és bírálatokat egyaránt megrostáló idő. Ennek belátása azonban korántsem a teljes viszonylagosság felé sodorja a kritikust, ellenkezőleg kockázatvállalásra, nyílt szembenézésre ösztönzi...” Ez az önmagával és a művel szembeni *nyitottság* az Utasi-féle kritikátról legszilárdabb pontja, igazi fedezete. Ilyen alapállás látván a hibák felemlítése, a művek részleteinek vagy egészének elutasítása semmiképpen sem nézhető holmi kritikus alkádkösködésnek, öntetszelgő

levágási mániának, ahogy tájunkon a „negatív” kritikát tekintik. A kritika ugyanis „ha nem húz határvonalat, ha vonalkodik rámutatni a költői megtorpanásokra és zsáknutcsákra”, semmiképpen sem tesz jó szolgálatot sem a műnek, sem az irodalomnak. És Utasi becsületére váljék, hogy ezt épp a vele közös nemzedékbe tartozó Tolnai Ottó első költői korszakát elemző-értékelő tanulmánya bevezető soraiban érzi fontosnak közölni, de semmiképpen sem azért, hogy ily módon a kritikus biztos fedezékbe vonulhasson, szépen megfogalmazott érveinek bástyája mögül lődjön mérgezett nyilait, hanem mert a kritikát a műre és az olvasóra vonatkoztatva tartja fontosnak, lényeges eligazító instrumentumnak: „Az árnyoldalokról — írja ugyanebben a tanulmányban —, a felemás eredményekről hallgató kritika (...), melynek hatványozott ízlésformáló ereje is lehet, közvetve azt sugallja, hogy a modernség fogalma mű-távolsban is az esztétikai minősítés eszköze lehet, s ily módon akarva-akaratlanul gátolja a költészet egyébként sem könnyű felszívódását egy szélesebb olvasóközönség körében.” Ebben nemcsak az figyelemreméltó, hogy a kritika felelőssége fokozódik, ha ún. modern műveket vizsgál (Utasi, ismerve például Tolnai- vagy Ladik-írását, valóban nem érheti a modernekkel szembeni megalkuvás, elnézés vádjá), hanem a kritika funkciójának megjelölése is lényeges mozzanat. Hogy „ízlésformáló”-nak kell lennie, és segítenie kell a művek befogadását, „felszívódását” — megértését. Ha elemez, ha értékkel, minősít, akkor ezt nem önmaga szóalkoztatására, nem is megátalkodott fontoskodásból teszi, hanem abból az áldatlan ütközösserepből adódóan, ami kiosztatott neki: írók és olvasók, művek és befogadók között jelölve ki helyét.

Hogy a kritikus, adottságaitól és lehetőségeitől függően, minél teljesebben megfeleljen a kritikával együtt a bírálót is közties szerepbe kényeszerítő konvencionálnak, Utasi szerint semmiképpen sem engedheti meg magának a mellébeszélés kényelmét és azt a felelőtleniséget, hogy ne alakítsa ki saját mércéinek rendszerét. Ez utóbbi miatt rója meg a kritikafő Herceg Jánost. Szirmai és Juhász Gézárt viszont a másról beszélés jogos vádjával illeti. Szirmai terjedelmes betétek kritikába iktatásával futtatva ködben veszteglő valkvágányokra bírálatait, „patetikusán” szárnyaló ujjgyakorlatait végezve elfeledkezett arról, hogy a „szóban forgó műről” mondjon valamit. Utasi nem mondja ki, de nyilvánvaló, hogy sokkal súlyosabb kritikusi véték, amit például Juhász tesz, amikor a könnyebb, kényelmesebb megoldást választva nem vállalkozik — Zalkány összegyűjtött versei kapcsán — a kegyetlen szólkimondásra, inkább vállalja a „másról beszélés kálváriáját”.

Utasinak önmaga és kritikus társai iránti igényei után, szükségszerűen következik annak a számbavétele, mit vár, kér számon a költőtől és prózaíróktól.

Az *Ami nincs* című verseskötetről írva már az első mondatban „boldog” költőnek mondja Jungot, mert „énekelni tudott anélkül, hogy maga

az ének kérdésessé vált volna számára". A mondat második fele láthatóan „átértékelí” a boldog jelzőt, a költőt pedig, „mert önmagától távol” verselt, kiirekeszti a költészet tartományából. Ezt a régi költői attitűdöt ismeri fel a kritikus az *Ami nincs* verseinek egy részében is, ott, ahol a történelmi múltat idéző Jung „távol tartja magát a leírt szituációtól”, ahol „történelmi vázlatokat, tablókát készít, anélkül, hogy a megfestett képekbe, (képletesen, ő maga besétálna”. A „lírai én” távolmaradását a kritikus „feszültség csökkentő”-nek érzi. Amikor viszont „elérkezik önmagához”, lírája úgy válik személyessé, hogy „régóta meglevő távlatai (...) mind határozottabb öneszmélése” folytán verssé csomósdnak.

Varga Zoltán *Hallgatás* című prózakötetéről írva vázolja a szerző útját is, megállapítva, hogy mindennél fontosabb, hogy „az író teljes értelmi-értelmi valójával szövegen belülre küzdje magát”.

A történelmi regényekről írt kritikák előjáró észrevételei között viszont mintegy a művek megítélésének kiindulópontjául jelöli meg annak a módnak a vizsgálatát, „ahogyan — a regényíró — kora létkérdéseitől sem menekülve, epikai struktúrává szervezi élményanyagát”. Mert: „ha az író *nincs jelen a maga idejében*, nem lehet jelen egyetlen más időben sem, így nincs esélye, hogy maradandó regényt írjon”.

Az utolsó mondat árulkodva visszavilágít az írókkal szembeni elvárást jelző többi idézetre, arra, hogy Utasi szerint a maradandó, értésd: értékes irodalmi alkotás létrehozásának és felismerésének feltétele, hogy az író a művén belül legyen, éljen, belülről nyilatkozzon meg. (Nyilván ennek hiányát érezhette, s ezért utasíthatta el Bognár novelláit a kritikus.) Nemcsak a mű világából, hanem önmagából. Így teszi, teheti hitelessé alkotását, önnön íróságát.

Az író autenticitása megnyilatkozását, nyomait keresi Utasi a művekben. Természetesen jól tudva, hogy ennek a követelménynek leglátványosabb jeleit az esztétika szféráján belül kell keresni.

Utasi nemcsak elemző-értékelő kritikus, hanem olyan kritikus is, aki számára a költői eszközök lényeges, elsődleges ismérve, hogy ezek magukon viselik az esztétikai hitelesítés védjegyét. A példák hosszú sorát lehet idézni, amelyekben Utasi ilyen értelemben vail az irodalomról. Az irodalomtörténet-írást, a *Rokonok* kapcsán, azért marasztalja el, mert hirdeti ugyan az esztétikum és eszmeiség „megbonthatatlan egységét”, ugyanakkor azonban „paradox módon mást sem tesz, mint módszeresen feltárja és újraépíti a regény csöppet sem rejtett mondandóját”. Másutt tiltakozik „a művészetet eszközzé nyomorító” pragmatizmus ellen, még ha ez forradalmi vívmányok elismertetését célozza is, „mivel a művészi és forradalmi alkotótevékenység természete alapvető előéréseket mutat”. Ugyanitt, Fejtő Ferenc József Antilla-könyve kapcsán, mondja ki: „Ideje volna hát, hogy végre »esztétikai fordulatok« felől közelítessék meg néhány vendégünk összes József Antilla-tanulmánya.” Komáromi verseit azért

tartja „lila rigmusoknak”, mert a költészet viszonylatában mutatnak alapvető fogyatékoságokat. („Egyetlen olyan komplex képe sincs..., amely rábírná az embert, hogy megálljon, s a kép hírértékének tünkát fürkészsze.”) A *Telep* címmel összegyűjtött Maurits-versek azért maradnak a „költészetben innen”, mert hiányzik az a „biztos pont, amely a széthulló nyelvi anyagot úgy-ahogy összetartja”. Bosnyák ellenverseit, ethoszait az „organikus költői világ” eszközeinek hiánya folytán látja elsősorban csak dokumentumértékűeknek. Deák *Aszály* című történelmi regényének témáját azért tekintni elhibázottnak, mert nem „skínál lehetőséget” a „benne kibomló tudattartalmak művészi megfogalmazására”. Gion regényének (*Virágos katona*) elhibázottságát az „alkotói kompromisszum alkotó” erejében ismeri fel. Burány *Hadjárat* című ifjúsági történelmi regénye azért nem teljes értékű, mert „sokkal inkább történelmi lecke, mint esztétikai megvalósulás”. A kritikáiról Heroeg tévedése, hogy a „művek esztétikai sajátosságai csak másodlagosan érdeklik”.

Utasi viszont — ahogy a találomra kiragadott néhány idézettöredékből is látszik — elsődlegesen a művek „esztétikai sajátosságai” érdeklik. Ezek szálán haladva végzi elemzéseit. Amint azt az a tény is mutatja, hogy kritikáinak nagy része már indításában esztétikai, műfaji kérdéseket vet fel. Ezért látom tévesnek azt a közelítést Utasi kritikus munkásságának megítélésékor, amely a *Vonulni ha illőnt* megelőző kötet, a *Tíz év után*, alapján írt portré vezérfonala. Ebben Bosnyák István szerint Utasi „a mű alkotás jellegének — esztétikájának — megragadásához az alkotásban megnyilatkozó szellemi magatartásformák — etika — felől közelít és jut el”. Holott Utasinál (Bosnyáknál nem) fordított sorrendet kell kialakítani. Mindkét kötet tanulása szerint Utasi kritikáiban, tanulmányaiban elsősorban esztétikai szempontok érvényesülnek, esztétikai-etikai — s nem etikai-esztétikai! — közelítés jellemző rá. Talán az vezette félre a portréíró, hogy Utasi kritikáiból, tanulmányaiból hiányzik a szakmai tolvajnyelv egyoldalúsága, a sterilitás, amit egyesek holmi esztétikai szférával vélnek azonosíthatónak.

A kifejezetten esztétikai jellegű vizsgálódási módszert nem pusztán Utasi érdekében kell hangsúlyossá tenni, hanem azért is, mert a jugoszláviai magyar irodalmi kritika nem bővelkedik kimondottan esztétikai jellegű bírálatokban. Sőt, a kritikák — néhány kivételtől eltekintve — vagy féloldalasra sikeredett formális elemzések, vagy műinterpretációk, vagy pedig ideologizáló könyvbemutatók. Általában hiányzik az a kritikátípus, amelynek Utasi az egyik művelője, amit viszont sem hagyományaink, sem a hirtelen feltárulkozó lehetőségeink nem ösztönöznek egyértelműen. Tény, hogy nálunk könnyen lehet bárki kritikus (költő is, prózaíró is), s ugyanúgy kritikus maradhat, ha már alig néhány próbálkozás után így fogadták el, anélkül, hogy szükségét éreznék vagy számon kérnék tőle szempontjainak rendszerré szerveződését. Azt, ami a *Vonulni ha illőnt* (a *Tíz év után* is!) mindenekelőtt jellemzi. Már csak ennek

tudatosítása érdekében — ezenkívül például a biztos szemű és tollú elemzéseikért, a megalkuvás nélküli értékelésekért, a következetességért, a nyelvi igényességért, mindez a kötet egy-két fölöslegesnek látszó darabja ellenére —, s irodalmunkról való gondolkodás módjának — Bányai kötetei óta erre nem láttunk példát — könyvbe kiteljesedő jellege miatt is érdemes volt vállalnia a Forumnak az Utasi-könyv kiadását, még ha különben nem éppen szorgalmazza kritika- és tanulmánykötetek megjelenését. (Könyvkiadásunk alapján kritikánkat, amelyre egykor olyan büszkék voltunk, alig létező, csenevész műfajnak vélhetnék az avatatlanok!)

Jókor (talán még jókor?) jelent meg ez a gyűjtemény azért is, mert arra is figyelmeztet, hogy kritikát — hiteles, esztétikailag megalapozott kritikát — írni itt *mást* jelent, mint verset vagy regényt írni. Nem többet, nem is kevesebbet, csak mást. Mert ez egy kis irodalom, belterjes, s az utóbbi időben mintha ismét még belterjesebbé záródna. Itt kritikát írni — Utasi hozzáállásával és érzékenységgel — annyit jelent, mint horizontot nyitni, vagy tévutakat lezárni, de mindenképpen utat mutatni — alkotónak, közönségnek.

Ezt teszi a *Vonulni ha illőn*, amely abban különbözik Utasi előző kötetétől, hogy amikor a szerző irodalmi szeszibilitását bizonyítandó esszék vezették be a kritikákat, ezúttal az irodalomról való gondolkodást bizonyítandó irodalomtörténeti tanulmányok alkotják a kötet első tömbjét. Az esszék lebegőbbek és hevesebbek voltak, s az utánuk következő kritikák ennek megfelelően magasabb hőfokon izzottak, a második kötetet nyitó racionálisabb műfaj, az irodalomtörténeti tanulmányok után következő kritikák viszont higgadtabbak és alaposabbak is a *Tíz év után*-ban levőknél.

GEROLD László

A KRITIKA SZABADSÁGHARCA

Utasi Csaba: *Vonulni ha illőn*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982.

Utasi Csaba nem tartozott, ma sem tartozik a divatos elméletíróink, a gyakrabban idézett kritikuskaink közé. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Utasi egy új bekezdés erejéig sem gyártott kurrens líra-, próza-, kritikaelméleti töredékeket, két évtizedes ténykedése során ugyanis a munka nehezebbjét végezte: szabályos — túlnyomórészt kis terjedelmű — tárgyi kritikai tanulmányokat írt irodalmi jelenségekről, irodalmi művekről. A régieskedő meghatározás ne tévesszen meg senkit, csupán annak a jelzete kívánt lenni, hogy Utasi Csaba a recenzió szabta terjedelmi határokron belül kimunkált egy nemes hagyományokat követő kritikai műfajt, amelynek tényiszteleten alapuló tárgyszerűsége szerencsés módon

ötvöződött a műelemzés és értékelés egyidejű igényével, szükség esetén pedig az irodalomtörténeti összefüggések kibontásával is.

A *Vonulni ha illőn* írója kezdettől fogva, tehát első kötetében, a *Tíz év után* címűben is gondosan őrizkedett a közhelyek, a szólamok hangoztatásától. A műbírálatot nem a kinyilatkoztatás, hanem a műalkotásról való gondolkodás foglalatának tekintette. Irodalmunk ügyét fontosabbnak tartotta annál, hogysem sietős kijelentéseket, messze röppenő általánosságokat mondjon róla; valójában egyetlenegy „szerep”-et töltött be szellemi életünkben, irodalmunk kritikusanak szerepét, ezt azonban maradéktalanul teljesítette is.

Ha a mondottak alapján valaki úgy vélné, hogy Utasi a halvérű, „szakmabeli” irodalmárok fajtájából való, alaposan tévedne. Kötetbe nem rendezett írásai között sem találunk olyat, amelyben gondolkodásától idegen, kiszabott feladatra, az irodalomról való gondolkodás konvenciórendszerére ismernénk.

Mesterkéletlen egyszerűséggel, fétisszavak nélkül beszél az irodalomról.

S rendhagyó módon: egyes szám első személyben.

(*Kritika és személyesség*) *Szóakció II.* című kötetében Bosnyák István azt írja, hogy Utasi Csaba „módszerének egyediségét s e módszer alapvető erőnyeit” nem „az elméleti érdeklődés körében kell keresnünk, hanem másutt”, „Utasi nem az irodalom elmélete, hanem praxisa érdekli elsősorban, ha nem is kizárólagosan”.

Mielőtt újraolvasnánk ezt a megállapítást, érdemes végiggondolnunk a következőket:

1. A vérbeli irodalomkritikusok csak kevéssé bajlódtak a teoria literaria műhelyproblémáival — tudniillik irodalmi ténytiszteleten alapuló, megbízható alapismereteik voltak magáról a „tárgy”-ról. Az irodalomtudomány az egyedi művek vizsgálatától jut el az elvi általánosításig, a műkritika az elvi általánosságok birtokában közelít az egyedi művekhez.

2. Irodalomelméleti előismeretek nélkül lehetetlen műbírálatot írni — csakhogy legkevésbé sem kötelező elméleti előismereteinket egy-egy mű vizsgálata közben leckeszerűen felmondanunk. A konkrét műbírálat ezt nem is teszi lehetővé.

3. Az alkalmazható elméleti alapvetéseket kritikai vizsgálódások sokasága készíti elő. Kritikai mérlegelés híján csak a gazdátlan (kompilációk sora szaporítható. Más szóval: a jó kritika pótolhatatlan szolgálatot tesz mind az élő irodalomnak, mind pedig az irodalomtudománynak.

4. Ennél is sarkalatosabb kérdés: lehetséges-e a jugoszláviai magyar irodalom műveinek, jelenségeinek a teoretikus célzatú rendszerezése? Hosszú évek óta ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy irodalomkritikánk egyre szembeütközőbb formában eltávolodik önmagától: az értékelést a körülményes elemzés, a véleményalkotást az elvont semmitmondás váltotta fel, a műbírálatot az alkalmi és *ad normam* műbölcsélet. — Nem hinném, hogy különösebb szellemi luxus elméleti kérdésekkel foglalkoznunk, de

a mi körülményeink között ez a felemás, választott tárgyától messzemsze elkanyarodó teoretizálás nem más, mint fordított előjelű provincializmus.

5. A jugoszláviai magyar irodalom állaga egyszerűen nem teszi lehetővé az elméleti összegezést. Ma is, változatlanul, talajszinti bajokkal vagyunk elfoglalva: a valamennyire korszerű líraelméletek szempontjából talán négy-öt költőnk négy-öt, kivételesen magasrendű verse vizsgálható, van továbbá néhány olvasható, jó regényünk és novellánk, egyéb tekintetben azonban dilettantizmus és álmodernség honol mindenütt. Elméleti okoskodásainknak tehát — irodalmunk viszonylatában — nincs megbízható értékalapja.

Mondanom sem kell: nem Bosnyák Istvánnal van vitám, hiszen nem ő támasztott *elméletírói* igényeket Utasi *kritikusi* munkálkodásával szemben. Kritikaírásunk újabb gyakorlata s hivatkozásrendszere a ludas a dologban. A műbírálát *értékelő* funkcióját kiiktató s *kötelező tárgyszerűségét* feloldó, színlag magas igényű látszatkritika irodalmi önismertünk teljes csődjével fenyeget. (Az *Új Symposion* 201/202. számában például ezt olvashatjuk egy verseskötettről: „Bámulatos az az önfegyelem, mellyel Sziveri bejárja a valóság, majd a valóságból belső tájakra menekülő, önmagát kereső lélek útját, valamint a visszatalálás lázadásba torkolló kísérletét. És bámulatos az az erőteljes költői látás, és az ebből eredő megnyilatkozás, mely kompozícióba tudja rendezni ezeket a lírai érzéstömböket. Dantei alámerülés egyesül itt baudelaire-i látással és szerkesztéssel.” Az idézet egyébként nem a *Centripetális farok c.* rovatból való.)

De elég erről ennyi. Amit hangsúlyozni kell: ilyen „szövegösszefüggésben” ismerhetjük csak fel, mennyire fontos az, hogy Utasi Csaba irodalomkritikái, tanulmányai teljességgel mentesek irodalmi gondolkodásunk önhipnózisától, vidékiességétől. Utasi írástudói hitvallása és kritikusi magatartása roppant egyszerű, már-már aszketikusan szigorú erkölcsű: irodalmunkat irodalom voltában vizsgálja és minősíti, biztos ítélettel, kompromisszumok és önáltatás nélkül. „A műalkotásokat”, írja, „nem mérlelgethetjük egzaktt tudományos eszközökkel, vagy holmiféle objektív kritikussággal, amiről oly szívesen ábrándozik a modernkori középszer. A kritika, eszköztárától és készütségének fokától függetlenül, mindig egyéni hozzáállásról is tanúskodik... Ennek belátása azonban korántsem a teljes viszonylagosság felé sodorja a kritikust, ellenkezőleg, kockázatvállalásra, nyílt szembenézésre ösztönzi...”

Költészetünket és prózáunkat elmélyült figyelemmel, kritikaírásunkat csak futólag vizsgálja, egy megállapításra azonban érdemes felfigyelnünk: „... az impresszionista kritika ellenében hangoztatott tudományosság-igény... esetenként már-már sikerrel valósította meg mind önmagának, mind az elemzett műalkotásnak teljes mérvű tárgyá tételét”.

Jó volna egyszer s mindenkorra tisztáznunk, amit Utasi régesrég tiszt-

tázott magában: a kritika nem tudomány. Ezt a régi igazságot nem csupán Schöpflin, Komlós Aladár vagy Rónay György hangoztatta, hanem literátoraink kedvenc idézetforrása, Roland Barthes is: „A kritika nem tudomány. A kritika értelmeket tárgyal, a tudomány értelmeket hoz létre. A kritika, mint valamikor mondták, közbülső helyet foglal el a tudomány és az olvasás között: nyelvet ad a tiszta beszédnek, amellyel olvas és beszédet ad (egyebek között) a mítikus nyelvnek, amelyből a mű van és amelyet a tudomány tárgyal.”

(*A kritikus felelőssége*) A *Vonulni ha illőn* hármas tagolású könyv. Első részében a szerző a 20. századi magyar irodalom egy-egy részkérdését, összefüggő második és harmadik fejezetében a jugoszláviai magyar irodalom új jelenségeit, a kötetzáró ciklusban pedig a *Kalangya* irodalmának néhány vonatkozását vizsgálja. E hármas tagolás csupán tematikai jellegű. Utasi gondosan szerkesztett, egységes kritikagyűjteményt állított össze, amelynek szemre elkülönülő részei is szorosan összefüggnek.

Teoretikailag sokféle ágazó a gyűjtemény, Utasi azonban a történeti fejezeteket is kritikai napló formájában írta meg: visszatekintései az irodalomtörténeti kritika módszerével készültek, azzal, hogy minden egyes írásában a *kritikai* közelítésen van a hangsúly.

Utasi Csabának nincsenek regionális irodalmi különmércéi: Adyról, Gelléri Andor Endréről, Móricz Zsigmondról, Németh Lászlóról írt bírálatai tökéletes összhangban vannak a vajdasági tárgyú írásaival. Íme erre egy példa. Az egyik Gelléri-novellában, a *Facipő*-ben „a hős eljut az elfojtások kompenzálásának pillanatáig”, írja, „E folyamat ábrázolásában azonban Gelléri nemigen válogat az eszközökben, már-már a »nagylötytyős indulatokat« idéző túlzásokra ragadtatja magát”. — Százhatvanöt lappal később, Deák Ferenc *Aszály* c. regényét vizsgálva, megállapodik egy otrombán túlzó szövegrészletnél, s megállapítja: „... lehangolóan anakronisztikus, hogy ma, jó néhány évtizeddel Karinthy Móricz-paródiái után még mindig akad magyar író, aki komolyan, hitesen és szorongás nélkül lehorgonyoz a »nagylötytyős indulatoknál«.” (Zárójelben jegyzem meg: Utasi hangja sohasem triviális; a mondataiban felbukkanó Karinthy-idézetek telitalálat-értékűek.)

Ez a felszabadultság s előítélet-mentesség kritikáiban olyan fokú írástudói felelőséggel párosul, amilyenre a mi irodalmunkban kevés példa akad.

Alki maga is írt egy-két műbírálatot a jugoszláviai magyar kultúrának nevezett, füledt és szelldözletlen, mondjuk így: szellemi tartományban, csak az tanúsíthatja, hogy nálunk az irodalomkritikát — a köztudatban — egy paraszthajszál választja el a becsületsértéstől. Egyebek között ezért nehéz nálunk őszinte, nem köntörfalazó bírálatot írni: a mindenkori szerző becsületében érzi megcsúfolva magát, s ha teheti, munkásmozgalmi érdemeit emlegeti fel (megfeledezvén arról, hogy forradalmárok is írhatnak igen rossz irodalmi műveket); a szakmabeliek többsége a front-

vonalak lehetséges alakulását fürkészi; az olvasó „Ez is megkapta a magát!” felkiáltással, megnyugodva visszatemetkezik a sportújságjába.

Németh László írta egykor: nem szenvedheti azokat a kritikásokat, akik a mű rácsorozatán keresztül az író szívét veszik célba. Utasi Csaba legélesebb, legkeményebb hangú kritikáiban sem az író szívét veszi célba; irodalmi művekről mond véleményt, bántó személyes él nélkül. S hogy ismét Németh Lászlóra hivatkozzam: teljesen tudatában van annak, hogy a véleménye szubjektív (másmilyen nem is lehet), ám nagyfokú önfeleggyelemmel igyekszik *nem szubjektív* lenni. Kurta recenzióit is higgadtan, szinte epikai feleggyelemmel fogalmazza meg. Nem törekszik az olvasó érzeimi befolyására, s következetesen a mű egész vizsgálatát tartja fontosnak. Kisebb-nagyobb írói modorosságokat, rutinos ismétlődéseket nem nyújt ki, nem is tekint égbekiáltó hibának.

Gyűjteményének két fejezete pontos kritikák sorozata három antológiánkról (*Gyökér és szárny; Különös ajándék; Sok az eszkimó, kevés a móka*), továbbá Komáromi József Sándor, Zákány Antal, Maurits Ferenc, Bosnyák István, Ladik Katalin, Jung Károly, Gulyás József, Domonkos István, Danyi Magdolna, Juhász Erzsébet, Bognár Antal, Varga Zoltán, Várady Tibor, Dér Zoltán, Gion Nándor, Sinkó Ervin, Bogdánfi Sándor, Majtényi Mihály, Németh István, Dudás Károly, Baranyai Júlia, Deák Ferenc, Gobby Fehér Gyula és Burány Nándor műveiről, ezenkívül pályaképet rajzolva elemzi Tolnai Ottó és Böndör Pál költészetét.

Vizsgálódásainak eredményeit, nem sok fáradsággal, átfogó tanulmányokban összegezhette volna. Hogy mégsem folyamodott ilyen megoldáshoz, több oka lehet. Élő irodalmunk publikálása olyannyira esetleges, olyannyira rendezetlen nélkül, hogy a megjelenő *könyvekre* összpontosító összefoglalásaink csak konstruáltak lehetnek. Utasi az esetleges sorrendben kiadott művekről írt kritikáinak sorozatát nem a művek és művizsgálatok időrendjében, hanem belső összefüggéseik szerint csoportosította.

Következtetéseit és ítéleteit korrigálni nemigen, legfeljebb kiegészíteni, továbbgondolni lehet. Meggyőződésem, hogy ha újabb irodalmunk alakulásának *kritikai* szempontú történetét valaki húsz vagy harminc év múlva meg akarja írni, Utasi műbírálataira fog támaszkodni elsősorban.

Amit hiányolok a könyvből, annyi csupán, hogy az irodalmi utánérzésekre, ártalásokra nemigen van gondolja. Egy sor versünk és prózái kísérletünk „szöveges” előzményeit nem tartja említésre érdemesnek (Gobby Fehér *Szent bolond* c. regénye pl. Déry Tibor *A kiközösítő* c. művének közvetlen szomszédságában íródott). Az írói vállalkozás intencióit olykor nyomatékosabban hangsúlyozza, mint az adott mű értékét vagy buktatóit (Domonkos *Tessék engem megdicsérni* c. verseskötete pl. tagadhatatlanul új irányvétel gyermekköltészetünkben, e versek többsége azonban egy megtalált minta rutinos ismétlése).

Mindenmél fontosabbnak látszik, hogy Utasi Csaba írta meg elmúlt

tíz esztendőnk legjobb kritikakötetét, sutba vágva minden vélt és valószínűs „irodalmi” protokoll-listát, s alkalmat szolgáltatva olvasóinak a fennhangon tűnődésre: hogy miért is szorult az utóbbi években „a pálya szélére”, miért is hallgatott el. Könyvének bizarr címe a meg nem alkuvás, a következetes szellemi magatartás foglalata, antiszthenészi mottoját literátoraink figyelmébe ajánlom: „Legyek bolond inkább, semmint megelégedett.”

HORNYIK Miklós

TUDOMÁNYOS MAGYARÁZAT ÉS ÚTMUTATÁS

(Rehák László: *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982.)

Politika, politikai rendszer — szavak, naponta használjuk őket anélkül, hogy elgondolkoznánk a jelentésükről, jelentésük különféle változatairól. Az emberi társadalom fejlődésével a közösség mind több tagja kerül abba a helyzetbe, amiben korábban csak a kiváltságosok kisebb csoportja volt, hogy beleszólhat a közügyek intézésébe, az adott társadalmi közösség élete, fejlődése kérdéseinek megoldásába; úgy is mondhatjuk ezt, hogy foglalkozik a politikával, megpróbálja érvényesíteni érdekeit a politikai rendszer intézményein keresztül. Hogy ez mennyire sikerül neki, ez a politikai rendszertől, ennek intézményeitől is függ, érthető tehát, hogy a polgároknak a politikai életbe való szélesebb bekapcsolódásával egyre inkább fokozódik az érdeklődés magának a politikai rendszernek, kiépítésének a kérdései iránt is.

E fokozódó érdeklődés kielégítésének a szolgálatában áll Rehák László könyve, a *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*, ami az idén jelent meg a Forum kiadásában. Szükségletet elégít ki, megjelenése mindenképpen hasznos tehát. Jelentőségét csak növeli, hogy eddig magyarul megjelent ugyan már nem egy olyan munka, amely — ha nem is ez volt a fő témája — ilyen vagy olyan formában érinti a politikai rendszer kérdéseit, ezek azonban többnyire fordítások voltak, elsősorban kiemelkedő társadalmi-politikai dolgozóink beszámolóit vagy más munkáit, magyar nyelven megírt ilyen témájú könyvet még nem adtunk ki, viszont a politikai, a tudományos nyelv kialakítása, fejlődése szempontjából éppen ezeknek a munkáknak van különleges jelentősége.

A kötet végén olvashatjuk a szerző Jugoszlávia politikai rendszerére vonatkozó munkáinak jegyzékét, ebből is látszik, hogy Rehák László húsz évvel ezelőtt, 1962-ben jelentette meg a politikai rendszerrel kapcsolatos első munkáit, s azóta mind társadalmi-politikai dolgozót, mind kutatót s mind egyetemi tanárt egyaránt foglalkoztatja a téma különféle vonatkozása. Ennek megfelelően komplex módon közelíti meg a po-

litikai rendszer kérdéseit: a jelenlegi társadalmi-politikai gyakorlat jelenségeinek, folyamatainak taglalásakor hozzáállása nem nélkülözi a szűkebb elméleti alapot, de az elméleti, elvi kérdések tárgyalásakor sem szakad el a valóságtól, a változó társadalmi gyakorlattól, ami tulajdonképpen az elméleti fejtegetések, megállapítások, következtetések próbaköve.

Mint a kötet előszavában maga mondja, a szerző öt fejezetre osztotta könyvét, munka közben azonban (a terjedelem miatt) el kellett állnia egy résztől (a képviselői és küldöttrendszer). Az első fejezet a politikai rendszerre vonatkozó alapvető marxista nézeteket ismerteti, kitér az alapvető fogalmak, a politika, a politikai rendszer megvilágítására, ismerteti a kérdés tanulmányozásában kialakult elméleteket, imponáló magabiztossággal és jártassággal vezeti az olvasót a politikai rendszer úttörőinek nézetei és a hazai politológusok újabb keletű megállapításai között. Egyúttal rámutat a marxista nézeteknek a politika megvilágításában is megnyilvánuló előnyére:

„Az embertől elidegenedett, látszólag függetlenedett társadalmi erőként ható politikai tényezőket a marxizmus a maga valós talajához köti, felfedve emberi és társadalmi jellegüket. Feltárja annak okait is, hogy az általános társadalmi érdekek hordozói miért jelentkeznek külső kényszer alakjában. A marxizmus e téren sem szorítkozik pusztán a tudományos magyarázatra. Tudományosan megalapozott útmutatást is nyújt arra, hogy a győzedelmeskedő munkásosztály milyen körülmények között és milyen eszközök révén szüntetheti meg fokozatosan a maga és minden más osztály számára az elidegenültséget a politika területén is.” (33. oldal)

Megannyi eszköz, tényező, körülmény befolyásolja az elidegenültség megszüntetésének a lehetőségét, a dolgozónak, aki maga is részt akar venni ebben a folyamatban, mindenképpen szüksége van a tudományos magyarázat mellett a tudományosan megalapozott útmutatásra is; ezt a szempontot szem előtt tartotta a szerző is könyve írásakor.

Az alapvető nézetek ismertetése után Rehák áttér a JSZSZK politikai rendszerével kapcsolatos kérdések taglalására, ebben a fejezetben politikai rendszerünk osztálytartalmaról, jellegzetességeiről és az öngazgatási társadalmi-politikai rendszer fejlődési irányzatairól értekezünk. Lényeges jellemzője a jugoszláv szocialista fejlődésnek, hogy a fegyveres forradalom után viszonylag rövid idő elteltével megkezdődött az állam elhalásának folyamata, az állami erőszak helyett egyre inkább társadalmi eszközökkel szabályozták a viszonyok jelentős részét, vagyis a proletárdiktatúra lényege mind demokratikusabb módon valósul meg. Rehák írja:

„A jelenleg érvényes szövetségi, köztársasági és tartományi alkotmányok összességében a társult munka rendszerének alkotmányaként emlegetjük, mégpedig joggal, mert olyan társadalmi viszonyokat rendez át-fogóan, amelyek nem tartoznak a szokásos jogrend kereteibe. E viszony-

rendszerek legalábbis az öngazgatási jog kereteibe tartoznak, amelyek az a sajátossága, hogy jog is meg már nem is az, noha kétségkívül társadalmi magatartási szabályokat tartalmaz és, nem kis mértékben, a társadalmi viszonyokat is rendezzi.” (55. old.)

A harmadik fejezet — további lépés a téma konkretizálása felé — a föderatív berendezéssel, a föderalizmus kérdéseivel foglalkozik, külön részben tárgyalva az autonómia és Vajdaság autonómiájának fejlődési távlatait, a negyedik pedig a társadalmi-politikai szervezetek szerepét, feladatait, programját ismerteti meg az olvasóval, illetve azt, ahogy ezek kifejezésre jutnak Jugoszlávia politikai rendszerének működésében.

Könyve előszavában Rehák azt mondja: „De bármennyire közvetlenül vesz is körül bennünket ez a politikai rendszer, bármennyire merülünk is bele a működésébe, noha működésének és megvalósításának részesei vagyunk, szocialista öngazgatásunk politikai rendszerének elméleti (köznapibb megjelöléssel: elvi) kérdéseiben korántsem mozgunk otthonosan.” Aki ezt a munkát elolvassa, olvastatja, utána otthonosabban mozog a politikai rendszer, az öngazgatási politikai rendszer kérdéskörében. Megismerkedik a rendszer intézményeivel, kialakulásukkal, működésükkel, a nehézségeikkel és a továbbfejlesztési lehetőségeikkel, egy megbízható alapot kap, amire aztán továbbépítheti újabb ismereteit.

A könyv terjedelme eleve megszabta, milyen részletességgel fejthet ki egy-egy kérdést a szerző. Elmondható, hogy politikai rendszerünk időszere kérdései jelentőségének megfelelő terjedelmet és figyelmet szentel, a megfelelő arányok betartása mellett is úgy tűnik azonban, hogy a DNSZSZ helyzetével és szerepével, valamint a Vajdaság SZAT helyzetével foglalkozó rész a legátfogóbb, ezekben a részekben több az eredeti gondolat, a szerző saját vizsgálódásai alapján kialakított vélemény s a szocialista öngazgatás politikai rendszerében való jártasság. A tárgyalta anyag szuverén kezelése itt adja a legmegfelelőbb nyelvi megfogalmazásokat is. Politikai nyelvünk általában (s érthetően) amolyan fordításízű, a sokszor idegenszerű mondat szerkesztés nemegyszer megnehezíti politikai szövegeink megértését. Az említett két részben érezhetjük leginkább, hogy a szöveget magyarul, anyanyelvünkön gondolták át, az egyes jelenségekre, a közöttük kialakult viszonyokra megfelelő szavakat, szókapcsolatokat, szerkezeteket kell találni, s ez még külön, újabb dimenziót ad a szerzői alkotómunkának.

Leginkább itt tapasztalható az az előny, amely a kérdésnek a totalitátsból való megközelítéséből adódik, abból, hogy a kutató-olvasó és a társadalmi-politikai dolgozó a politikai rendszer egyes intézményeinek, vonatkozásainak tárgyalásakor nem néveszti szem elől, hogy a valóságban nemritkán szakadék van egyrészt a kinyilatkoztatott, elfogadott elvek, másrészt a megvalósuló társadalmi gyakorlat között, s az egyes intézményes megoldásokról kialakítandó nézetekhez nem elegendő csak azok programjának vagy a politikai szervezetek határozatainak elemzé-

se (noha nyilvánvaló, hogy ezek kidolgozásakor is figyelembe veszik a társadalomtudományos eredményeket), számba kell venni azt is, az elvi, politikai álláspontok miként valósulnak meg a gyakorlatban, konkrét esetben, hogy a politikai rendszer intézményes formái mennyire teszik lehetővé a dolgozók és polgárok mind nagyobb arányú, mind hatékonyabb részvételét a társadalmi ügyek intézésében, a társadalom életét, fejlődését meghatározó döntések meghozatalában.

Talán ez az, aminek olvasás közben a szükségét érezzük: az értékítéletek kimondása előtt álljon ott az elmélet és a valóság szembesítése, mintegy hitelt adva a leszűrt következtetéseknek.

Egy évtizede múlt, hogy megjelent a *Létünk* első száma. A magyar nyelvű társadalomtudományi folyóirat megindításának egyik célja volt, hogy lehetőséget nyújtson az értelmiségieknek, tudósoknak a magyar nyelven való publ.kálásra, s ezzel is hozzájáruljon azoknak a szükségszerű nyelvi alakzatoknak, szerkezeteknek a kialakításához s alkotói alkalmazásához, amelyek a jugoszláv társadalmi gyakorlat sajátjaiból adódnak. Rehák László mint a *Létünk* fő- és felelős szerkesztője is tudatosan tevékenykedett ennek a törekvésnek a megvalósítása érdekében, ez a könyv erről, ennek az eredményességéről is tanúskodik.

BURANYI Nándor

A SZEREPJÁTSZÁS KAMASZREGÉNYE

Witold Gombrowicz: *Ferdydurke*. Magvető, Budapest, 1982.

„Ó mennyire irigylem a fennkölt irodalmárokat, akik már bölcseljükben szublimálódtak, és nyilván felsőbbrendűsége predestináltak, akiknek a lelke szüntelenül fölfelé funkcionált, mintha dikiccsel bíználgáltak volna a hátulját: a komoly írókat, akiknek a Lelke komolyan vette magát, és velük született könnyedséggel, nagy alkotó kínban, olyannyira magasztos, malasztos és egyszer s mindenkorra megszentelt fogalmak körében ügyködtek, hogy magát az Istent is szinte valami közönséges és kevésbé nemes dolognak tartották!”

„Azt hisszük, mi konstruáljuk a szerkezetet: de ez önámítás, ugyanannyira konstruál a szerkezet bennünket. Az, amit leírtál, diktálja neked a folytatást, a mű nem belőled születik, ezt akartad írni, és valami más íródott általad. A részek az egészhez húznak, minden egyes rész titokban az egész felé igyekezik, kilterekedésre törekszik, kiteljesedést keres, kiegészítést követel a saját képére és hasonlatosságára. Elménk a jelenségek zavarosan kavargó óceánjából kihalász egy részt, tegyük föl, egy fület vagy lábat, rögtön a mű elején tollunk alá tolul egy fül vagy láb,

és azután már nem bírunk kikászolódni belőle, a rész folytatását írjuk meg, ő diktálja az összes többi tagokat.”

„Csak az igazán ellenszenves pedagógus tudja azt a kedves éretlenséget, azt a rokonszenves gyámoltalanságot és ügyefogyottságot, azt az életteretlenséget tanítványaiába beleoltani, aminek az ifjúságot jellemeznie kell, hogy számunkra, derék hivatásos pedagógusok számára megfelelő objektum lehessen.”

Több helyről is idézhetünk Witold Gombrowicznak (1904—1969), a lengyel irodalom különös, senkihez sem hasonlítható fenegyerekének 1938-ban megjelent regényéből, el nem felejtve megjegyezni, hogy könyvének magyar kiadása mindenképpen mulasztást pótoló eseményként könyvelhető el. Hozzáteve mindjárt, hogy címe afféle halandzsza csupán, minden valószínűség szerint lengyelül éppúgy nem jelent semmit, mint magyarul vagy bármely más nyelven: szerepe pusztán megjelölés csak, épp hogy „a gyereknek neve legyen” — lényegében azzal a szerteágazással és parttalansággal összhangban, ami a mű jellemzője is, és ami szinte arra készítet, hogy a címet egyben műfaji megjelölésnek is tekintsük. Jellegénél fogva ugyanis hasztalanul latolgatjuk, hová soroljuk, minek nevezzük, alapjában véve semmit se mondva róla; avantgardista vagy egyszerűen „modern” regénynek-e, műfajparódiának, társadalmi karikatúrának, amelyeken kívül persze másféle címkékkel is próbálkozhatnánk. Aból adódóan, hogy az írói önkéréséből fakadóan találhatunk benne önclemlő lélektani fejtegetéseket, s ugyanehhez kapcsolódva, esszézerű esztétikai elmefuttatásokat, nagyon is komoly témákat érintőket, de azokat mindig ironiával kezelőben, sőt pompás humorba átcsapó módon, betétszerű és a könyv egészéhez alig kötődő, Alfred Jarryra emlékeztető „éretlen” kamaszhumorral megírt, képtelen, de szimbolikus jelentésű kis történeteket látszólag szeszélyes váltokozásban. Végül pedig magát a „cselekményt”, egyfajta pikareszk kamasz-Odüsszeiát, amely azonban nem annyira a benne foglalt események miatt tekinthető a könyv valamiféle gerincének, hanem inkább annak az életérzésnek folytán, amely azt létrehozta.

Végiggondolva azonban Gombrowicz könyvét, mindenképpen egy bizonyos kamatszállapot, mellette pedig a „szerep” tűnik kulcsfogalomnak. Szociológiai értelemben vett szerepre, társadalmi szerepre kell gondolnunk, arra, ami a kamaszkorban választásként kínálkozik a még alakulóban lévő ember számára, szerepjátásra, pózolásra kényszerítve, éppen a még nem teljes azonosulni tudás, a helykeresés révén téve azt érzékenyvé a szerepjelenségek iránt, alkalmassá mások szerepjátásának megfigyelésére, leleplezésükre is képessé egyben. Vagy éppen a szerepjelleget egyetemességének észlelésére, a mindenütt megmutakozó pózolás és képmutatás tettenérésére és karikírozására. Olyasminék az észrevételére tehát, ami tulajdonképpen azóta létezik már, amióta munkamegosztásról beszélhetünk az emberi társadalomban, de ami valójában csak a kapita-

lizmus kibontakozásával és fejlődésével, illetve az elidegenülés fokozódásával párhuzamosan lett olykor (kírívó sőt drámai megnyilvánulásokat is produkáló) tömegjelenség, vált általánossá. Annyira, hogy (korunkban a fiatalság lázadásának különböző megnyilatkozásait akár ember és szerep egymással való szembekerülése tüneteinek is felfoghatjuk, úgy is, mint a szereppel szemben tanúsított, a beskatulyázástól viszolygó ellenállás jelenségeit. Ezért tekinthetünk rájuk úgy is, mint Gombrowicz, aki „pofázmány”-ként jellemzi a szerepből fakadó pózt, hogy aztán a szerepmentességet, a szerep által eltemetett belső embert kérhesse számon, az igazi autentikus egyéniséget. Aligha véletlenül a művészekről mindenekelőtt: „Művészek, próbálatok kibújni saját kifejezések alól! Ne bízzatok saját szavaitokban! Legyetek résen saját hitetekkel szemben, ne higgyetek érzéseiteknek! Húzódjatok vissza abból, ami kifelé vagytok, és féljeteek minden külső megnyilvánulástól, miképp a kismadár reszket a kígyótól.” Ebből a szerepszemléletből fakad azonban Gombrowicz regényének egész világa, sőt a szerző bizonyos előfutári „szerepe” is, ami, Jarry mellett, akár Kafkával is rokoníthatja. Amellett, hogy ez a látásmód a modern irodalom egyik alapvető meghatározóját is előrejelzi.

Magát a szerepjelenséget azonban Gombrowicz eredetében, kibontakozásának stádiumában ragadja meg — éppen azáltal, hogy azt a kamaszállapottal, illetve a kamaszéletérzéssel kapcsolja össze. Szemmel láthatóan tudatosan is írt keresve és találva meg annak gyökereit — ezért is a már idézett megjegyzés a „gyermekesítő” pedagógusról. S ugyanezért prezentálja felfedezését az idő visszapergetésének segítségével. Ezért viszi újra iskolába a könyv önmagával mit kezdeni nem tudó, de írói feladatára készülő elbeszélő-főszereplőjét, a már harmincéves Jozsót, az álomszerű hintelenséggel felbukkianó „tankukac” Pimkó professzor, s indítja el ezáltal kalandos útjára a korabeli lengyel valóság különböző régióiban. Képtelen helyzetek, sőt burleszki filmekre emlékeztető jelenetek során keresztül mutatva meg a különféle figurák öntetszelgő szerepjátszását. Példának okáért az emancipált modern nő karikatúráját képviselő Ifjanséről mondva el, hogy: „Mielőtt bevonult a fürdőszobába, emelt fővel letért egy pillanatra a water closet felé, és kulturáltan, bölcösen, tudatosan és intelligensen tűnt el ott, mint egy asszony, aki tudja, hogy nem kell természeti funkcióit szégyellnie. *Büszkébben jött ki onnan, mint ahogy bement, mintha felüldülve, felderülve és humanizálódva, úgy jött ki, mintha egy görög templomból jönne!* Akkor értettem meg: hiszen be is úgy ment, mintha templomba menne. Ebből a templomból merítették erőt a modern mérnököknék és ügyvédnék! Napról napra jobb, kulturáltabb lényként jött ki erről a helyről, magasba emelve a haladás zászlaját, és innen eredt az intelligenciája és természetessége, amivel szakirozott.” Máskor viszont a szerepek kölcsönös meghatározottságát éri tetten hasonló eszközökkel: „Máig sem tudom, vajon Pimkót, a mégiscsak abszolút tankukacot az Ifjas lány háború utáni elnakoncátlanzkodása kény-

szerfette bele a háború előtti tankukac típusába, vagy épp Pimkó idézte elő a balkfisi elrakoncátlanodását, szántszándékkal öltve magára a jámbor apóka szerencsétlen, idéitlen alakját. Ki teremtette a másikat: a modern balkfisi az apókat vagy az apóka a modern balkfist?” Alkár arról szól azonban, hogy „a házmester csak afféle cserépbe ültetett paraszt”, alkár pedig arról, hogy „Végül akadt egy helyre mesterlegény, egy arányos természetű, derék, szőke fiú, de sajnos osztályöntudatos, és Marx nézeteit visszhangozta”, végeredményben mindenütt az emberi magatartásformák „pofázsmány”-jellegét mutatja meg, az autentikusság hiányát hozza felszínre. Látszólag semmit sem kímélő nihilizmussal, mintegy azonosulva saját alábbi gondolatával: „És — meglehet — e könyvnek az az egyetlen oka és célja, hogy éreztessék ezekkel az urakkal a megvetésemet, felidegesítsem őket, felbőszítsem, megdühítsem és falképnél hagyjam. Ebben az esetben az eredeti ok ikonkrét és egyedi, privát és egyéni.”

Ami okként-célként, ha az írói vállalkozás indítékait nézzük, ugyan miért ne volna elfogadható akár önmagában is. Szerencsére azonban az eredmény jóval több ennél. Annak köszönhetően, hogy Jozsó a maga kalandos útján, ha a karkikrózó látásmódot a valóság nyelvére fordítjuk vissza, olyan jelenségekkel ismert meg minket, amilyen a két háború közötti Lengyelország nemesi-polgári ifjúságának két különböző orientáltóságú, konzervatív nemzeti hagyományokat és eszményeket ápolgató, illetve népieskedő, národnyikos parasztromantikával telített áramlata is, rajtuk keresztül mutatva meg azt a roppant szakadékot, ami a fiataloknak ezt a rétegét, méghozzá beállítottságuktól függetlenül, elválasztja az alattuk vegetáló néptömegektől. Sok tekintetben a számunkra főleg szociográfiai munkákból ismert korabeli magyar valóságot idézőben tárva föl azokat a társadalmi körülményeket, amelyek között „szörnyű, hogy manapság mindenki a kamaszkorát éli”, paradox módon éppen a kérdéses viszonyok visszahúzó ereje következtében. Alapjában véve az önmagát túlélt földbirtokos nemesség anakronisztikus jelenléte folytán — erről győz meg ugyanis Gombrowicz regénye végeredményben. Ezért is lesznek éppen a vidék patriarchális életformáját ikpellengérező részletek a leginkább kíméletlenek. Ott például, ahol Jozsó, „pórlegényért” rajongó barátja társaságában, a vidéki udvarházak világába jut, s ahol „Való igaz: csak a cselédségen keresztül ismerheti meg az ember velejéig a földbirtokos nemességet”. Mert: „A lakáj nélkül nem értheted meg a földesurat. A szobalány nélkül nem hatolhatsz be a földbirtokosnók szellemi műfajába, fennkölt szárnyalásuk hangnemébe, és az úrfi a pórleányból ered. Ah, végre megértettem, mi az oka mindennek: miből fakad furcsa riadtságuk és kkorlátozottságuk, amely annyira meglepi a városból az udvarházba érkezőket. A póráságtól félnek. A póráság kkorlátozza őket. A póráság tartja őket markában. Íme, ez az igazi ok. Íme, ez a tükön örök-ké gennyedő seb. Földalatti élethalálharc folyik itt, a földalatti, rejtett harcok minden mérgeivel átítatott harc” — áll ugyanis itt egyebek mel-

lett félreismerhetetlenül a realista társadalmi regény, illetve a szociográfia feltáró eszközeinek igénybevételéről árullkodva. Olyan mondanivaló meglétéről tanúszkodva egyúttal, amire csupán a könyv becsukása után döbbenünk rá igazán. Mint ahogy arra is, hogy éppen ezáltal lett Gombrowicz összehasonlíthatatlanul egyéni hangú műve, furcsa cirkuszi mutatványa, mesterművé is. Éppen, mert amiről sokáig azt hisszük, mincs benne, kiderül, hogy mégis benne van. Ezért jó lecke ez a könyv azok számára, akik a rendhagyónak számító, „formabontó” alkotásokat szavakkal való üres játszadozásnak tartják csupán, de azok számára is, akik úgy vélik, lehetséges pusztán a szavakkal való bűvészkedéssel, valóságos ha úgy tetszik, „inkognitóba bújtatott” tudatossága miatt, amelyet éppen ezért, a látszólagos formátlanlansága, kapkodó „összehordottsága” mellett is benne rejlő célirányosság miatt, volt érdemes magyarul is megjelentetni, ha úgy tetszik, „inkognitóba bújtatott” tudatossága miatt, amelyet éppen a túlfokozott alkotói tudatosság, a szerző szüntelen „önmaga tudatában levése” és ebből eredő írói szerepjátszása álcáz, de fokoz is fel egyúttal. Számunkra már elsősorban formai jegyei révén konzerválva művészileg azt a valóságdarabot, ami tárgyát képezi. Páratlanul mulattató eszközök segítségével szólva nagyon is komoly dolgokról.

„Piff-puff, vége lett. / Ki olvasta, nagy balek!” — zárja könyvét az író. Hogy még inkább úgy érezhessük: érdemes volt balekká válnunk.

VARGA Zoltán

SZELLEMARCOK SÉTÁJA

Svetlana Velmar Janković: *Dorćol*, Nolit kiadás, Beograd, 1981.

Dorćol a régi Belgrád Duna felé ereszkedő városrésze. Neve török eredetű szó, négy utat, négy út kereszteződését jelenti. A XVIII. század végén és a XIX. elején nagyobb részét törökök, görögök, zsidók lakták a várfallal lezárt és városkapuval védett városrészt; lakói kereskedők, iparosok, utazók, katonák, urak és szolgák, a hatalom képviselői (török méltóságok) és a nép. Az első és a második szerb felkelés eseményei, a kivonuló és a bevonuló katonaságok rendezett vagy rendetlen sorai jellezték a történelem változékonyságát, a győzelem és a vereség bizonytalanságait. A XIX. század során aztán lassan eltűntek a múlt színhelyei, a régi épületek helyére újakat emeltek, a török kerteket és a szerb szőlősket utcák, házak sorai tüntették el, lassan elhallgult az idegen beszéd is, egyre hangosabb lett és végül el is uralkodott a nép nyelve. Ma a városrész utcanevei őrzik a régi — elsősorban XIX. századi — hősök, tudósok, felkelők, katonák, költők neveit, akik nagyobb részét meg is fordultak Belgrád e központi részében, éltek itt és nemcsak nevüket, életük

nyomait, szellemük gyümölcsét, gazdaságuk vagy hírük örökségét hagyományozták a később érkezőkre, akik — bár nem voltak túlságosan hagyománytisztelők — megőrizték a rég elporladt elődök nyomait, nemegyszer persze csak rejtett utcarészletekben, titokzatosan beárnyékolta kapualjakban, képzelt fényjelekben.

Svetlana Velmar Janković nem a régi Dorcolt eleveníti fel elbeszéléseiben, illetve nemcsak azt. Történelemlétkönyvekből, régi feljegyzésekből, jól vagy rosszul megírt életrajzokból, az egyre ritkább szájhagyományból *rekonstruálta* a városrész múltjának valamely mozzanatát, eseménysortát, fordulatát, mégpedig — kivéve az első elbeszélést — mindig az utcanévet adó történelmi hős alakjának (szellemarcának) látványával. Ez utóbbiak szellemalakot öltve indulnak el a nevüket viselő utcákból egy-egy napi sétára, volt életük már rég elfelejtett, eltűnt helyszíneire emlékezve, vagy éppen azokra a napokra, eseményekre, amelyek életük sorsfordulói voltak, de egyben a történelem alakításába is beleszóltak, vagy éppen fordítva, a kiszámíthatatlan történelem idézte elő életük sorsfordulóját. Egykoron innen indultak, vagy ide tértek vissza ezek a hősök, ritkábban itt is állapodtak meg, de már a halálukban. Innen nem indulhattak tovább, vagy ha tovább is mentek, más helyszíneken nem igen hagytak nyomot maguk után.

Kik ezek a mai Dorcol utcáin, terein, a házfalakon vagy az árnyoldalakon láthatatlanul is feltűnő, múltat idéző hősök, Svetlana Velmar Janković elbeszéléseinek alakjai? Mind sorra történelmi hősök: az Obrenovićok, Jevrem és Jovan, a hatalmaskodó Miloš ellenfele és követője; Vasa Čarapić; a felvilágosító Dositej; a költő Jovan Jovanović Zmaj; Miša Anastasijević, a mai Bölcsészettudományi Kär épületét hagyományozó híres kereskedő és ikapitány; Filip Višnjić, a valk költő, Vuk Karadžić gyűjtéseinek legfontosabb adatközlője... De olyan történelmi hősök, akik egyben a közösségi képzeletvilágnak is hősei; legendák, népi történelemmagyarázatok, hiedelmek filkoiói, akiknek életútjához, cselekedeteihez odatapadt a képzelet, az álom, a nyelv termelte történet is, olyan kibogozhatatlan együttesét alkotva meg a valóságosnak és lehetségesnek, amely már önmagában felér egy-egy „irodalmi” produkcióval.

Svetlana Velmar Janković kiemeli a történelmi hőöket a múltból, a nyelv, a képzelet hozadékából; a nap egy-egy meghatározott órájában útnak indítja lebegő, áttetsző szellemarcukat valós életük, az eltűnt múlt felé, de elsősorban nem is azzal a szándékkal, hogy ily módon a múlt eseményeit, megtörténéseit idézze fel, inkább azért, hogy jelezze, a régi városok, a régi városrészek és házak, a kopott falak és divatját múlt ablakok megőriztek valamennyit régen elporladt tanúikból, lakóikból, építőikből. Akik egykoron itt éltek továbbra is jelen vannak, a kései utódok között sétálnak bár láthatatlanok; a történelemismeret, a tudatvilág rejtett vagy kevésbé rejtett rétegeiben a tanult történelem, az írott vagy a mondott történelem nem lineáris folyamatként, legritkábban mint ese-

ménysor rakódik le és marad meg, inkább képek formájában, képként ami csak ritkán, egyre ritkábban elevenedik fel. Svetlana Velmar Janković elbeszélései viszont éppen erre a felelevenítésre épülnek. A sokszor kollektív tudatképekké formálódó egyedi képeket hívják elő, nem a múltból, hanem a feledésre oly nagyon hajlamos jelenből. E feledés ellen lép fel a *Dorćol* elbeszéléseinek szerzője: számít arra a lehetőségre, hogy az olvasóban, valamilyen módon megmozdulnak az egyedi módon elraktározott tudatképek. Egy lehetséges világ bontakozik ki belőlük, amely mint aktuális szövegvilág tart fenn a múlt világával tényszerűen ellenőrizhető, de érzelmileg viszonylagos kapcsolatot.

Svetlana Velmar Janković nem emlegeti *nosztalgiával* a múltat, ahogyan szinte megszokássá vált a régi hősök, a múlt emlegetése, hiszen jól tudja, az ilyen nosztalgia könnyen csap át a múlt megszépítésébe, nemegyszer tömjénezésébe is. Szó sincs itt nosztalgiáról, bár a múlt eseményeinek és alakjainak felidézéséből nem hiányzik az eléggé hangsúlyos érzelmi (lírai?) kötődés. A nosztalgia helyett áll az érzelmi kötődés. Hősei egyetlen pillanatra sem felhívások vagy példaképek, egyetlen mozdulattal sem lépik át saját (történelmi) határaikat. Nem találkoznak össze a haláluk óta tartó időtlen jelenben, nem vetik szemére a már tőlük függetlenül múlt időnek sem a félreértést, sem az utólagos belemagyarázást, legkevesebb azt, hogy egyre kevesebb tér marad számukra ebben a másik időben. Rég elhagyták már ezt az árnyékvilágot, a maguk részéről nem is tartanak vele már kapcsolatot, csak árnyarcukat mutatják fel néha, nem egymásnak, hanem a kései világ rossz emlékezetének.

A mai szerb és horvát irodalmak fantasztikus prózának nevezett irányához tartoznak ezek az elbeszélések, azzal az eltéréssel, hogy itt a fantasztikumnak a történelem az előzménye, de a történelemnek sem a csak tényszerűen ellenőrizhető, hanem a közösségi képzeletben is felgyülemlett mozzanatai. Ezért dolgozhat Svetlana Velmar Janković kevesebb részletességgel, több valóságos forrásra való hivatkozással, mint a fantasztikus próza más képviselői; és éppen ezért kerülheti ki a fantasztikumnak sokszor csak látványra hajtó veszélyeit. Valójában „félúton”, a fantasztikus és a történelmi próza közötti úton jár, viszonylag biztonságosan, hiszen nem *Dorćol* történetét írja meg, nem is oldja fel ezt a történelmet a tiszta fikcióban, hanem egyfajta „szövegvalóságot” teremt, amely e köztes szituációban csak „beszédként”, de így teljes érvényűen funkcionál. Az utcaneveteket adó hősöket sem idézi fel teljes valóságukban, hanem egyetlen, de következetesen kimunkált és követett írói eljárással (ölettel) a kollektív képzelet kialakította ködös, homályos világból a beszéd realizálásába állítja szellemarcukat, amint elvegyülve a mai sokaságban láthatatlanul és test nélkül vonulnak életük régi színterein; ettől az eljárástól lényegesen csak a Filip Višnjic utca című elbeszélés tér el, annyiban, hogy ez az egyetlen írása a kötetnek, amely az esszé, a költészet forrásáról és értelméről, nem utolsó sorban pedig hasznáról értekező esszé felé

fordítja a történetmondás irányát, de nem olyan mértékben, hogy közben eltüntetné vagy felszámolná az egész kötetet meghatározó elbeszélői eljárást és nézőpontot.

A nyugodt elbeszélői beszédmód, a pontosan kimunkált forma, a túlzott részletezés elkerülése és ezzel együtt az élet, a fények, az árnyak rezdüléseinek eléggé aprólékos megfigyelése, az elbeszélő rejtőzködése, a tárgyilagos látásra, láttatásra való törekvés emeli Iki Svetlana Velmar Janković elbeszéléskötetét az átlagból és állítja reális történelmi (kultur-történeti) magja jelezte eltérése ellenére is a hazai prózaírás fantasztoikus irányának élvonalába.

BÁNYAI János

S Z Í N H Á Z

BEMUTATÓ

AZ AKASZTOTT

Egy történet nyolc rajzkockán „elbeszélve”:

Az elsőn: balról egy emberalak kissé hajlott, fáradt testtartással, maga után húzva egy hurokra kötött kötelet, halad a rajzon látható fa felé.

A másodikon: már a fánál van, felállt a fa tövében levő nagyobb köre, a kötelet pedig átvette egy vastagabb ágon.

A harmadikon: emberünk a kötelet erősíti az ágra, alkalmassint észre sem veszi, hogy időközben egy kíváncsiskodó személyében nézője is akadt.

A negyedikon: már nem egy, hanem több szemlélője is van a kötélrögzítési jelenetnek.

Az ötödiken: emberünk, miután megfordul, meglepődve veszi tudomásul, hogy amíg ő a hurokra kötött kötéllal volt elfoglalva, a kíváncsiskodó szemlélők egész hada gyűlt össze mögötte.

A hatodikon: A hurok árván lóg az ágon, a tömeg előrehajolva figyel emberünket, aki — most már — meggondolhatta magát, mert kifelé siet a képből.

A hetedikon: A tömeg egy emberként iramodik a képről eltűnt, kiemelt férfi után.

És a nyolcadikon: emberünket felakasztották. Az imént még érdektelenül kíváncsiskodók viszont, mint akik jól végezték dolgukat — távoznak.

Eddig a történet, amely láttán elsősorban nem arra kell gondolni, hogy emberünk — nevezzük most már kegyeletből továbbra is így — miért akarta felakasztani, majd miért gondolta meg magát, hanem arra, hogy a tömeg miért nézte előbb tétlen kíváncsisággal az öngyilkosság előké-

születeit, utána pedig miért akasztotta fel a szándékaról időközben lett öngyilkosjelöltet.

A főszereplő tehát nem az öngyilkosságra gondoló férfi, hanem a tömeg.

Igy kívánja ezt sugallni Borislav Pekić *Az akasztott* (Obešenjak) című groteszk játékaának előadása is, amelynek színlapján látható, rendhagyó módon, az elmesélt nyolc rajzból álló sztori.

Fanyar, emberien mély, igaz történet. Nem a hétlusta fiatalemberről szól, aki évek óta csak henyél, fekszik, lustálkodik, pihen, tétlenkedik, mígnem egy hirtelen elhatározással dönt: végre ő is csinál valamit — felakasztja magát. Hanem azokról, akik közömbösen, sőt lelkes együttérzéssel fogadják a döntést, akik apa, kedves, barát, tanító, szolga minőségében vannak jelen. Távolabbi vagy közelebbi hozzátartozói, társai.

Nem ismeretlen manapság az effajta közöny — állapíthatjuk meg könnyen. Épp ezért érthetetlen, miért kell jövőt sugalló jelenettel indítani az előadást. Mintha egy űrhajós állomáson lennénk, amikor a fehér overailba öltöztetett színészek — a szakfandereket hol hagyták?, ötlük fel óhatatlanul — űrzene hangjaira megjelennek, és mint holmi falanszteri sakkjátsszma bábjai felállnak a színpadon. Ott, ahol a közönség is — teljes fényárban — helyet foglal. Feltehetőleg abból a megfontolásból ültetett bennünket a rendező a színpadra, hogy ha már az előadást egy elképzelt jövőbe helyezte, általunk megpróbálja jelenidejűsíteni. Erre utasít Pekić szellemesen aktualizáló, fanyarul politizáló szövege is, amelyet Bogdan Ruškuc rendező csak látszólag próbál a jövőbe rejteni. Azzal, hogy színészközébe ültette a közönséget, s hogy figyelemvonó, felesleges gesztusokkal alig terhelte színészeit, egyértelműen tudomásunkra adta: mindenkéldönt a kimondott szóra figyeljünk. Itt, most ez a fontos. Kár, hogy a gyóntató-vallató Janus-arcú szerepben élénk lépő Feodor Tapavickit kivéve, szinte egyik színészt — Mladen Barbarić, Vladislav Kačanski, Velimir Životić, Ilinka Suvačar, Verica Milošević és Slavko Djordjević — sem sikerült a szöveghez illő, könnyedén ironikus, szellemesen okos játékra — amilyen a rajzfilm nyolc kockája —, pontosabban játékosan poentírozó szövegmondásra bírnia. Ezért többnyire olyan az előadás, mintha a balett-táncosok nem spicc-cipőben lábujjhegyen, hanem hegymászó balkancsokban dübögve próbálnának lejtetni egy könnyű táncot. Hogy a Ben Alkiba Vígszínház közönsége mégsem unatkozott — bár az előadás legalább húsz perccel rövidebb lehetne, ily módon pergőbb, élvezetesebb lenne —, az a néhány ügyesen kiugratott, magunkra értendő aktuális poennek és Pekić szellemes szövegének köszönhető.

Remek ötlet volt nyolc rajzfilmkockában már a színpadon „elmondani” a történetet, annak kockáztatásával is, hogy netán a rajzos történet igazabb is, mélyebb is — ne mondjam, egy farce kapcsán: filozofikusabb —, mint az előadás.

GEROLD László

KRÓNIKA

MEGKEZDŐDTEK A SZARVAS GÁBOR ÜNNEPSÉGEK. November 5-én az Újvidéken a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia dísztermében bemutatták a Forum Könyvkiadóban megjelent Szarvas Gábor monográfiát, Láncz Irén munkáját, s ezzel megkezdődött az az ünnepségsorozat, melynek keretében Vajdaság több városában és intézményében megemlékeznek az a dai születésű nyelvész születésének 150. évfordulójáról. A központi ünnepséget, amelyen Major Nándor író, Vajdaság SZAT Elnökségének elnöke beszélt, lapzártánk után, december 11-én tartották meg Adán.

Az alábbiakban közöljük Szeli István akadémikusnak és Fehér Kálmán a Forum kiadóház vezérigazgatójának a könyvbemutatón elhangzott beszédét, valamint Bori Imrénének és Matijevics Lajosnak ugyancsak ott elhangzott méltatását.

A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia Elnöksége nevében köszöntöm a megjelenteket ezen a Szarvas Gábor születésének százötvenedik évfordulója alkalmából rendezett könyvbemutatón, amely az első e kiváló nyelvtudós emlékért idéző rendezvények sorában. Tudományos ülésszak, nyelv-művelő előadások, alkalmi iskolai órák, kiállítás, ünnepi műsor, sajtócikkek emlékeznek majd meg Tartományunk — közelebről Ada — e jeles születettéről.

Nyelvtudományi munkássága objektív eredményeinek elismerésén kívül más okunk is van, hogy emlékezzünk róla. Nem pusztán az a véletlen, hogy Adán látta meg a napvilágot. Arról sem beszélhetünk, hogy az utókor jó emlékezete mint itt élő polgárnak őrizte volna meg a nevét a közügyek vagy egyéb fontos emberi dolgok elő-

mozdítása miatt. Tudvalevő, hogy Szarvas Gábor mindössze hatéves koráig nevelkedett szülőhelyén, s később — talán gyermeke zavartalan iskoláztatásának lehetőségére gondolva — a család nagyobb városba költözött. Első nyelvi emlékeit azonban innen vitte magával. Nem kétséges, hogy az a dai kovácsmester-családban megismert, iskolai reguláktól még nem érintett anyanyelv, a népihez közel álló beszéd volt a támasza a hivatali és a közéletben elburjánzott korcsképződmények ellen. Korai tanulmányaiban hangzatosított ösztönös megismerését, hogy a nyelvet a népszellem teremtette (s erre aztán egész tevékenysége során hivatkozik) ebből a környezetből vitte magával. Özvegyének visszaemlékezéseiben olvassuk, hogy a Simonyival együtt szerkesztett Nyelvtörténeti Szótáron dolgozva a szójelentések pontosabb meghatározásában — idézem — a „Duna—Tisza menti gyermekkori emlékekre” éppúgy támaszkodott, mint a klasszikus és nem klasszikus szótárak sokaságára.

Nem a méltatás a feladatom. Ezúttal mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Láncz Irén magiszter monográfiája Szarvas Gáborról olyan időpontban jelent meg, amikor jelentős vállalkozások folynak Tartományunk szellemi-kulturális örökségének feltárására, megismerésére és birtokbavételére. Úgy vélem, hogy a szerző és könyve objektív értékelésével és az életmű tüzetes vizsgálatával nem csekély mértékben járult hozzá e fontos feladat megoldásához. Szép eredménye ez a monográfia a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete keretében folyó nyelvészeti és művelődéstörténeti kutatásoknak. Ugyancsak hasznosan illeszthető be a Vajdasági Tudományi és Művészeti

Akadémia kultúránk múltját és széles körű kapcsolatait vizsgáló projektumába. Említsem még meg a Vajdasági Enciklopédiát is, amely e könyv révén nemcsak a Szarvas Gábor című megbízható feldolgozásával gazdagodott, hanem bőséges tájékoztatást is kapott a tudománytörténet adott korszakának irányairól és törekvéseiről.

A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia és egész tudományos közvéleményünk Szarvas Gáborra, a nyelvtudósra és akadémikusra úgy tekint, mint a tudományos gondolat egyik úttörőjére és kiválóságára, s eredményeit a maga hagyományainak is tekinti. Akadémiánk éppen ezért vállalta e szerény megemlékezés megrendezését.

Kifejezvé az azt a szándékát, hogy egyaránt fejlessze Vajdaság minden nemzetének és nemzetiségének nyelvét és kultúráját.

SZELI István

Rendhagyó könyvbemutatónk alkalmából köszöntöm az egybegyűlteket.

Ugyanis Lánicz Irén Szarvas Gáborról írott kismonográfiája a harcosszellemű nyelvész születésének 150. évfordulójára jelent meg, és külön megtiszteltetés a Forum Könyvkiadó számára, hogy az Emlékbizottság e rangos vajdasági ünnepelés programjába iktatta Ada szülőttéről szóló, első összefoglaló igényű, a nyelvész teljes életművét áttekintő monográfia könyvbemutatóját.

Ha a könyvbemutató ilyképpen rendhagyó is, a könyv megjelenése és hogy éppen itt írták meg, a Szarvas Gábor-i nyelvészeti gondolkodás, a nyelv ápolása és a nyelvi tudat vállalása, valamint annak gyakorlati megvalósítása nemzetiségi életünkben természetes és következetes, hiszen a Jugoszláv Kommunista Szövetség nemzetiségi politikájának eredménye, annak a titói gyakorlatnak, amely öngazgatói viszonyaink között bontakozott ki és terebélyesedik napról napra.

Az öngazgatásra épülő szocialista társadalmunk egyenrangú nyelvi gyakorlatában az igényes anyanyelvhasználat mindinkább kiteljesedik. Köz-

életi funkcióját a munkásosztály osztályérdekei határozzák meg és formálják mind a társultmunka-szervezetekben, öngazgatói érdekközösségekben, intézményekben, a társadalmi-politikai szervezetekben mind az alkotómunkában és az egyenletesen fejlődő művelődési élet számos területén. Mindez annak jegyében, hogy a nyelv pontosan fedje a dolgok értelmét, világosan fejezze ki érzelmeink hőfokát és társadalmi viszonyaink összességét — a testvériséget és egységet.

A rohamosan változó élet, társadalmi-politikai rendszerünk fejlődésfolyamata rengeteg olyan új helyzetet, jelenséget teremt, amelyet tudatos és átgondolt szóalkotás útján meg kell nevezni. Ezt a felelősségteljes munkát eddig sem bíztuk az ösztönösségre, a dolgozó ember társadalmi szerepe továbbra is megkívánja közéleti nyelvünk, anyanyelvünk megfelelő, tudatos és átgondolt pallérozását. Ennek a munkának az eredményesebb elvégzéséhez és vállalásához járul hozzá jelentős mértékben a Szarvas Gábor-i nyelvörkődés tapasztalata és hagyománya.

Művelődési életünk, nyelvművelésünk, intézményeink és nagyszámú szakemberünk, tanárok, újságírók, közéleti dolgozók, tudósok, vagyis az öngazgatók népes serege olyan továbbvivője ennek a tapasztalatnak és hagyománynak, amely ma már önállóan, társadalmi életünk és viszonyaink összességének megértésével tudja vállalni a nyelvápolás sokszor áldatlan és nehéz gyakorlását. Ez a tevékenység nem csupán a nyelvi toleranciára épít, hanem egymás jobb megismerésére, a kultúrák kölcsönhatására és egymás nyelvének ismeretére.

Lánicz Irén Szarvas Gáborról írott értékes monográfiája is e feladat megoldásához járul hozzá és a Kiadó ennek jegyében bocsátja útjára a könyvet.

FEHÉR Kálmán

Felszólalásomat azzal a megállapítással kell kezdenem, hogy véleményem szerint a szerző Lánicz Irén egy közel sem könnyű feladatot fölöttébb siker-

resen oldott meg ebben a Szarvas Gáborról írott kismonográfiájában.

Há jól megnézzük, azt látjuk, hogy maga a téma képezte az elsőrangú nehézséget, ugyanis szigorúan vett nyelvészeti kérdésekről kellett a nagyközönség színvonalát figyelembe vevő módon szólni, miközben arról sem feledkezhetett meg, hogy ezek a nyelvészeti kérdések igazán éppen száz esztendővel ezelőtt voltak valóban időszerűek, akkor voltak égető és vitatott, nagy polémiaikat támasztó problémák. A szerző szerencsés módon talált arra az oly kívánatos arany középutra, amely a tudományos értekezés és a legjobb értelemben vett ismeretterjesztés területei között kanyarog. Mert nyilvánvalóan egyrészt az volt a feladata, hogy tárgyilagosan ismertesse a magyar neológia és ortológia múlt század második felében kibombant nagy konfliktusának a részleteit, hiszen Szarvas Gábor tudományos és nyelvművelő munkásságát éppen ezekből a részletekből lehet és szükséges összeállítani. Ugyanakkor nem kis feladatot jelentett úgy foglalnivaló állást száz esztendő távolából ezekben a vitákban, hogy kitessék, valójában egyik tábornak sem volt igaza, de az igazság valamelyik részletét mindegyik képviselte. Szarvas Gábor tevékenységét is „megértő” bírálatban kellett tehát a szerzőnek részesítenie, kritikával és szükséges tudományos fenntartásokkal értelmezni a száz esztendővel ezelőtti nézeteit néhány fontos nyelvészeti kérdésben.

Ilyen formán e kismonográfia írása közben adva volt egy pedagógiai-didaktikai feladat, szükséges volt egy nyelv-történeti megvilágítású pályakép elkészítése, ami egyúttal tudománytörténeti szakkérdés is volt. Tudniuk kell közben az is, hogy a szerzőre nem is egy csapda leselkedett — Szarvas Gáboré is, ellenfeleié is. Irénnek sikerült tárgyilagosságot rajzolni nemcsak a tudós Szarvas Gáborról, hanem közvetve a XIX. század második felének nyelvészeti, a nyelvészeti kérdésekkel összefonódott politikai elfogultságairól is, nem osztotva bennük kismonográfiája szerep-

lővel. Úgy látom, hogy Lánicz Irén Szarvas Gábor keményfejű, vallott igazságaihoz konokul ragaszkodó tudósnak látta, olyannak, aki azonban jobban ragaszkodik a nyelvészeti igazságokhoz, a nyelvi kérdésekben mutatózó „objektív valósághoz” mint a nemzeti szenvedélyekhez vagy a korszaknak nacionalista elfogultságaihoz, amelyek elsősorban Szarvas Gábor ellenfeleit jellemezték. Talán a legeklektikusabban a jövevényszavak kérdésében elfoglalt álláspontja mutatja ezt a tárgyilagosságra való törekvést a nyelvi jelenségek, főképpen a nyelv-történeti múlt kapcsán. Ennek alapján talán még azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy Szarvas Gábor volt a nyelvvel kapcsolatos nemzeti előítéletek legszenvédélyesebb bírálója a maga korában, s ő volt aki kemény kézzel rombolta is ezeket az illúziókat. S tette olyan módon, hogy tévedései sem csökkenthetik tudománytörténeti jelentőségét, nézzük akár a folyóiratszerkesztőt, akár a nyelvismerőt, nyelvtudóst, akár pedig a tüzes, rettenhetetlen polémikust.

Lánicz Irén kismonográfiája többek között a fent elmondottak miatt is a Szarvas Gábor jubileum legértékesebb hozadékát képezi, megjelenését ezért aztán örömmel üdvözlő is az alulírott:

BORI Imre:

Bármennyire is közhelynek tűnik, e rövid ismertetőket is évszázadokkal kell kezdenünk. Nem az életrajzi adatok ismétlése, felelevenítése végett, hanem egészen másért. Számtalanszor hangzott már el közelítünkben olyan megfogalmazású kérdés, hogy az 1832. és az 1839. esztendő között eltelt adai időszak, Szarvas Gábor életének e hét éves szakasza, érdem-e akkora tiszteletet és megbecsülést, mint amekkorát társadalmunk, egy város, egy tartomány s egy több nemzetiségből ötvözött és közös forradalmi múlttra visszatekintő szocialista közösség tesz ennek érdekében. Nehéz volna mérlegelni e kérdések helytállóságát, jogoságát, mert Ada születéséről alig emlékezik meg néhány lexikon vagy né-

hány szűkszavú mondat a monográfiákban, írásait, nyelvtudományi munkáit, nyelvvédő beszédeit pedig csupán a nyelvészek s a diszciplína odaadó megszálottjai, búvárai olvassák különféle régi folyóiratokban, megsárgult füzetecskéikben. De százörven év távlatából sem lenne könnyű bizonyítani e hét esztendő összhatását, befolyását, használjuk ki azonban azt az alkalmat, hátha néhány mozzanattal mégis képesek leszünk érinteni mit jelenthetett ez Szarvas Gábor életében. Ada, a szülőhely 1836-ban emelkedett mezővárosi rangra, ami abban az időben nem kis privilégium volt. Atmoszférája nemcsak gazdasági életére, hanem kultúrájára, művelődésére, lakóaira is kihatott. A település és környéke nyelvi szépsége és tisztasága szinte virágzott, mert később is és mindmáig nem egy nyelvész, nem egy nyelvjáráskutató, nem egy tudós szólta az alvidéki élő beszédéről és nyelvjárásról. De a magyar nyelv mellett egy időben élt és hallható volt a más ajkúak kommunikációja is, melyet a gyermek Szarvas Gábor a szülői házban eltanult édes anyanyelv mellett éppen olyan egyenértékűnek vélhetett, még ha nem is értette úgy, mint a sajátját, mert azt is adaiak, földiek, ismerősök, barátok, emberek ajkáról hallotta, felszívta és becsülte. Az élet, a nyelv, a játszótársakkal való viszony pontosan azokban az években voltak sorsdöntő hatással a növendékre, amikor a legfogékonyabb a nyelvi érzéke, és a legéberebben figyel a dolgokra anélkül, hogy külön figyelmeztetés vagy parancsszó kényszerre alatt tenné. Ez a hét esztendő építő, formáló ereje az az időszak, ami Szarvas Gábor életébe nagyon is beleszól. Ennek köszönhetjük, hogy kitaratóan hitt az emberben, az ember jogában, hitt az anyanyelv és az anyanyelvek tisztaságának fontosságában, hitt a nyelv társadalmi szerepében. Erőből tanúskodik az 1867-ben megírt *Magyartalanságok* című értékezése, az 1895-ben kiadott *Hazafiaskodás a tudományban* című munkája és a *Magyar Nyelvtörténeti Szótára*. A Nyelvőr beindításakor bevezető cikkében

többek között így nyilatkozik: „... akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelv-tannak összeállítását megkönnyíteni s részben elkészíteni az által, hogy anyagot gyűjtsünk a függőben lévő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk...” A nyelvtörténet, a népnyelv, az irodalmi nyelv kérdése s ezek emberközpontúsága tehát mind összefonódik célkitűzésében, munkásságában. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg nyelvtudósunk hibáiról sem, melyekből nagyon is okulhatunk valamennyien. Bármennyire is érélyes hangon vitatkozott, s bárkiről volt is szó, ha meggyőzték, belátta tévedéseit, Szinyei József szavaival élve egyaránt vállalta a „győző és meggyőzőtt” szerepét. A nyelvet sikerült neki a tudományosság központjává tenni, az érdeklődés középpontjába helyezni, de úgy, hogy kis és nagy embereket rázott fel érdekében, s osztályérdek nélkül közkincsi rangra emelni, megszüntetni azt a hatalmas őr, amely az egyszerű nép és az uralkodó polgárság nyelvhasználatában szinte kezdettől fogva jelen volt. Fellelése, Herrer Paula írja róla az alábbi mondatot Kaposos könyvében: „Bölcsog volt, ha kiikerülhetett egy frázist, egy társadalmi hazugságot.” Magatartása, munkássága bizonyítja ezt a legjobban. Mert nyelvben sohasem a puszta grammatikát, a nyelvi jelek öncélt felsorakoztatását látta, hanem érezte emberközpontúságát, társadalmi lényegét. Tudta, hogy nyelvi egyenjogúság nélkül az ember nem boldogulhat, hogy minden nép és nemzet anyanyelvének megbecsülése létkérdés. Harcát, magatartását mondja el helyettünk most ez a könyv, amelyre már régóta várunk.

MATIJEVICS Lajos

MARQUEZ NOBEL-DÍJÁRÓL.
„Véleményem szerint ez a döntés teltalálat” — jelentette ki Jorge Luis Borges argentin író arra a hírrre, hogy az idei irodalmi Nobel-díjat Gabriel Garcia Márqueznek ítélte oda a Svéd Akadémia.

Buenos Airesben egyébként sokáig azt hitték, hogy a legnagyobb irodalmi elismerés, végre a 83 éves, világtalan Borgest fogja megilletni. Kimagasló irodalmi munkásságáért már többször Nobel-díjra javasolták, de ezúttal sem volt szerencséje.

A kubai lapok emlékeztetnek, Márquez a negyedik latin-amerikai Nobel-díjas író. Előtte a chilei Gabriel Mistral (1945) és Pablo Neruda (1971), valamint a guatemalai Angel Asturias (1967) részesült ebben a magas elismerésben.

Maga Márquez — mint ismeretes, Mexikóban él, önkéntes száműzetésben — az utolsó pillanatig kételkedett a Nobel-díjában. Még mielőtt a Svéd Akadémia döntése napvilágot látott, a mexikói hírszolgálati iroda tudósítójának kijelentette, hogy személy szerint Juan (huan) Ruit mexikói írókat tekinti első számú esélyesnek. Márquez oda vélekedett, hogy a bíráló bizottságnak, a múltban, furcsa mércéi voltak. Az első időkben az író egy-egy jelentős műve döntött, később bizonyos földrajzi megoszlás is latba esett, az egyensúly kedvéért. Végül a bizottság teljesen ismeretlen szerzők egész sorát méltatta babérkoszorúra. „En már nevet szeretem magamnak műveimmel, ezért nem hiszem, hogy a zsüri nek rám esik a választása” — mondta García Márquez.

Mint a bogotai rádió jelenti, Márquez jelezte, hogy tavaszra hazatér Kolumbiába. Az idei irodalmi Nobel-díj kihirdetésének napjaiban a szkopjei Miszla Könyvkiadó megjelentette Gabriel García Márquez *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája* című legújabb regényét, méghozzá alig egy évvel a spanyol kiadás megjelenése után. Márquez legújabb kisregényével egyidőben a Miszla kiadta *A pátriárka alkonyát* is. A száz év magány, Márquez legismertebb könyve, már néhány éve olvasható macedónul.

BELGRÁDI FOLYOIRAT VESELINOVIC ŠULC MAGDOLNA MUNKÁSSÁGÁRÓL. A Jugoszláv Folklorista Egyesületek Szövetségének im-

máron két évtizede megjelentő szakfolyóirata, a *Narodno stvaralaštvo — Folklor* egyik legutóbb megjelent számában (XX. évf. 77. füzet, 1981. január—március) két közleményt szentelt Veselinović Šulc Magdolna munkásságának. Veselinović Šulc Magdolna az újvidéki Bölcsészettudományi Kar hungarológiai kutatóintézetének komparatista tudományos főmunkatársa, aki több évtizede foglalkozik a magyar—délszláv folklorisztikai és irodalomtörténeti összehasonlító vizsgálat kérdéseivel. Veselinović Šulc Magdolna a közeljövőben nyugállományba készül, ezért nem lesz érdektelen folyóiratunk olvasói számára röviden összefoglalnunk a belgrádi szakfolyóirat véleményét, továbbá utalni annak a gazdag bibliográfiájának főbb jellemzőire is, amely a kutató irodalmi munkásságát veszi számba 1980-ig.

Mivel Veselinović Šulc Magdolna publikációi majdnem négy évtizeddel ezelőtt jelentek meg először, s aztán a hatvanas évek végén kezdett el újra intenzíven közölni a hazai és a külföldi kiadványokban, ugyancsak nem lesz érdektelen áttekinteni névváltozatait, annál is inkább, mert tapasztalható volt, hogy a tudományos közeletünk eseményeit és jelenségeit közelebből nem ismerők nemegyszer kerültek dilemma elé, ha a komparatista szerző névváltozatait kellett azonosítaniuk. A ma Veselinović Šulc Magdolna (és Magdalena) névváltozat viselője — bibliográfiai adatai és közleményei szerint — azonos az alábbi szerzőkkel is: Veszelinovich Magdolna (másutt Veszelinovics alakban), Andelić Magdalena, (másutt Magdolna alakban), Veselinović Andelić Magdalena, továbbá néhány idegen nyelven megjelent dolgozta szerzőjeként: Magdalene Veselinović Šulc és Madeleine Veselinović Šulc. Mindez az érintett folyóirat bibliográfiai összeállításából egyértelműen kitűnik, nem biztos azonban, hogy azok számára, akik a *Narodno stvaralaštvo Folklor*ot, illetőleg a megfelelő számot nem veszik a kezükbe, a névváltozatok viselőjének azonossága ilyen egyértelmű.

Az érintett folyóirat 63—67. lapjain dr. Dušan Nedeljković akadémikus írt méltatást „Dr. Magdalena Veselinović Šulc a hungarológus és folklorista” címmel. Cikkének bevezető részében a folyóiratnak arra a célkitűzésére utal, hogy a jugoszláv folklorisztika jeles személyiségeinek személyes jubileumai vagy fontosabb művei megjelenése alkalmával átfogó módon mutatja be a folyóirat az illető szerző munkásságát. Ebben a sorozatban Veselinović Šulc Magdolna munkásságának és munkái bibliográfiájának prezentálására születésének hatvanadik évfordulója és tudományos főmunkatársasá történt kinevezése alkalmából került sor.

A méltatásban a főhangsúlyt az ünnepekt két könyv alakban is megjelent munkája kapta; eredeti formájában mindkettő doktori disszertációnak készült. (Az első: *Veselinovich Magdolna: A délszláv népköltészet felfedezése a német és magyar irodalomban*. Budapest, 1944. Minerva Könyvtár 157. A másik: *Magdalena Veselinović-Andelić: Srpskohrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX. i XX. veka*. Novi Sad, 1969.) Nedeljković forradalmi (és forradalmári) lendülettel és terminológiával írt méltatásából kihámozható a szerző összehasonlító munkája és elemzései iránti tisztelet és megbecsülés, különös tekintettel az ilyen fajta kutatómunka szerepére az egymás mellett élő népek és kultúrájuk jobb megismerése terén. A méltató külön kiemeli azt a miszsiót, amelyet az ünnepekt teljesített a jugoszláviai és nemzetközi tanácskozásokon és kongresszusokon való részvételével, tekintettel arra, hogy előadásai és beszámolóí a legtöbb esetben olyan tematikát és részletkérdéseket tártak fel, amelyek a hazai tudományos közvélemény előtt nem voltak ismeretesekek.

A magyar olvasó számára sok érdekes mozzanatot tartalmaz a folyóirat 89—96. lapjain közzétett bibliográfia, amely 1944-től 1980-ig száznál több közlést sorol föl. A főntebb már említett két könyv mellett tekintélyes

számú értekezés és dolgozat foglalkozik a délszláv irodalmak és népköltészet XIX. századi magyar fogadtatásával, s ugyancsak imponáló az a folyamatos munkálkodás, amely azt tűzte ki célul, hogy a jugoszláv tudományos közvéleményt megismertesse a magyar néprajz új kiadványaival és eredményeivel. A bibliográfia szerint a dolgozatok és ismertetések túlnyomó többsége szerbhorvát nyelven látott napvilágot rangos, elsősorban belgrádi és újvidéki időszaki kiadványokban és gyűjteményekben, de számos olyan dolgozatról is értesülhetünk, amely valamely világnyelven adott hírt valamely délszláv—magyar összehasonlító vagy tudománytörténeti kérdésről.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy Veselinović Šulc Magdolna munkássága befejeződött volna. 1980 óta, vagyis az érintett bibliográfia lezárása óta további dolgozatai jelentek meg, és mostanában rendezte sajtó alá válogatott tanulmányait, amelyekben 1969-es doktori disszertációjának témáját, tehát a délszláv népköltészet XIX. századi magyar fogadtatásának kérdéseit tárgyalja a századfordulóig. Igen hasznos lenne, ha ennek a készülő könyvnek függelékében helyet kapna a szerzőnek válogatott bibliográfiája is, legalábbis az a rész, amely a magyar—délszláv összehasonlító néprajzi kutatás terén végzett munkálkodását szemléltetné. Nem biztos ugyanis, hogy a *Narodno stvaralaštvo — Folklor* itt érintett száma eljut mindenhová, ahol arra szükség lenne. Jó és használható bibliográfiák nélkül a tudomány nehezen boldogul, éppen ezért, mivel hazai magyar tudományosságunk nem sok ilyen művel rendelkezik, így módon eggyel legalább — itt a hozzáférhető módon — gyarapítani lehetne a személyi bibliográfiák számát. Jó ugyanis, ha a szerző maga is ellenőrizheti, javíthatja és kiegészítheti saját bibliográfiáját. A rólunk (irodalomunkról, kritikánkról és tudományos életünkről) mások által készített bibliográfiák — sajnos — oly sok kiverit és észrevételezni valót hagynak maguk után (hadd ne említsük meg most

itt a jó szándék, de nem kifogástalan munka eredményként létrejött kiadványokat és könyvészeti adalékokat), hogy ha magunk nem teszünk valamit a lelkiismeretesség és mindenekelőtt a pontosság érdekében, féltő, hogy bibliográfiai tekintetben is téves és pontatlan kép alakul ki irodalmunkról és egyáltalán kultúránkról mások előtt.

JUNG Károly

EMLEKEZÉS A KALANGYÁRA.

Az 1932-ben alapított jugoszláviai magyar folyóirat megindulásának ötvenedik évfordulója jegyében rendezték meg az ideai Szenteleky-napokat Szivácson. A Szenteleky Kornél szerkesztette folyóirat indulásának körülményeire és a háborús években való megjelenésére utalt elsősorban visszaemlékezésében Heroeg János akadémikus, a folyóirat egykori, 1941—44 közötti időszak szerkesztője, míg Utasi Csaba irodalomtörténeti szempontból méltatta és világitott rá a Kalangya irodalomszervező és irodalomformáló jelentőségére. (E számunktól kezdődően folytatásban közöljük Utasinak átfogó Kalangya-tanulmányát.)

A december 4-én és 5-én megtartott ünnepségen átadták az ideai Szenteleky Kornél Irodalmi Díjat és a Bazsalikom elnevezésű műfordításért járó díjat. Az előbbit a Kanizsai Írótábor

szervezői érdemelték ki, míg a műfordítói tevékenységet jutalmazó elismerést az újvidéki Polja című irodalmi folyóirat kapta a jugoszláv népek és nemzetiségek irodalmának fordítása terén elért eredményeikért. Az ideai sziváci emléknepok festővendége Milivoj Nikolajević volt, akinek tárlatát Bela Duranci képzőművészeti kritikusunk nyitotta meg. Tárlatnyitójában többek között utalt arra, hogy Milivoj Nikolajević egyike azon festőknak, akik harminc évvel ezelőtt indítványozói és szervezői voltak a vajdasági művésztelepek megindításának, minek folytán a Zentai Művésztelep meg is alakult és lett az ország legrégebbi művésztelepévé. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy december 6-án Zentán emlékkiállítás nyílt a tábor három évtizedes működése tiszteletére.)

BŐVÜLT A BIHÁCI MÚZEUM.

Az AVNOJ I. ülésezésének 40. évfordulója alkalmából átrendezték a biháci AVNOJ Múzeumot. A gyűjtemény mintegy 200 olyan tárggyal és dokumentummal gazdagodott, amelyeket az ülésezés résztvevői, illetve azok családja ajándékoztak a múzeumnak. Közöttük van dr. Ivan Ribar, dr. Pavle Savić, Rodoljub Čolaković és mások okmánygyűjteménye. A fennállásának 30. évfordulóját ünneplő múzeumnak, eddig, közel kétmillió látogatója volt.

KRITIKAI SZEMLE

Könyvek

Gerold László: Metszőpontban (Utasi Csaba: Vonulni ha illőn) 1460

Hornyik Miklós: A kritika szabadságharca (Utasi Csaba: Vonulni ha illőn) 1465

Burányi Nándor: Tudományos magyarázat és útmutatás (Rehák László: Politikai rendszerünk időszerű kérdései) 1470

Varga Zoltán: A szerepjátszás kamaszregénye (Witold Gombrowicz: Ferdydurke) 1473

Bányai János: Szellemarcok sétája (Svetlana Velmar Janković: Dorćol) 1477

Šínház

Gerold László: Bemutatók (Borislav Pekić: Az akasztott) 1480

KRÓNIKA

Megkezdődtek a Szarvas Gábor ünnepek; Márquez Nobel-díjáról; Belgrádi folyóirat Veselinović Šulc Magdolna munkásságáról; Emlékezés a Kalangyára; Bővült a bihaći múzeum.

HID — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. 1982. december. Kiadja a Forum Lap- és könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 200, fél évre 100, egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 400, fél évre 200 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum nyomdájában Ujvidéken,